

Impressum

Izdavač

Federalno ministarstvo kulture i sporta/športa
Zavod za zaštitu spomenika

Za izdavača

Sanja Vlasisavljević

Glavni odgovorni urednik

Robert Stergar

Stručna urednica

Dženana Šaran

Redakcija

Robert Stergar
Dženana Šaran
Azer Aličić
Lamija Abdijević
Ornela Rezinović
Azra Tunović

Tehnička urednica

Ornela Rezinović

Tajnica redakcije

Sakiba Hrustić

Lektorica

Bjanka Alajbegović

Prevoditeljica

Anita Vlašić

Tisak

CPU Printing company d.o.o.
Sarajevo

Naklada

100

Broj: XXV
Sarajevo, 2024.

ISSN 0574-3136

XXV

NAŠE
STARINE

GODIŠNJAK ZAVODA ZA ZAŠTITU SPOMENIKA

SARAJEVO, 2024.

SADRŽAJ

U V O D N A R I J E Č	7
A R H E O L O G I J A	
• Prof.dr. Adnan Kaljanac / Azra Sarić , Vejsil Ćurčić i obnova srednjovjekovnih utvrda u Bosni i Hercegovini	11
• Zijad Halilović : Nekropole sa stećcima i revidirani srednjovjekovni natpis iz Brateljevića, Kladanj	17
G R A D I T E L J S K O N A S L I J E Ć E	
• Dženana Šaran, d.i.a., Azer Alići, d.i.a., Dr. Sc. Mustafa Humo, dipl. ing. građ.: Restauratorsko-konzervatorski radovi na Semiz Ali-pašinom turbetu u Prači	29
• Dženana Šaran, d.i.a.: Sličnosti i različitosti stambenih kuća	41
Kraljeve Sutjeske, Vareša i Kreševa	
• Azra Tunović, d.i.a: Avdibegovića kuća u Pruscu	57
• Azer Aličić, d.i.a.: Uzeirbegovića konak u Maglaju	67
• Prof.dr.sci Lemja Chabbouh, dia; MA Ammar Akšamija, d.i.a., cPhD: Tradicija koja nestaje, Stambena arhitektura Travnika, mahala Osoje	71
• MA Medina Hadžihasanović Katana, d.i.a. / MA Azra Delalić, dipl. istoričar umjetnosti: Ćemalovića kula sa dvorima na Buni kod Mostara	89
• Prof.dr. Ahmet Hadrović, d.i.a.: Bosanska kuća čardaklija; Kuća obitelji Kršlak u Jajcu	95
• Prof. Dr. Muhamed Hamidović, d.i.a.: Metodološki postupak obnove urušene kulture sjećanja	101
• Hazim Numanagić, kaligraf: Oslikavanje Ferhadija džemije u Banja Luci	111
• Esad Vesković, konzervator-restaurator: Konzervatorsko-zaštitni radovi na nadgrobnicima grobljanske cjeline “Jevrejsko groblje” u Travniku	117
• Mirela Mulalić Handan, d.i.a.: Hadžialića kuća u Putićevu kod Travnika	127
• Mirela Mulalić Handan, d.i.a.: Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Docu kod Travnika	135

K U L T U R N A H I S T O R I J A

- Mr. Amra Hadžihasanović, nastavnik lik. umjetnosti:
Slikane predstave veduta Meke i Medine u enterijeru Mišćine džamije u Sarajevu
- kulturni uticaji ili kulturna supremacija 147

S L U Ź B A Z A Š T I T E

- Stručni tim Zavoda za zaštitu spomenika: Analiza postojećeg stanja
historijskog gradskog područja Počitelj 159
- Prof. Ćazim Hadžimejlić: Konzervacija i restauracija 179
- Icomos: EVROPSKI PRINCIPI KVALITETE za intervencije finansirane sredstvima EU-a
sa potencijalnim efektom na kulturnu baštinu 187
- Hajrudin Ćuprija, Arhiv Federacije jučer, danas, sutra 193
- Mr. Ornela Rezinović, dipl.graf.ing.: Zaštitini premazi i punila za papir 203
- Almedina Salihagić, dip.komp. i dipl. bibl.: Dokumentiranje kulturne baštine
na primjeru projekta „Preventivne konzervacije zbirke Zemaljskog muzeja
Bosne i Hercegovine“ 209
- Dzenana Šaran: UNESCO - Vjetrenica 219

I N M E M O R I A M

- Prof. dr. Dubravko Lovrenović 177

UVODNA RIJEČ

Zavod za zaštitu spomenika objavljujući godišnjak „Naše starine“ baštini dugu tradiciju izdavačke prakse prateći svoj strateški cilj unapređenja zaštite, doprinoseći očuvanju i prezentaciji historijskog kontinuiteta Bosne i Hercegovine.

U medijima se vrlo često govori i piše o kulturnom naslijeđu kada je riječ o problemima na nekim lokalitetima ili starim povijesnim jezgrama. Izvještava se o svečanostima, izložbama, proslavama ili godišnjicama. Takve informacije dopiru do znatnog broja ljudi koji o baštini saznaju uglavnom nešto prigodno, katkad površno. Zanimljivo je da se o nestalnim političkim ili ekonomskim prilikama češće piše i priča, pa je i to jedan od razloga da se „historijsko“, „spomeničko“ kao i sveukupno naslijeđe iznenada aktualizira nekada u neslućenim razmjerima. Ali, šta je to kulturno-historijsko naslijeđe ili baština?

Kulturna baština je kompleks kulturnih dobara općeg značenja i vrijednosti, odvaganih po posebnim kriterijima. Javna ili privatna, materijalne ili duhovne prirode, obično je davnog porijekla. To su dobra koja se očituju protokom vremena, pa postaju vrednija ili manje vrijedna bez obzira ko s njima raspolaže. Obično se misli da je baština „stara stvar“ o kojoj, zna se, treba da se brine „zaštita spomenika“, restauratori, konzervatori tj. državna služba i niko više. Na tome se obično stane pa se problemi prepuštaju malobrojnoj službi, nemoćnoj vlasti i siromašnoj državi.

Baština je ono što postoji prije trenutka u kojem se o njoj počne raspravljati a stoji kao pretpostavljena vrijednost. Ona je nešto što se naslijedilo i ostavlja se u nasljedstvo, što je bilo, što je sada, a da bi bilo i ubuduće nalaže posebnu brigu.

Može li se odgojiti svijest koja bi čuvala naslijeđeno? Vjerojatno može, jer u svijetu kome težimo, ne bi trebalo da postoji kategorija bespravne ili divlje gradnje. U tom svijetu se ne podižu kuće bez dozvole, niti grade bez projekta. Isto tako, trebamo biti svjesni činjenice da se sva baština ne može sačuvati. Postoji zato i odabir, procjena, selekcija i to vrlo teška i odgovorna, jer je podložna mnogim kriterijima. A to za sobom povlači skupe investicije koje moraju dobiti i poseban tretman kako kroz jasno i provedivo zakonsko uređenje, tako i zakonske povlastice.

Realnost tog nemogućeg nastojanja da se ljubavlju čuva baština vidi se na gotovo svakom kulturno-historijskom kompleksu. Naročito na historijskim jezgrama. To uočava svako ko se njima kreće. One propadaju same po sebi, zubom vremena, starenjem, nebrigom do te mjere da bi trebalo nekoliko desetljeća intenzivnog rada i ulaganja da se stanje popravi.

Obrada prostornih vrijednosti i očuvanje onih nekadašnjih u živom gradskom tkivu jeste posao u kojem se nastoji uspostaviti ravnoteža između nekoliko faktora. Ne sastoji se očuvanje baštine samo u rješavanju historijskih, likovnih, stilskih problema, već i komunalnih i ekonomskih najšireg spektra. Nije to samo obnova fasade, enterijera, ukrasa već i uspostavljanje mogućih funkcija i funkcioniranje raznih sadržaja. Tu neosporno mora biti uključeno i plansko vođenje ukupnog prostora, jer neki spomenički detalj bez integriranja u šire područje ne može uspješno egzistirati.

Sporost obnove spomeničke baštine može se objasniti s obzirom na poratne godine, ekonomske teškoće, ali i psihološki stav „lakše i jeftinije“ izgradnje novog umjesto specifičnosti restauratorsko-konzervatorskih radova. Ali najteže je dokazati da je ulaganje u kulturnu baštinu investicija a ne trošak, te da je kulturna baština sastavni dio infrastrukture a ne samo eventualni začim turističkoj ponudi.

Ne treba ovom prilikom govoriti o poteškoćama s kojim se bori Služba zaštite niti o njihovoj raznovrsnosti. Samo ću navesti dva bitna: novac i nedostatak kvalificiranih i iskusnih stručnjaka. Zato treba istaći važnost suradnje stručnjaka, društava prijatelja baštine, lokalne zajednice i svakog pojedinačnog baštinika.

Ipak, baština je uvijek prepuštena samo nama živima, našem zajedničkom maru i brizi i dakako, nemaru i nebrizi. Ostavljena nam je u nadi da ćemo je predati sljedećim generacijama.

Redakcija

„Naše starine“ u 2024. godini nastavljaju njegovati pisanu riječ kojom približavaju arhitekturu, umjetnost i povijest kroz radove eminentnih stručnjaka.

Sa željom da „Starine“ traju u vječno mladom sjaju prepuštam vas, dragi čitatelji, štivu koje je pred vama.

Sanja Vlasisavljević

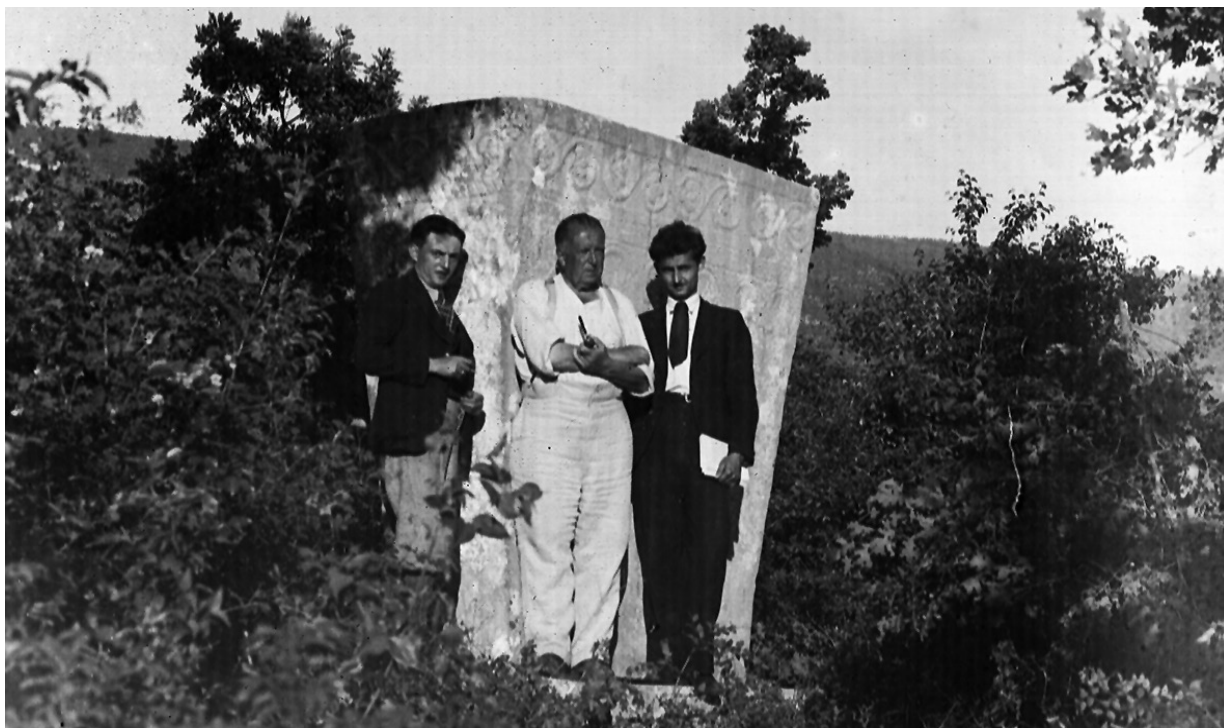
Arheologija

Prof.dr. Adnan Kaljanac

Azra Sarić

Vejsil Ćurčić i obnova srednjevjekovnih utvrda u Bosni i Hercegovini

Austrougarska monarhija se pažljivo i dugo pripremala da preuzme vlast nad Bosnom i Hercegovinom prema dobro osmišljenom planu ostvarivanja ekonomske i političke prevlasti u Jugoistočnoj Evropi. Osim uobičajenog ekonomskog interesa za okupiranu teritoriju, Austrougarska monarhija je imala i druge dalekosežne ciljeve, kao što su opšta modernizacija i određena psihologizacija i historizacija svog stanovništva. Stav austrijskog historičara i političara Aleksandra fon Helferta najbolje je izražen u njegovim riječima da Monarhija mora promijeniti ljude u Bosni, ako želi ojačati svoj položaj u toj zemlji. Pomenuta smjena naroda predstavljala je zapravo kolonizaciju svih vrsta zanimanja iz cijele Monarhije, a tek onda oblikovanje stanovništva Bosne i Hercegovine svih konfesija. Vejsil Ćurčić bio je netipičan i tvrdoglav građanin Bosne i Hercegovine. Rođen je između 1866. i 1869. godine u uglednoj sarajevskoj porodici na Ćurčića Brijegu (Logavina ulica) u Sarajevu, gdje je i umro 1959. Studirao je istoriju umjetnosti i arheologiju u Beču. Tok njegovog života i rada obilovao je velikim društvenim promjenama: sukob civilizacija 1878., Prvi svjetski rat, razmjena monarhija, Drugi svjetski rat i još jednom – drugačije, socijalističko društvo. Na Ćurčićevu životnu filozofiju značajno je uticao njegov nastavnik biologije Ivan Seunik, prijatelj i mecena, koji je prihvatio Vejsila u svoju porodicu nakon smrti Vejsilovih roditelja i nečovječnog postupanja njegovog brata. Mladi Ćurčić je odbio da studira u Carigradu i odabrao je zapadnjačku kulturu, Gimnaziju i studije u Beču.

Vejsil Ćurčić sa kolegama

Austro-Ugarska monarhija se pažljivo i dugo pripremala za preuzimanje vlasti nad Bosnom i Hercegovinom, po dobro razrađenom planu ostvarenja ekonomske i političke prevlasti na jugoistoku Evrope. Osim uobičajenog ekonomskog interesa okupatora na okupiranoj teritoriji, austrougarska vlast je postavila i druge dalekosežne ciljeve, kao što su opšta modernizacija i svojevrsno psihologovanje i istorizovanje njenih stanovnika.¹ Stav austrijskog historičara i političara Aleksandra fon Helferta definisan je u riječima da Monarhija mora mijenjati ljude u Bosni ako hoće u njoj da se učvrsti.² To mijenjanje ljudi je ustvari predstavljalo i koloniziranje svih vrsta

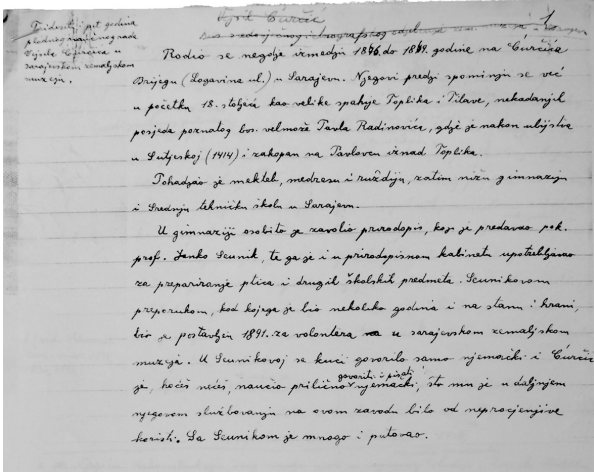
kadrova iz cijele Monarhije, a tek onda oblikovanje bosanskohercegovačkog stanovništva svih vjera. Jedan od bosanskohercegovačkih stanovnika, netipičan i uporan, sin ugledne sarajevske porodice, bio je Vejsil Ćurčić, rođen u Sarajevu „negdje između 1866. do 1869. godine na Ćurčića Brijegu (Logavina ul.) u Sarajevu“³, gdje je i umro 1959. godine. Bio je bečki student historije umjetnosti i arheologije. Ogromne društvene promjene pratile su Ćurčićev život i rad: sudar civilizacija 1878. godine, Prvi svjetski rat, smjena monarhija, Drugi svjetski rat i ponovo drugačije, socijalističko društvo. Na njegove stavove i životno usmjerenje značajno je uticao njegov profesor biologije

¹ Palavestra 2014, 676.

² Dautbegović 1988, 9.

³ Navodi iz originalnog rukopisa Vejsila Ćurčića o njegovoj biografiji, ustupljeno iz lične ostavštine Vejsila Ćurčića.

(prirodoslova) Ivan Seunik, prijatelj i mecena u čijoj je porodici mladi Vejsil živio nakon smrti roditelja i neljudskih postupaka njegovog polubrata prema njemu. Odbijajući da studira u Carigradu, mladi Ćurčić se opredjeljuje za zapadnu kulturu, pohađanje gimnazije i studiranje u Beču.

Slika 1: Originalni rukopis Vejsila Ćurčića o njegovoj biografiji, ustupljeno iz lične ostavštine Vejsila Ćurčića⁴

Veoma je značajno naglasiti da je Vejsil Ćurčić prvi arheolog iz Bosne i Hercegovine. Jedan od bosanskohercegovačkih stanovnika, netipičan i uporan, sin ugledne sarajevske porodice, bio je prvi arheolog iz Bosne i Hercegovine, Vejsil Ćurčić, koji je *dobio mogućnost da se mijenja* pod utjecajem okupatorske vlasti, ali je tu mogućnost djelomično iskoristio, jer u historiji arheologije nisu zabilježene njegove arheološke ideje niti zasluge. Postavlja se pitanje: Kako je to moguće, s obzirom da je Vejsil Ćurčić počeo raditi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu već 1891. godine kao dvadesettrogodišnjak i da je na tom radnom mjestu ostao do penzionisanja, a i nakon toga je bio saradnik u muzeju? Bio je na skoro svim arheološkim lokalitetima u svojoj domovini, koja je dotada bila *non virgo* u arheološkom smislu, a arheološko znanje je stekao u Beču, gdje je diplomirao na odsjeku za Historiju umjetnosti i arheologiju. Dakle, školovan kadar po austrougarskim uzusima, ali je uvijek ostajao u sjeni svojih kolega specijaliziranih (ne)arheologa poput Pacha, Fiale, Radimskog. U Spomenici, koja skoro i ne pominje Ćurčića, pojavljuje se kao neposlušnik koji se ne obazire na preporuke i kritike Morica Hernesa i Monteliusa po pitanju metodološkog postupka i bilježenja stratigrafskih slojeva.

⁴ Rukopis Vejsila Ćurčića koji je njegova porodica, prof. Dubravka Jurišić, Zrinka Jurišić i prof. Darimir Ćurčić ustupila prof. dr. Adnanu Kaljancu za izradu publikacije posvećene životu i djelu Vejsila Ćurčića koja bi predstavljala treći tom edicije posvećene porijeklu znanja i arheoloških podataka u bosanskohercegovačkoj arheologiji te im se ovom prilikom zahvaljujemo na neizmjernej pomoći i doprinosu znanju o historijskoj istini arheološke discipline.

Međutim, to iskopavanje vodi Ćiro Truhelka, koji kopa, vrednuje nalaze i nosi ih u Zemaljski muzej, a nerijetko ih i šalje u Beč, Zagreb i Split, te ni u jednom izvještaju ne pominje bitnost Ćurčićevog prisustva na lokalitetu. Mi ne znamo da li je Ćurčić tada sugerirao drugačiji metodološki postupak i da li je njegovo mišljenje uvažavano, ali njegove privatne bilješke u posjedu njegovih unuka otkrivaju njegov odnos prema metodologiji prahistorijskih iskopavanja njegovih kolega: „Vječna je šteta što se nijesu sjetili da ih nekako dignu onako skupa sa zemljom, kosturom i priložima, kako sam ja kasnije učinio.“ Ćurčić ovom mišlju jasno ističe važnost konteksta i korelacije artefakata, što je Truhelki često zamjerano, posebno na iskopavanju na Glasinačkom polju. U Ćurčićevom rukopisu pod naslovom „Memoari“, on kaže: „Samo mojoj metodi pri iskopavanju prahistorijskih sojenica u Donjoj Dolini na Savi ima Muzej da zahvali one sjajne uspjehe koje smo postigli... Ja sam i ona dva velika čamca, one grobnice nađene ispod ostataka kuća u sojenici i na gredama našao i spasio...“⁵

Okupatorska vlast nije dozvoljavala Ćurčićevo samostalno istraživanje, ili je dozvoljavala obavljanje istraživanja u ime spomenutih inozemnih uposlenika Zemaljskog muzeja u Sarajevu, i sve zasluge sa lokaliteta na kojima je Ćurčić bio prisutan i svojim stručnim znanjem pomagao kolegama-voditeljima iskopavanja u donošenju zaključaka, procjeni i načinu konzerviranja nalaza, pripadale su njima. Iako nije samostalno vodio arheološka istraživanja, iz dostupne dokumentacije iz austrougarskog perioda se vidi da je bio prisutan na iskopavanjima na Glasincu, Donjoj Dolini, Butmiru, Varvari, Ribiću, Kraljevinama i mnogim drugim te ih čak nastavljao i onda kada njegove kolege napuste lokalitet i smatrajući istraživanje okončanim (kao u Donjoj Dolini i Mogorjelu).

Izgleda da se Vejsil Ćurčić oslobodio vječite sjene tek nakon Prvog svjetskog rata, kada sa historijske i arheološke bosanskohercegovačke scene odlazi Austro-Ugarska monarhija i skoro svi „kuferaši“ koji su izvršavali naloge Monarhije, poput „dobrog vojnika Švejka“, uz odsustvo empatije i rodoljublja, jer su bili daleko od svojih pravih domova. Ćurčić je za razliku od „kuferaša“ bio Bosanac, Sarajlija, koji se nakon studiranja vratio u domovinu želeći u njoj graditi karijeru i svojim znanjem pomoći prosperitetu. Pa iako je u Beču ponovo boravio dvije godine od 1905-1907. godine, radeći kao asistent u Dvorskom muzeju i na Univerzitetu, Ćurčić se vratio u Sarajevo i u Zemaljskom muzeju upravljao prahistorijskim odjelom, ali je tek 1914. godine dobio poziciju kustosa.

⁵ Kamenica 2019a.

Ćurčićeve arheološke ideje možemo pratiti tek u periodu prije njegovog odlaska u penziju kada se pojavljuje veliki broj njegovih terenskih izvještaja. Jedan od tih izvještaja, upućen Zemaljskom muzeju, datiran 30. 9. 1922. godine, govori o trošnosti krovne konstrukcije kula na Starom mostu u Mostaru i njegovoj angažovanosti kod vladinog povjerenika za Mostar Smaje Ćemalovića da općinska uprava izvrši i finansira radove.

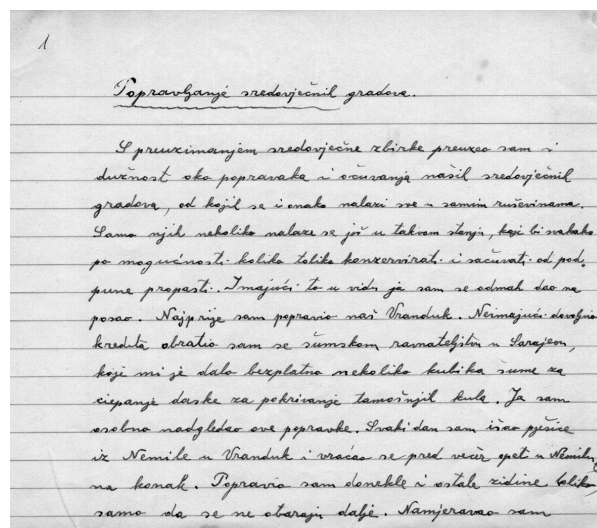

Slika 2: Starog Mosta u Mostaru: Fotografija iz originalnog negativa na staklenoj ploči ustupljenog iz lične ostavštine Vejsila Ćurčića.⁶

Potaknut vrlo uspješnim ishodom, on šalje novi izvještaj 4. 10. 1922. godine u kojem izvještava o obilasku srednjovjekovnih kula u Sarajevu, koje također zahtijevaju hitnu sanaciju i krovova, ali i određenih sekcija zidova koje se obrušavaju. Želeći zaštititi krovove četiri velikih kula od daljeg propadanja, s obzirom da Zemaljski muzej nije imao dovoljno predviđenih sredstava za ovu restauraciju, obratio se gradskoj općini te mu je građevinski nadsavjetnik Bunić odobrio sredstva i pokrio šindrom sve kule, što je produžilo njihov opstanak. U ovom Ćurčićevom izvještaju dolazi do izražaja svijest o kulturnoj baštini i njenom očuvanju što smatra „*pridruživanjem naprednom svijetu*“ ističući da se „*u svim kulturnim gradovima u Evropi gradske uprave brinu o svojim starinama, da je samo Bosna bila izuzetak i da je došlo vrijeme da se sami pobrinemo za uzdržavanje spomenika*“. U ovom izvještaju Ćurčić jasno ističe svoje viđenje Bosne i Hercegovine pod vlašću Austro-Ugarske monarhije, a to je da ona nije bila dio naprednog svijeta ma koliko se Monarhija trudila da takvu sliku prenese širom Evrope.

Već u proljeće naredne godine, Ćurčić izvještava Zemaljski muzej o svojim aktivnostima na dva lokaliteta. Taj izvještaj je datiran 23. 4. 1923.

⁶ Fotografija iz originalnog negativa na staklenoj ploči ustupljenog iz lične ostavštine Vejsila Ćurčića. Zahvaljujemo se njegovoj porodici, prof. Dubravki Jurišić, Zrinki Jurišić i prof. Darimiru Ćurčiću na ustupljenim fotografijama i dokumentima.

Slika 3: Dio rukopisa Vejsila Ćurčića o aktivnostima na očuvanju srednjovjekovnih gradova u BiH

godine a odnosi se na stanje srednjovjekovnih gradova u Tešnju i Doboju. U ovom izvještaju se ne govori samo o lošem stanju krovne konstrukcije i zidova, već se pojavljuje i jedan inovativan momenat, a to je Ćurčićeva vizija kako obezbijediti samofinansiranje ovih tvrđava. Naime, Ćurčić predlaže sadnju stabala višnje maraske u dvorištima ovih utvrda i opisuje njihov način rasta (4-5 m u visinu) sa širokom krošnjom te objašnjava da takva stabla ne bi zaklanjala pogled na grad, a dala bi isplative plodove. Iste godine na sličan način Ćurčić tretira i Vranduk i šalje nekoliko izvještaja u kojima prezentuje stanje drvenih konstrukcija i svoje zalaganje za obezbjeđenje finansijskih sredstava. Iako već na zalasku lične karijere, Ćurčićeva poletnost i stalni angažman na očuvanju kulturne baštine kao da su oslobođeni onog tamnog oblaka prethodne vlasti koja ga je sputavala i stavila u poziciju „drugog“ arheologa te pobudila želju da se posveti konzervaciji historijskih gradova u Bosni i Hercegovini. U tom pogledu, Ćurčić se odmakao od muzejskih vitrina što ga je stavilo u poziciju pionira u oblasti zaštite, očuvanja i rekonstrukcije spomenika baštine.⁷

Ćurčić se uglavnom bavio uspostavom etnološkog odjela u Zemaljskom muzeju, inventarisanjem predmeta i evidentiranjem srednjovjekovnih lokaliteta. Već 1913. godine Vejsil Ćurčić je u botaničkoj bašti Zemaljskog muzeja postavio izložbu stećaka, a arhivski izvori otkrivaju Truhelkin nalog od 6. 3. 1917. godine upućen Ćurčiću da preuzme i uvrsti u srednjovjekovnu zbirku tri pronađena prstena u selu Vrućica kod Teslića, veliki Stećak, a da dva preostala stećka sa ovog lokaliteta prebaci u Sarajevo. Tek mnogo kasnije ćemo saznati kako je to bio težak i mukotrpan posao u tom periodu.

⁷ Novaković 2021,229.

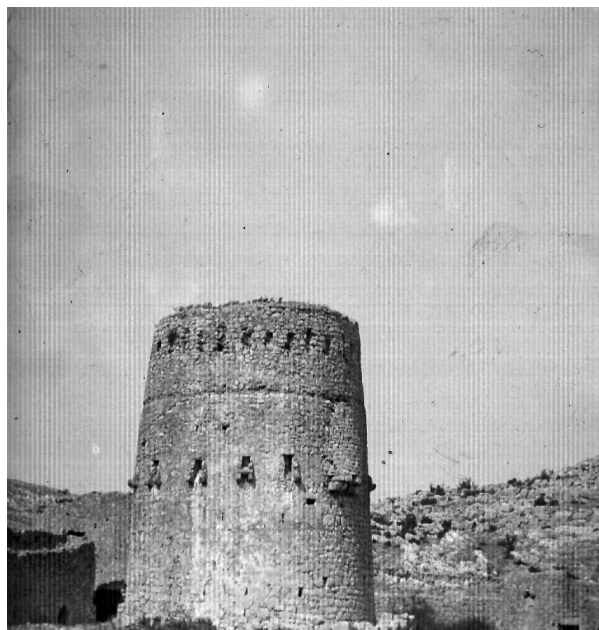
Slika 4: Originalna fotografija utvrde Vranduk iz ostavštine Vejsila Ćurčića. Fotografija iz originalnog negativa na staklenoj ploči ustupljenog iz lične ostavštine Vejsila Ćurčića.

Naime, u listu Oslobođenje od 27. 4. 2019. godine objavljen je dio pisma kojeg je Ćurčić uputio Vladi NR BiH 1951. godine u kojem opisuje veliki broj aktivnosti koje je obavljao u Zemaljskom muzeju tokom svog dugog radnog vijeka i između ostalog piše: „Težak je posao bio dovlačenje na valjcima onih ogromnih sredovječnih spomenika s težinom od preko 20.000 kilograma u nekim komadima, vozeći ih preko brda i dolina i to na daljinu od 10 do 12 km Lađevine – Mesići - Rogatica.“ Da stećci predstavljaju Ćurčićevu sferu interesovanja vidi se u istom pismu gdje on navodi svoje učešće u izradi otisaka srednjovjekovnih spomenika za izložbu u Zagrebu 1938. godine, koja nije otvorena, ali je prema Ćurčićevim riječima zagrebačka Gipsoteka primila sve njegove odljevke „koji su odlično poslužili kao podloga za dalje radove na izložbi u Parizu 1950. godine“.

Za rad na prezentovanju bosanskih stećaka i domaćoj i evropskoj javnosti Ćurčić nikada nije dobio nikakvo priznanje niti su mu dodijeljene zasluge u naučnim publikacijama koje su se bavile problematikom srednjovjekovnih gradova iako o svemu tome postoji dokumentacija. Ne pominje ga ni Đoko Mazalić kao preteču na zaštiti tvrđave u Tešnju u svom izvještaju iz 1953. godine, što je odraz društvenog stava prema Ćurčićevom angažmanu u toku Drugog svjetskog rata, ali ni mlađi istraživači, kada se osvrće na dobro očuvane gradove poput Vranduka, Srebrenika, Tešnja, Jajca i drugih, čijom se zaštitom bavio upravo Ćurčić. Da je Ćurčić zaslužan za stanje očuvanosti Vranduka dokumentuje i njegovo pismo iz 1922. godine u kojem piše da je preko uprave Zemaljskog muzeja osigurao sredstva i izvođenje radova na Vranduku, ali je i istakao da se zbog nedovoljnih sredstava obratio Šumskom ravnateljstvu u Sarajevu, koje mu je ustupilo nekoliko kubika rezane drvne

građe za pokrivanje kula. Njegov entuzijazam otkriva i činjenica da je svaki dan išao pješke od Nemile do Vranduka i nazad, a posebno želja da u dvorištu tvrđave posadi stabla voćki što nije uspio da ostvari. Na sličan način je razmišljao i nakon istraživanja očuvanosti Stjepan-grad iznad Vrela Bune u Blagaju. Tu je bilo potrebno saniranje nekih zidova što bi spriječilo njihovo obrušavanje. Ćurčić na ovom sunčanom podneblju vidi mogućnost uzgoja pčela, nakon sadnje nekoliko lijeha kadulje ali nije uspio iako je kupio deset košnica pčela.

Ćurčićeva percepcija spomenika na otvorenom - starih srednjovjekovnih gradova o kojima treba da se brinu lokalne zajednice i da traže puteve njihovog samofinansiranja imala je znatan odjek, što dokumentuju kasniji izvori. To je iz iskustva i prakse proizašla ideja da je arheologija *nešto naše, lokalno, a ne državno*, što je pokazala i obnova tešanjskog starog grada nakon požara izazvanog gromom, koji je Gradsko poglavarstvo u Tešnju obnovilo i sačuvalo pa tvrđava danas ima titulu nacionalnog spomenika Bosne i Hercegovine. Čini se da su zahvaljujući Ćurčićevom djelovanju između dva rata, mnoge lokalne zajednice dobile priliku da uživaju u sopstvenoj baštini i da se brinu o njenoj održivosti. Očito je Ćurčić ostavio značajne uspjehe i rezultate na polju mlade arheologije u Bosni i Hercegovini, ali mu je vlast u SFRJ zamjerala angažman na poziciji direktora Zemaljskog Muzeja u ideološki neprihvatljivom periodu (1943-1945) i brisala bilo kakav njegov uspjeh u Spomenici ZM povodom 100-te godišnjice od osnivanja muzeja 1988. godine.

Slika 5: Hadži-begova kula u Hutovom blatu iz lične ostavštine Vejsila Ćurčića

Vjerovatno bi bilo moguće izbjeći dihotomiju kontekstualizacijom Ćurčićevog djelovanje i njegovih arheoloških ideja sa pozicije kombinovanja internalizma i eksternalizma, a to bi zahtijevalo obuhvatanje svih onih praksi, socio-političkih i naučnih ideja, personalnih motiva i događaja, koji su uticali na jedno arheološko iskustvo.⁸ Da li je nestanak crnog oblaka austrougarske vlasti nakon Prvog svjetskog rata oslobodio zapostavljenog i potcijenjenog arheologa u Kraljevini SHS, kada je Ćurčić imao značajne uspjehe u arheološkom djelovanju, ali ga je pogrešno političko opredjeljenje u toku Drugog svjetskog rata ponovo smjestilo u zaborav. Tome je doprinijela dvogodišnja funkcija direktora Zemaljskog muzeja (1943-1945) u toku Drugog svjetskog rata, u vrijeme kada je Ćurčić već sedamdesetpetogodišnjak, a Bosna i Hercegovina pod upravom profašističke vlasti Nezavisne Države Hrvatske. Vjerovatno bi sa internalističke pozicije otkrili drugačijeg arheologa, ali s obzirom da je arheologija humanistička nauka, nju je nemoguće odvojiti od društvenog konteksta, što ponekad dovodi do zanemarivanja metodoloških i epistemoloških problema.⁹ Prema memoarima koji su ostali iza Vejsila moguće je zaključiti da je njegov rad na obnovi

srednjevjekovnih bosanskohercegovačkih gradova bio pionirski i da je u stvarnosti, iako zaboravljen i izbrisan, on bio zaista začetnik konzervacije i restauracije ovih lokaliteta u Bosni i Hercegovini. Prema njegovom svjedočenju prvi grad na kojem je radio je bio Vranduk kod Zenice, gdje je pokušao sanirati i zaštititi od daljeg propadanja ovaj lokalitet. Nakon Vraduka radio je na kulama, kako to navodi, sarajevskog starog grada. Nakon Sarajeva je radio i stari grad Travnik, a zatim i na Stjepan gradu iznad Blagaja na Buni. U proljeće 1926. godine radove je izvodio i u Jajcu. Pored ovih gradova, što je već ranije istaknuto¹⁰, Vejsil je nesumnjivo radio i na drugim lokalitetima poput starog grada u Tešnju. Obzirom na značaj i činjenicu da danas većina navedenih gradova spada u one koji su očuvani, nužno je naglasiti, koliko je moguće vidjeti iz dokumentacije kako arhivske građe tako i porodične ostavštine ali i očuvanih fotografija koje je prije gotovo stotinu godina izradio Vejsil Ćurčić, da su njegov značaj i djelo nemjerljivi za bosanskohercegovačku baštinu. U tom smislu ovom prilikom donosimo i manji isječak njegovih memoara u originalu sa nadom da će šira javnost biti upoznata sa djelovanjem ovog prvog bosanskohercegovačkog arheologa.

Literatura:

- Dautbegović, A. 1988. Uz stogodišnjicu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu/ Spomenica stogodišnjeg rada Zemaljskog muzeja 1888-1988. Sarajevo.
- Kaesar, A. Mark. 2013. Biography, science studies and the historiography of archaeological research: Managing personal archives, *Complutum*, Vol. 24 (2), 101–108.
- Kaljanac, A. 2023. Stranputice rane arheologije u Bosni i Hercegovini / Paradoxes of Early Archaeology in Bosnia and Herzegovina, *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo.
- Palavestra, A. 2014. Arheološki izlet u pograničnu koloniju, *Etnoantropološki problemi* 9 (3): 669–696.
- Van Reybrouck, David. 2002. Boule's Error: on the Social Context of Scientific Knowledge, *Antiquity* 76, 158–164.

⁸ Kaeser 2013, 101.

⁹ Reybrouck 2002, 159.

¹⁰ Kaljanac 2023, 198.

The Austrian-Hungarian Monarchy had been carefully and for long time preparing to take the governance over Bosnia and Herzegovina according to the well-designed plan of achieving economic and political supremacy in South-Eastern Europe. In addition to the usual economic interest in the occupied territory, the Austrian-Hungarian Monarchy had other far-reaching goals, such as general modernisation and certain psychologizing and historicizing of its population. The position of the Austrian historian and politician, Alexander von Helfert is best expressed in his words that the Monarchy must change the people in Bosnia, if it wants to strengthen its position in that country. The mentioned changing of the people represented actually colonisation of all types of professions from the entire Monarchy, and only then the shaping of the population of Bosnia and Herzegovina of all confessions. Vejsil Ćurčić was an untypical and stubborn citizen of Bosnia and Herzegovina. He was born between 1866 and 1869 to a respected Sarajevo family at the Ćurčića Brijeg (Logavina Street) in Sarajevo, where he also died in 1959. He studied art history and archaeology in Vienna. The course of his life and work was abundant with major social changes: clash of civilisations in 1878, World War I, exchange of monarchies, World War II and once again – a different, socialistic society. Ćurčić's life philosophy was significantly influenced by his biology teacher, Ivan Seunik, who was a friend and patron, who accepted Vejsil into his family after Vejsil's parents' death and inhuman treatment by his brother. Young Ćurčić refused to study in Constantinople and selected instead the Western culture, the Grammar School and studies in Vienna.

Mr. Sci. Zijad Halilović, stručni savjetnik za historiju
Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika

Nekropole sa stećcima i revidirani srednjovjekovni natpis iz Brateljevića, Kladanj

Abstract: Ovim radom obuhvaćeni su srednjovjekovni nadgrobnici – stećci u selu Brateljevići kod Kladnja. U literaturi u Brateljevićima je evidentiran samo jedan lokalitet – Osica, međutim, ovim radom predstavljena su još dva lokaliteta; Gornji Stanovi i Mramorje/Borik. Pored evidencije novih lokaliteta, stećaka i ukrasa zastupljenih na njima, cilj ovog rada je i prezentiranje novog čitanja natpisa na stećku, koji se nalazi na lokalitetu Osica. Natpis je pisan srednjovjekovnom epigrafskom ćirilicom u kojoj su zastupljeni arhaični ortografski uzusi karakteristični za područje srednjovjekovne Bosne u XV. stoljeću, te grafijski inventar u kojem se ustavni tip pisma miješa s minuskulnim slovnim formama.

Ključne riječi: Kladanj, Brateljevići, Osica, Gornji Stanovi, Mramorje/Borik, stećak, natpis, srednjovjekovna bosanska epigrafska ćirilica

Uvod

Rad na evidenciji i obradi stećaka Bosne i Hercegovine, koji se kontinuirano provodi putem usvajanja Odluka Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, o proglašenju određenih lokaliteta, nacionalnim spomenicima Bosne i Hercegovine, redovno rezultira pronalaženjem većeg broja stećaka i ukrasa zastupljenih na njima kao i stećaka sa natpisima. Naselje Brateljevići je od centra Kladnja udaljeno 4,8 km zračne linije u pravcu zapada. Pri samom ulazu u naselje u mjestu Rosuljak, gdje se rijeka Osica ulijeva u Drinjaču, na desnu stranu se odvaja stara trasa, danas šumskog puta, prema naselju Tuholj. Negdje na sredini, pokraj puta i iznad desne obale istoimene rijeke, nalazi se lokalitet Osica na kojem se nalazi nekropola sa četiri stećka. Suprotno od lokaliteta Osica i nešto višije iznad desne obale rijeke Drinjače, nalazi se lokalitet Gornji Stanovi na kojem se nalazi nekropola sa tri stećka. Visoko prema prevoju nazvanom Palevac u **četinarskoj šumi** se nalazi lokalitet Mramorje/Borik na kojem se nalazi nekropola sa jednim stećkom.

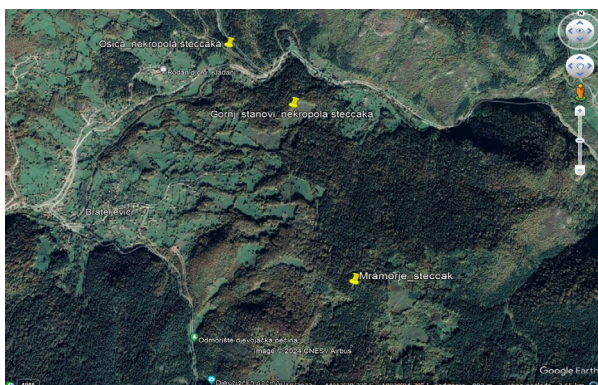
Historijski okvir

Najstariji tragovi života na širem prostoru današnje općine Kladanj, a na osnovi sačuvanih gravura u

stijeni u pećini u Brateljevićima,¹ datiraju se u period prahistorije ne puno stariji od 10.000 godina,² što je donja granica za Gornji paleolit (prije 30.000 - 10.000 godina; Homo sapiens = Homo sapiens praesapiens). Na prisustvo praistorijskih nalazišta na ovom području upućuju i mjesta poznata u narodu pod nazivima Gradina i Gradac. Pod imenom gradina na području Kladnja evidentirani su lokaliteti; 1. Gradina u naselju Brgule, gdje nisu zabilježeni ostaci građevina ili sitnog arheološkog materijala, dok je na periferiji gradine, evidentirana nekropola sa tri

¹ Pećina predstavlja jedno od najznačajnijih musli-manskih kulturnih mjesta u Bosni i Hercegovini. Tradicionalno, u pećini se u posljednji utrak pred Alidun (2. august) učila kišna dova. Molitva se nekad obavljala na kraju pećine, na mjestu koje se zove "mihrab", danas se obavlja ispred pećine. Objekat kulta postao je "djevojački grob", koji posjećuju uglavnom žene i na koji ostavljaju zavjetne darove. U novije vrijeme dova je iz ciklusa tzv. jurijevskih dova pomjerena te se danas održava u posljednjoj nedjelji u mjesecu avgustu. Predanje o nazivu pećine, koje se i danas čuva u kladanjskom kraju, zabilježio je E. Lilek (1899): *Pećina je široka, za četvera kola usporedno, a duboka oko pola sata. Dodeš li usred pećine, opazićeš bunar, iz koga izvire bistra i studena voda; kraj istog bunara imade grob neke djevojke, o kojoj se ovo priča: Okladila se djevojka sa nekoliko momaka, da smije sama doći do sredine pećine, kuda će ponijeti jedan poznati im biljeg i ostaviti ga usred pećine biva da se posvjedoči, kako je sama došla do određenog joj mjesta. Momci joj dadu jedan šiljak, da ga zabode kraj bunara i kažu joj ujedno, da će tek onda dobiti oklad, kada oni sami vide, da li je zaista zabola šiljak kraj bunara. Sirota djevojka da se pokaže hrabra, uputi se u pećinu. Došavši do bunara, zabode šiljak u zemlju. Mислеći da je svršila svoj posao, hoće da se vrati nu ne može dalje. Nešto je uhvati za košulju. Momci, čekajući je pred pećinom, zabrinuše se za nju, što je tako dugo ne bi natrag. Pođoše najzad u pećinu, da vide šta joj bi. Kad dođoše do bunara, a ono vidješe da je ona zabola šiljak kroz svoju košulju i da leži mrtva na zemlji! Sirota, ne znajući da je šiljkom i svoju košulju pribola, mislila je, da ju je neko uhvatio za košulju, te je tako umrla od straha. Momci je ukopaše na istom mjestu, gdje joj se još i danas klanja dženaza. Mutapčić, Softić, Nurkić, 2019, 77, 78.*

² Hadžić, Isabegović, Teškić, Kosec, Čubrilo, Franković, 1990, Prijava 16. i 17.

Sl. 1. Položaj lokaliteta na Google Earth podlozi

stećka; 2. Gradina na putnoj komunikaciji Srajevo – Kladanj na kojoj također nisu zabilježeni ostaci građevina ili sitnog arheološkog materijala; 3. Gradina u naselju Gojsalići, gdje su evidentirani ostaci temelja neke građevine. Za ovu gradinu vezuje se i narodno predanje da se na njenom vrhu nalaze ostaci zamka plemića Gojsala po kojem je i naselje ispod gradine dobilo ime;³ 4. Gradina, koja se nalazi južno od sela Pauč na samom ulazu u selo Zagrađe. Konfiguracija terena upućuje na postojanje određenih objekata na lokalitetu, ali bez određenih arheoloških zahvata iste nije moguće potvrditi. Na Gradinu se nadovezuju još dva uzvišenja (Mala i Velika bandijerka) i predstavljaju cjelinu krševitog karaktera okruženu livadama sa svih strana.⁴ Pod imenom Gradac evidentirani su lokaliteti; 1. Gradac, uzvišenje sa zapadne strane rijeke Drinjače (kota 874 m), na obronku brda Bičer, pri ušću rijeke Bebroštice. S južne strane uzvišenja Gradca, padine se nazivaju Zagrađac; 2. Gradac, uzvišenje na planini Smolin (kota 1137 m), između Karaule i Vitoca.⁵ U vrijeme Ilira od IX. stoljeća p.n.e. do dolaska Rimljana 9. godine n.e., zbog nedostataka izvora i nalaza, nije jasno precizirano koje su plemenske zajednice naseljavale prostor Općine Kladanj.

U prostranom četverouglu što ga čine Slavonska Požega i Vukovar na sjeveru te Tuzla i Doboj na jugu, živjeli su u brojnim naseljima Breuci, jak i borben narod sa brojnom populacijom.⁶ U porječjima gornje Bosne i Vrbasa i njihovih brojnih pritoka živjeli su Desitijati.⁷ Na istoku granica njihove etničke oblasti se pruža do prvih obronaka Romanijskog platoa, dok je na sjeveroistoku to šumovita planina Zvijezda (1349 m.). Između Romanije i Zvijezde nalazi se planinski pojas koji čine Crni Vrh (1498 m.), Bukovik (1534 m.), sarajevski Ozren (1453 m.) i Čemerska planina. Protežući se sjeverno od Sarajeva, u njegovoj neposrednoj blizini, ovaj planinski pojas ustvari odvajava sarajevsko područje od porječja Krivaje.⁸ U vrijeme uspostave rimske vlasti, područje Kladnja je ulazilo u sastav Bosanske Posavine, koja je stajala pod upravom panonskih namjesnika. Zapadni dio Bosanske Posavine je bio pod upravom namjesnika Gornje Panonije, a istočni pod upravom Donje Panonije, u čiji sastav je ulazilo i područje Kladnja. Na osnovi pisanih izvora (Plinije, Apijan, Ptolomej) te epigrafskih izvora, stručnjaci iz oblasti proučavanja ilirskih zajednica su definisali konturu provincijske granice između Dalmacije i Panonije,

koja prolazi južnije od Velike Kladaše, Dragotine, Ljubije i Bosanskog Novog pa dalje južnije od Doboja, a odatle na Drinjaču i Čačak.⁹ Kroz Kladanj je prolazila rimska cesta Salona – Argentaria, koja spada u kategoriju najvažnijih putnih komunikacija koje su svojevremeno Rimljani izgradili na tlu Bosne i Hercegovine. Ona je izgrađena u vrijeme vladavine cara Tiberija (16-17. godine n.e). S njenom izgradnjom uspostavljena je direktna veza između Salone (današnji Solin kod Splita), koja je u to vrijeme bila jedna od glavnih luka na Jadranu i sjedište rimske provincije Dalmacije, s jedne strane i Domavije (današnje šire područje Srebrenice), a preko nje i veza sa Sirmiumom, glavnim gradom provincije Panonije, s druge strane.¹⁰ Iz perioda rimske uprave u Kladnju je pronađen jedan novčić, bizantski zlatnik (Pulcheria) iz prve polovice V stoljeća.¹¹ Srednjovjekovno naselje Kladanj se nalazilo na desnoj obali rijeke Drinjače, ali se ono u novije vrijeme proširilo i na lijevu obalu. Prvi put se spominje 03. avgusta 1432. godine kada je Vijeće umoljenih zaključilo da dubrovački poslanik kod bosanskog kralja prati Tvrtka II do brda Kladanj kada kralj pođe u Usoru¹² (*Le 3 août ils décident que les ambassadeurs auprès du roi l'accompagneront „eudem in Usoram..., usque ad montem Cladagn...”).*¹³ Iz ovoga se zaključuje da je brdo Kladanj označavalo i naselje i da se nalazilo u župi Usori.¹⁴ P. Anđelić je mišljenja da je prvobitno Kladanj u ranofeudalnoj srednjovjekovnoj župskoj organizaciji, koje su formirane u slivovima rijeka, pripadao župi Birač, a u kasnofeudalnoj srednjovjekovnoj organizaciji, Kladanj je župa u sastavu Kraljeve zemlje. Prema osmanskome popisu 1469. godine, Kladanj je imao i drugo ime – Klanac Šešlo, a osim toga imao je i trg koji se zvao Četvrtkovište.¹⁵ U početku osmanske uprave u Bosni i Hercegovini, Kladanj je bio u sastavu Bosanskog sandžaka, odnosno u kadiluku sa sjedištem u Bobovcu. Za vrijeme reorganizacije osmanske uprave u Bosni 1470. godine, sjedište kadiluka je preneseno u nahiju Brod. Nahije Kladanj, Kamenica i Jelaška župa su kasnije pripojene višegradskom kadiluku u kome se spominju 1485. godine i ostale su u sastavu tog kadiluka do 1516. godine. Poslije te, a prije 1528. godine, pripojene su sarajevskom kadiluku.¹⁶ Sam naziv grada Kladanj povezan je sa bogatstvom vode, koja se nalazi na ovom području, zbog čega

⁹ Bojanovski 1988, 329.

¹⁰ Imamović, Omerčević, 2018, 11.

¹¹ Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 72, 16.127.

¹² Vego, 1957, 53.

¹³ Iorga, 1899, 308, nap. 4.

¹⁴ Vego, 1957, 53.

¹⁵ Anđelić, 1982, 193, 194.

¹⁶ Šabanović, 1982, 123, 126.

³ *Ibidem*, 17, 18 i 19.

⁴ Halilović, 2012, 182, 183.

⁵ Djedović, 2009, 24.

⁶ Bojanovski, 1988, 341.

⁷ *Ibidem*, 144.

⁸ Mesihović, 2007, 12.

se zaključuje da je iz korijena riječi *klàdenac*¹⁷ izveden i naziv grada Kladanj. Za rijeku Drinjaču u njenom toku od izvorišta do Grabovice, Klaić V., navodi da se zove Kladina, a dalje od Grabovice se zove Drinjača.¹⁸ Ime rijeke Kladanj se sačuvalo i u narodnoj tradiciji, odnosno pjesmi; “*znaš li sele Kladanj vode hladne*”.¹⁹ Sve navedeno potvrđuje da je naziv grada Kladanj povezan s bogatstvom vode ovoga područja.

Ulazak bosanskih i humskih srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika – popularno nazvanih stećcima – u svijet nauke nije se odigrao u najsjetnijim okolnostima. Najranije bilješke i podatke o njima nalazimo u putopisu Benedikta Kuripešića iz 1530. godine.²⁰ Nekoliko stotina godina kasnije, ponovno se javljaju informacije o stećcima i to na prelazu iz XVIII. u XIX. stoljeće. U zapadni svijet kroz putne zabilješke Alberta Fortisa²¹ te pruskog konzula Otta Blaua,²² počele su prodirati vijesti o postojanju jedne neobične umjetnosti na nadgrobnim spomenicima iz Bosne i Hercegovine i Dalmacije. Zapadna nauka je tada bila zauzeta analizom potpuno drukčijih umjetničkih djela, tako da realistični pa i nezgrapni prizori sa stećaka tada nisu mogli izazvati ni pažnju ni oduševljenje. S druge strane, u tadašnjoj osmanskoj Bosni nije bilo snaga sposobnih za samostalno proučavanje i prezentiranje ovog umjetničkog blaga.²³ U takvim su okolnostima već od sredine XIX. st., kada su se zahuktavali procesi modernih nacionalnih integracija, a pitanje čija je Bosna sve više poprimalo političko i apokaliptičko značenje, istraživači su bili skloni umjetnost stećaka tumačiti kao posljedicu bogumilskog učenja.²⁴ Nisu, takođe, izostali ni pokušaji da se na stećke utisne čisto srpski²⁵ i hrvatski²⁶ nacionalni žig. Od sredine XX. stoljeća u nauci je postepeno prevladalo mišljenje da se stećci ne mogu objasniti bogumilizirajućom, kao ni bilo kojom isključivo nacionalnom teorijom, nego da ih treba vratiti u njihov izvorni svijet u kojem su nastali, razvijali se i s nestankom srednjovjekovne bosanske države,

krajem XV. stoljeća doživjeli svoj kraj.²⁷ Kladanjski stećci pripadaju jednoj od četiri klesarske radionice koje su djelovale u istočnoj Bosni, a koja se, sudeći po nekim zajedničkim karakteristikama stećaka, može locirati između Kladnja, Olova i Ilijaša.²⁸ Dekorativni motivi, natpisi i pojava uspravnih stećaka (stupova) omogućava okvirno datiranje od XIV. do XVI. stoljeća.

Stećci na području Kladnja

Prema istraživanjima Šefika Bešliagića u periodu od 1963–1965. godine na području općine Kladanj, registrovana su 52 lokaliteta srednjovjekovnih nekropola sa stećcima u 17 naselja, sa ukupno 430 stećaka.²⁹ Na osnovu podataka navedenih u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine na području Kladnja, registrovana su 47 lokaliteta srednjovjekovnih nekropola sa stećcima, sa ukupno 432 stećka i jednim lokalitetom iz rimskog perioda.³⁰ Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-istorijskog naslijeđa Tuzla izradio je elaborat *Kulturno-istorijsko i prirodno naslijeđe opštine Kladanj*, u kojem je navedeno da se u 26 naseljenih mjesta, nalazi 57 lokaliteta sa ukupno 648 srednjovjekovnih spomenika.³¹ Elaboratom Zavoda utvrđeno je da su prevladavajući oblici stećaka u Kladnju sljemenjaci i sanduci, zatim usađenici. Zbog neprepoznatljivosti, dio stećaka je svrstan u amorfne oblike. Dvojni stećci su evidentirani samo na jednom lokalitetu – Lanište u naselju Starič. Ukrasi su evidentirani na 52 primjerka, a na tri stećka evidentirani su natpisi pisani srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom i to u Brateljevićima na lokalitetu Osica, u Dopascima na lokalitetu Ljuto brdo i u Brijeljima na lokalitetu Kuman.³²

Stećci u naselju Brateljevići

U selu Brateljevići kroz literaturu evidentiran je samo jedan lokalitet sa stećcima – Osica, međutim, prilikom opservacijom terena u mjesecu martu 2024. godine u Brateljevićima evidentirana su još dva lokaliteta; Gornji Stanovi i Mramorje/Borik.³³

¹⁷ Klàdenac, gen. *-ēnca* m (Vuk) *hladenac* (Dubrovčani), južnoslav. i istočnoslav. te praslav. (**koldęzъ*) „sinonimi: studenac > zdenac, stublina, puč, bunar. U Makedoniji se razlikuje *stublina* od *kladenca* time što je *stublina* „bunar s ogradom od drva“, a *kladenec* „kamenom ograđen bunar. P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Knjiga prva, Zagreb, 1971, 87.

¹⁸ Klaić, 1878, 49.

¹⁹ Muhić, 2009, 26.

²⁰ Curipeschitz, 1530.; Kuripešić, 1950, 24-25.

²¹ Fortis, 1774, vol. II, 191, 197.

²² Blau, 1877.

²³ Benac, 1963, XVII, XXIX.

²⁴ *Ibidem*, XXIX.

²⁵ Glušac, 1924, 31-35, 36-37, 50.

²⁶ Südland, 1990, 95, 96.

²⁷ Opširnije o stećcima vidjeti u; Halilović, Z., Delalić, A., *Srednjovjekovni kameni spomenici u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine*, CBI ANUBiH, 50, Sarajevo, 2021, str. 107. – 111.

²⁸ Bešliagić, 1982, 468.

²⁹ Bešliagić, 1969, 155 – 176; 1971, 210 – 214.

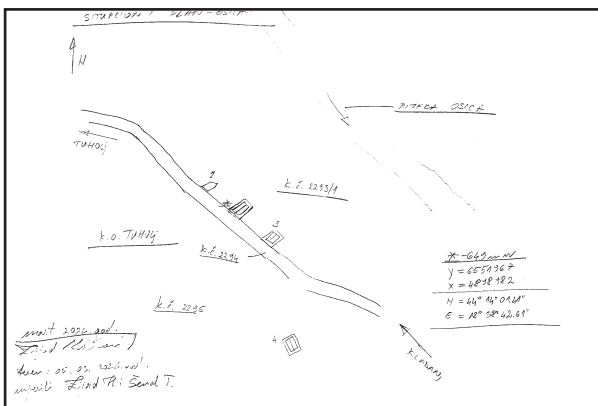
³⁰ Arheološki leksikon BiH, Tom III, 1988, 67.–82.

³¹ Hadžić, Isabegović, Teškić, Kosec, Čubrilo, Franković, 1990, *Prijava* 20–77.

³² *Ibidem*, 6–8.

³³ Vodič do ovih lokaliteta bio je Hajrudin Krekić, predsjednik MZ Brateljevići.

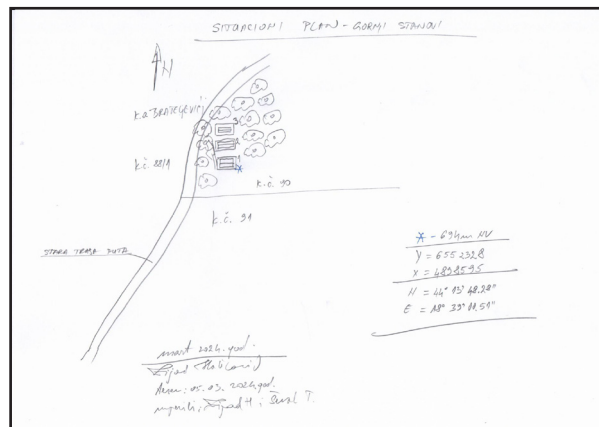
Lokalitet Osica se nalazi na dijelu stare trase puta, koji je išao iz Kladnja prema Tuholju, a istovremeno i iznad desne obale istoimene rijeke. Pozicija nekropole sa stećcima je određena koordinatama $Y=6551967$ $X=4898982$ ili $N 44^{\circ}14'01.41''$ $E 18^{\circ}38'42.61''$ sa nadmorskom visinom od 649 metara. Prema podacima iz elaborata *Kulturno-istorijsko i prirodno naslijeđe opštine Kladanj* na lokalitetu Osica je evidentirana nekropola sa 6 stećaka; 4 sljemenjaka sa postoljem, 1 sanduk i 1 amorfnu spomenik. Spomenici su bili postavljeni u pravilan niz i orijentirani u pravcu zapad – istok.³⁴ Međutim, danas se na lokalitetu Osica nalaze 4 stećka; 1 stub-sanduk u formi pravouglonog paralelopipeda i 3 sljemenjaka. Spomenici su dobro klesani, dijelom oštećeni i dijelom utonuli. Poredani su od sjeverozapada ka jugoistoku, a položeni i orijentirani u pravcu jugozapad – sjeveroistok. (Sl. 2.)

Sl. 2. Brateljevići, Osica – Situacioni plan, izradio Zijad Halilović 2024. g.

Karakteristika nekropole je stećak br. 2. sa natpisom, pisanim srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, kojim saznajemo da tu *na svojoj plemenitoj zemlji leži Novakov sin Pribisav*, dok se na stećku br. 3. nalaze ukrasi; mač sa štitom, polumjesec i dvije kamenice. Ukrasi su rađeni tehnikom reljefnog ispupčenja.

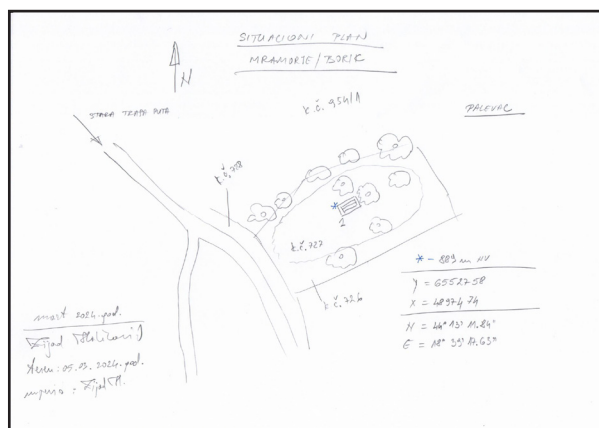
Jedan krak stare trase puta koja je iz Kladnja išla prema Tuholju, u mjestu Rosuljak, odvaja se na lijevu stranu i prelazi preko rijeke Drinjače. Na tom putu nešto višoj iznad desne obale rijeke Drinjače, nalazi se lokalitet Gornji Stanovi na kojem se nalazi nekropola sa tri stećka u formi sljemenjaka, koja ranije nije bila evidentirana u literaturi te se u ovom radu prvi put spominje i tretira. Pozicija nekropole sa stećcima je određena koordinatama $Y=6552328$ $X=4898595$ ili $N 44^{\circ}13'48.28''$ $E 18^{\circ}39'00.51''$ sa nadmorskom visinom od 694 metra. Spomenici su dobro klesani, očuvani i dijelom utonuli. Poredani su u nizu od sjevera ka jugu, a položeni su i orijentirani u pravcu zapad – istok. (Sl. 3.) Karakteristika nekropole je stećak br.

Sl. 3. Brateljevići, Gornji stanovi – Situacioni plan, izradio Zijad Halilović 2024. g.

1. sa ukrasom u formi dekorativnih oblika; krug (x2), cik-cak linija i simboličnih motiva; kružna spirala (x2), manje spirala kao samostalni elementi (x2) te motiv spirale sa viticom, koja je također spiralnog oblika (x3). Na stećku br. 3. se nalazi ukras u formi simboličnog motiva – rozeta. Ukrasi su rađeni tehnikom reljefnog ispupčenja.

Trasa puta od lokaliteta Gornji Stanovi dalje ide visoko prema prevoju nazvanom Palevac, gdje se u četinarskoj šumi nalazi lokalitet Mramorje/Borik na kojem je evidentirana nekropola sa jednim stećkom u formi sljemenjaka. Pozicija nekropole je određena koordinatama $Y=6552758$ $X=4897474$ ili $N 44^{\circ}13'11.84''$ $E 18^{\circ}39'17.63''$ sa nadmorskom visinom od 889 metara. Stećak je dobro klesan, očuvan i dijelom utonuo. Orijentiran je u pravcu jugozapad – sjeveroistok. (Sl. 4.) Na njemu se nalazi ukras u formi kombinacije simboličnog i biljnog motiva; stablo sa dvostrukim spiralama. Ukrasi su rađeni tehnikom reljefnog ispupčenja.

Sl. 4. Brateljevići, Mramorje/Borik – Situacioni plan, izradio Zijad Halilović 2024. g.

Katalog stećaka na lokalitetu Osica

Stećak br. 1. – stub-sanduk u formi pravouglonog paralelopipeda, koji se prema gore širi i čiji je završetak na dvije vode, fino obrađen i očuvan, oboren na zemlju i djelomično utonuo, obrastao mahovinom i lišajevima, a prostor oko stećka

³⁴ Hadžić, Isabegović, Teškić, Kosec, Čubrilo, Franković, 1990. Prijava 72.

raslinjem, orijentiran je u pravcu jugozapad–sjeveroistok,

- o dimenzije stećka su: visina 130x širina 66x debljina 25 cm,

Stećak br. 2. – sljemenjak sa postoljem i natpisom, fino obrađen i rađen je tako da se od ivica krovnih ploha prema postolju sužava, dijelom je oštećen i stećak i natpis, obrastao lišajevima i mahovinom, orijentiran u pravcu sjever – jug,

- o dimenzije stećka su: 174x60x52 cm,
- o dimenzije postolja su: 190x84x14

Na čeonj južnoj strani se nalazi natpis kojeg je M. Vege pročitao na sljedeći način; *(A se) leži Prž(o) vь Novaković na svoji zemlji na ple(me)nit(oj)*.³⁵ (Sl. 5.) Kasniji autori su preuzimali ovu verziju čitanja natpisa, osim autora *Elaborata; Kulturno-istorijsko i prirodno naslijeđe opštine Kladanj*, koji donose nepotpuno čitanje na sljedeći način; *(A se) leži Pr(....) v Nović ov (.) na svoi zem(l)i na plemenit(oj)*.³⁶

Sl. 5. Brateljevići, Osica, fotografija natpisa, preuzeto od; Vege, M. *Novi i revidirani srednjovjekovni natpisi iz Bosne, Naše starine XIV-XV, 1981, 63, Sarajevo.*

Prilikom opservacije lokaliteta i snimanja natpisa te uvida u fotografije koje se nalaze u literaturi, uočene su određene nepodudarnosti, zbog čega je u ovom radu predstavljeno novo čitanje natpisa. (Sl. 6.)

Sl. 6. Brateljevići, Osica, stećak br. 2. fotografija natpisa, foto Zijad Halilović, mart 2024. g.

Naime, stećak je oštećen i teže su primjetna određena slova, tako da prva dva slova A (a) i s (s) se ne mogu uočiti, ali treće E (e) se jasno vidi, iza kojeg dolazi riječ LEŽI (leži). U nazivu imena onoga koji tu leži jasno se vide prva dva slova PR (pr), potom slijedi slovo I (i) kod kojeg se jasno vidi uklesana linija na sredini koja povezuje uspravne dijelove ovog slova, a za koje M. Vege navodi da se radi o slovu ‘(jery)’, koje je prilikom njegove opservacije natpisa kao što se vidi na fotografiji (vidi Sl. 6.) upisano crnom kredom, međutim, ovo slovo nije uklesano na stećku.

Poslije ovog slova stećak je oštećen, ali se na fotografiji kod M. Vege (vidi Sl. 6.) vidi da se tu nalazilo slovo B (b), koje je M. Vege pročitao kao slovo Ž (ž), tako što je od prethodnog slova I (i) tj. od njegove desne uspravne linije i gornjeg dijela slova B (b), povezoao tri uspravne linije i pročitao kao slovo Ž (ž). Ukoliko se pogleda način klesanja slova Ž (ž) u riječi LEŽI (leži), jasno se vidi da ovo slovo nije povezano srednjom linijom, tako da ni eventualno slovo Ž (ž) u imenu onoga koji tu leži, ne bi trebalo biti povezano srednjom linijom, ali kod M. Vege ipak jeste, što je razlog više da se ukaže na činjenicu da se tu ne radi o slovu Ž (ž), već o slovu B (b). Na početak drugog reda M. Vege je rekonstrukcijom natpisa upisao slovo O (o) te dobio puno ime onoga koji tu leži i pročitao kao PRŽ(o)V’ (*Prž(o)vь*). Međutim, prilikom čitanja M. Vege, nije uzeta u obzir činjenica da je površina čeone strane u cijelosti iskorištena za pisanje natpisa. Tako se na početku drugog reda, a ispod slova (A s)E nalazio prostor za još tri slova i baš u taj prostor M. Vege je smjestio samo jedno spomenuto slovo O (o). Na osnovi navedenog utvrđeno je da su prva slova imena onog koji tu leži PRI(B) (*Pri(b)*), a zadnja slova V (v) i ‘(jery)’, tako da preostaje jedino da se rekonstrukcijom ovog dijela natpisa, na početku drugog reda unesu sljedeća tri slova ISA (*isa*) i na taj način kompletira ime PRI(BISA)V’ *Pri(bisa)vь*.

Poslije imena onoga koji leži ispod ovog stećka, slijedi prema čitanju M. Vege prezime NOVAKOVIĆ’ *Novakovi(ć)ь*, a prema čitanju autora *Elaborata Kulturno-istorijsko i prirodno naslijeđe opštine Kladanj*, prezime Nović iza kojeg slijedi nepotpuna riječ *ov (.)*. Kod ispravnog čitanja ove riječi, trebalo je više vremena da se dovede u kontekst cijelog teksta natpisa. Detaljnim pregledom svakog slova utvrđeno je da se između predzadnjeg i zadnje pročitano slova V (v) i I (i) nalazi još jedno slovo. Na fotografijama i sadašnjim stanjem na stećku, vidljivo je da iza slova V (v) neznatno su primjetne izvedbe klesanja slova S (s), iza kojeg slijedi slovo I (i), od kojeg se sačuvala lijeva uspravna linija i srednja poprečna, na osnovi čega je razriješeno u cijelosti čitanje ovog dijela

³⁵ Vege, 1970, knj. IV, 46.–47, br. 235; 1981, *Naše starine XIV-XV*, 63.

³⁶ Hadžić, Isabegović, Teškić, Kosec, Čubrilo, Franković, 1990, *Prijava* 72.

teksta natpisa. Tako se ranije pročitana riječ kao prezime *Novakovi(ć)*, ustvari odnosi na ime *Novak*, sa prisvojnim pridjevom *ov* NOVAKOV (*Novakov*), tekst natpisa u ovom drugom redu se nastavlja slovom S (*s*) i I (*i*), a zatim prelazi u treći red, gdje nam je vidljiv dio slova ‘ (*jerъ*), čiji je gornji ispruženi krak oštećen i ispred kojeg se nalazi prostor za još jedno slovo, u ovom slučaju N (*n*), na osnovi čije rekonstrukcije se dobija riječ SI(N)‘ *si(n)ъ*. Tako saznajemo da ispod stečka LEŽI PRI(BISA)V‘ NOVAKOV SI(N)‘ (*leži Pribisavъ Novakov sinъ*).

Neophodno je napomenuti da je u čitanju kod M. Vege natpis definisan u četiri reda, kao i kod autora Elaborata, međutim, u zadnoj riječi PLENITO *ple(me)nito*, zadnje slovo je pročitano kao slovo O (*o*), ipak tu se radi o slovu ‘ (*jerъ*), koje je u svom desnom dijelu oštećeno, dok je slovo O (*o*) preneseno u naredni red i nalazi se na početku pri samom dnu stečka. Tako se ova riječ čita PLENIT‘o *ple(me)nitъo*. (Sl. 7.)

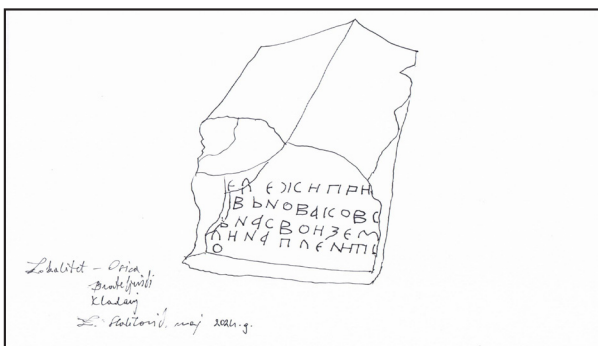
U skladu sa datim obrazloženjem natpis u transkripciji glasi:

- 1.red: (A s)E LEŽI PRI(B)
- 2.red: (ISA)V‘ NOVAKOV SI
- 3.red: (N)‘ NA SVOI ZEM
- 4.red: LI NA PLENIT‘
- 5.red: o

Transliteracija natpisa u cjelosti: *(A s)e leži Pri(bisa)vъ Novakov si(n)ъ na svoi (svojoj) zeml(j)i na ple(me)nitъo(j)*. (Sl. 8.)

Sl. 7. Brateljevići, Osica, stećak br. 2. fotografija natpisa sa označenim slovima, foto Zijad Halilović, maj 2024. g.

Sl. 8. Brateljevići, Osica, stećak br. 2. crtež, izradio; Zijad Halilović, maj 2024. g.

Stećak br. 3. – sljemenjak sa postoljem i ukrasom, fino obrađen i očuvan, prevrnut na bočnu istočnu stranu i dijelom utonuo, obrastao lišajevima i mahovinom, a prosotor oko stečka raslinjem, orijentiran u pravcu sjever – jug. (Sl. 9.)

- dimenzije stečka su: 160x60x59 cm,
- dimenzije postolja su: 180x80x25 cm,

Na sredini zapadne bočne strane stečka manjeg oblika, nalaze se simetrično postavljene dvije kamenice, između kojih se nalazi poluimjeseč, čiji su kraci okrenuti prema gore, dok se u južnom dijelu ove bočne strane nalazi štit i mač, čije je sječivo okrenuto prema sjeveru. Ukrasi su rađeni tehnikom reljefnog ispupčenja. (Sl. 10.)

Stećak br. 4. – sljemenjak sa postoljem, pomjeren sa izvorne pozicije, fino obrađen i očuvan, dijelom utonuo, obrastao lišajevima i mahovinom, a prostor oko stečka crnogoričnom šumom, orijentiran u pravcu sjeverozapad – jugoistok,

- dimenzije stečka su: 168x63x78 cm,
- dimenzije postolja su: 172x90x42 cm.

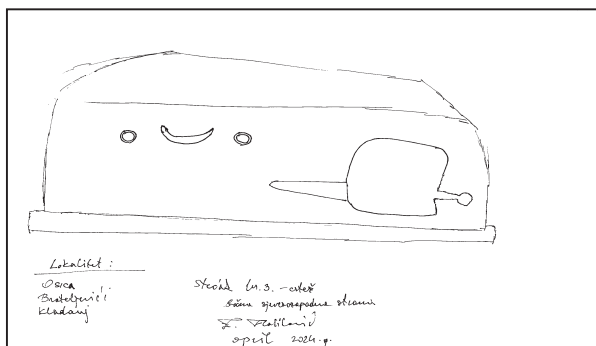
Katalog stećaka na lokalitetu Gornji Stanovi

Stećak br. 1. – sljemenjak sa postoljem i ukrasom, fino obrađen i očuvan, dijelom utonuo, obrastao lišajevima i mahovinom, orijentiran u pravcu zapad – istok, (Sl. 11.)

- dimenzije stečka su: 177x78x58 cm,

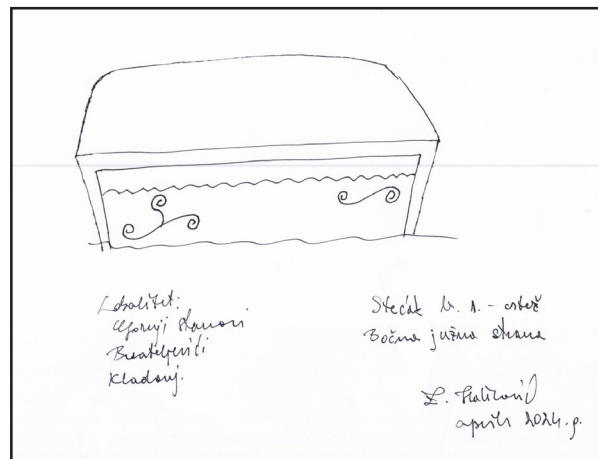
Sl. 9. Brateljevići, Osica, stećak br. 3. bočna sjeverozapadna strana, foto Zijad Halilović, mart 2024. g.

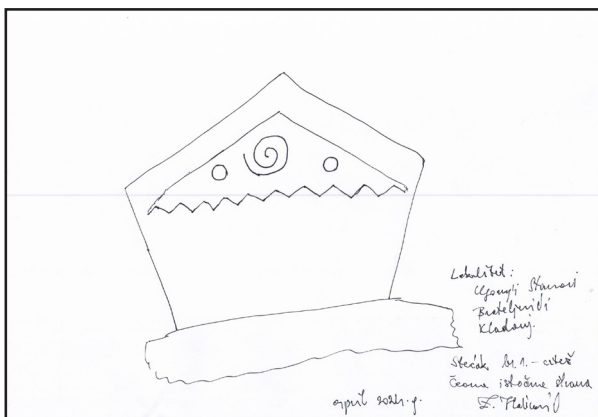
Sl. 10. Brateljevići, Osica, stećak br. 3. bočna sjeverozapadna strana, crtež izradio; Zijad Halilović, mart 2024. g.

Sl. 11. Brateljevići, Gornji Stanovi, položaj stećaka stećaka, foto Zijad Halilović, mart 2024. g.

Sl. 15. Brateljevići, Gornji Stanovi, stećak br. 1. južna bočna strana, crtež izradio; Zijad Halilović, mart 2024. g.

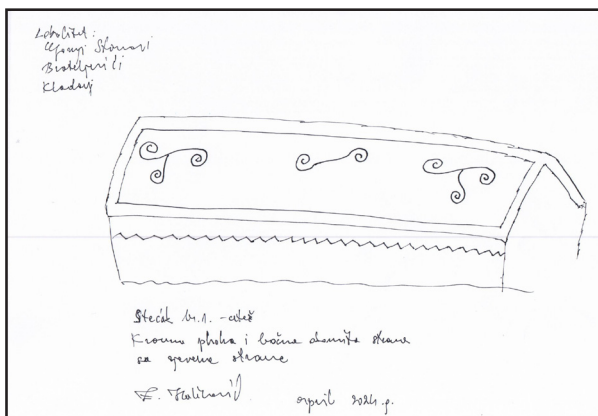
Sl. 12. Brateljevići, Gornji Stanovi, stećak br. 1. istočna čeonu strana, crtež izradio; Zijad Halilović, mart 2024. g.

Sl. 16. Brateljevići, Gornji Stanovi, stećak br. 3. foto Zijad Halilović, mart 2024. g.

Sl. 13. Brateljevići, Gornji Stanovi, stećak br. 1. sjeverna bočna strana, foto Zijad Halilović, mart 2024. g.

Sl. 14. Brateljevići, Gornji Stanovi, stećak br. 1. sjeverna bočna strana, crtež izradio; Zijad Halilović, mart 2024. g.

Na čeonim stranama se nalaze identični ukrasi, krov je naglašen u vidu široke trake, u zabatu se nalazi samostalna kružna spirala, a simetrično sa obje strane po jedan manji krug, dok se ispod pruža cik-cak linija. (Sl. 12.) Na bočnoj sjevernoj okomitoj strani po dužini pruža se cik-cak linija, dok se na krovnoj plohi, koja je oivičena širokom trakom, na sredini nalazi usamljen motiv spirale, dok se u oba kraja simetrično nalaze motivi spirale sa viticom, koja je također spiralnog oblika. (Sl. 13 i 14.) Na bočnoj južnoj okomitoj strani nalazi se usamljen motiv spirale u istočnom dijelu, dok se u zapadnom dijelu nalazi motiv spirale sa viticom, koja je također spiralnog oblika i koja je sa gornje strane. (Sl. 15.) Ukrasi su rađeni tehnikom reljefnog ispupčenja.

Stećak br. 2. – sljemenjak sa postoljem, nizak, dijelom utonuo, obrastao lišajevima i mahovinom, orijentiran u pravcu zapad – istok,

- dimenzije stećka su: 150x56x21 cm,
- dimenzije postolja su: 182x75x0 cm,

Stećak br. 3. – sljemenjak sa postoljem i ukrasom, nizak, oštećen, dijelom utonuo, obrastao lišajevima i mahovinom, orijentiran u pravcu zapad – istok, (Sl. 16.)

○ dimenzije stećka su: 143x48x34 cm,
 ○ dimenzije postolja su: 172x65x3 cm,
 Stećak je rađen tako da se od ivica krovnih ploha prema postolju sužava. U istočnom dijelu krovne plohe sa južne strane, nalazi se teško primjetna, izblijeđena rozeta. Ukras je rađen tehnikom reljefnog ispupčenja. (Sl. 17.)

Katalog stećaka na lokalitetu Mramorje/Borik
Stećak br. 1. – sljemenjak sa postoljem i ukrasom, fino obrađen i očuvan, dijelom utonuo, obrastao lišajevima i mahovinom, orijentiran u pravcu jugozapad – sjeveroistok, (Sl. 18.)

○ dimenzije stećka su: 168x77x62 cm,
 ○ dimenzije postolja su: 210x108x27 cm,
 Na čeonj jugozapadnoj strani se nalazi ukras. Od postolja prema gore raste stablo koje se na sredini širi i čije se grane pretvaraju u dvostruke spirale. Da li je zabatu bio još neki motiv, nije moguće utvrditi, jer je stećak u tom dijelu oštećen pa samim tim i eventualni ukras. Ukrasi su rađeni tehnikom reljefnog ispupčenja. (Sl. 19.)

Prethodna zakonska zaštita

U Prostornom planu BiH do 2000. godine na području općine Kladanj kao spomenik III kategorije uvrštena su 22 lokaliteta nekropola sa stećcima (436 stećaka) bez preciznije identifikacije.³⁷

Prema evidenciji Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta, Srednjovjekovna nekropola sa stećcima u Brateljevićima, Kladanj, evidentirana je pod brojem; 0004053 i sljedećim nazivom:

Nekropola stećaka Brateljevići

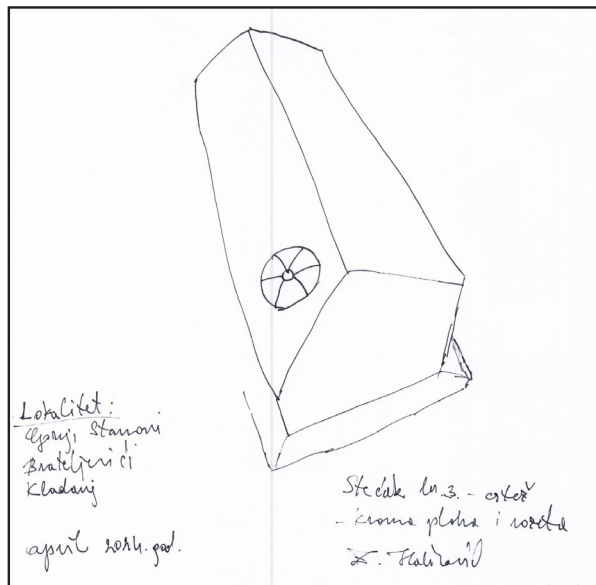
Sačuvano četiri stećka u obliku sarkofaga

Ukras; štit s mačem i natpis

Kasni srednji vijek.³⁸

Dobro nije bilo upisano u Registar spomenika kulture Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.

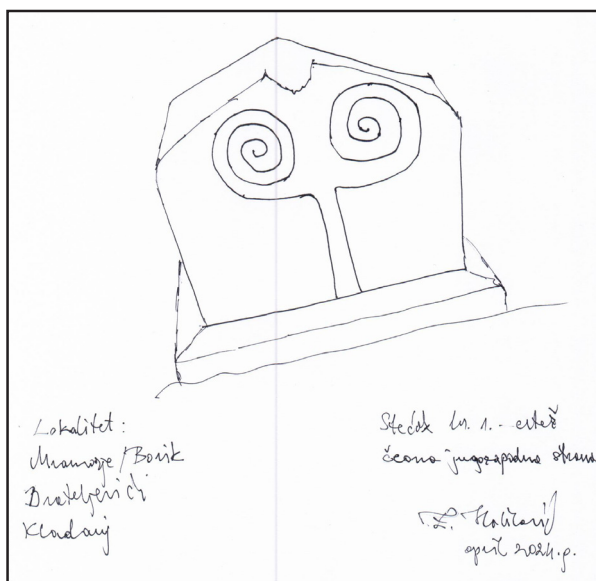
Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika donijela je odluku o stavljanju Srednjovjekovne nekropole, Brateljevići, Kladanj, pod rednim brojem 297. na Privremenu listu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Sl. 17. Brateljevići, Gornji Stanovi, stećak br. 3. južna krovna strana, motiv rozete, crtež izradio; Zijad Halilović, mart 2024. g.

Sl. 18. Brateljevići, Mramorje/Borik, stećak br. 1. foto Zijad Halilović, mart 2024. g.

Sl. 19. Brateljevići, Mramorje/Borik, stećak br. 1. jugozapadna čeonj strana, crtež izradio; Zijad Halilović, mart 2024. g.

³⁷ Grupa autora, 1980, 51.

³⁸ Dopis Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta broj: 07-36-4-1877-1/24 O.R. od 10. 04. 2024. godine.

Zaključak

Srednjovjekovni kameni nadgrobnici – stećci se javljaju kao dio neprekinutog sepulkralnog kontinuiteta na bosanskom području, čiji korijeni sežu duboko u prahistorijsko vrijeme, gdje se uočava njihova vezanost za lokalitete starijih epoha – prahistorijska naselja i kulturna mjesta, antičke aglomeracije i groblja, kasnoantičke i ranosrednjovjekovne crkve i utvrđene gradove. Njihova geneza i razvoj može se pratiti od sredine XII do početka XVI stoljeća.

Na 40. zasjedanju UNESCO-ovog Odbora za svjetsku baštinu, održanog u periodu od 10. do 20. jula 2016. u Istanbulu u Turskoj, pod nazivom: Stećci – srednjovjekovna groblja sa nadgrobnim spomenicima, uvršteni su na Popis svjetske baštine UNESCO-a, ispunjavajući Kriterij *iii* i *vi*.

Na osnovu podataka navedenih u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine te podataka koje donosi Šefik Bešlagić na području općine Kladanj, registrovana su 47, odnosno 52 lokaliteta srednjovjekovnih nekropola sa stećcima u 17 naselja, sa ukupno 430 stećaka. Na osnovu podataka Zavoda za zaštitu i korištenje kulturno-istorijskog naslijeđa Tuzla, navedenih u Elaboratu *Kulturno-istorijsko i prirodno naslijeđe opštine Kladanj*, u 26 naseljenih mjesta općine Kladanj nalazi se 57 lokaliteta sa ukupno 648 srednjovjekovnih spomenika, međutim, to nije konačan broj. U selu Brateljevići kroz literaturu evidentiran je samo jedan lokalitet Osica. Opservacijom terena u Brateljevićima evidentirana su još dva lokaliteta; Gornji Stanovi i Mramorje/Borik. Na lokalitetu Osica ranije je bila evidentirana nekropola sa 6 stećaka; 4 sljemenjaka sa postoljem, 1 sanduk i 1 amorfni spomenik, međutim, danas se na lokalitetu Osica nalaze 4 stećka; 1 stub-sanduk u formi pravouglog paralelopipeda i 3 sljemenjaka. Karakteristika nekropole je stećak br. 2. sa natpisom, pisanim srednjovjekovnom bosanskom epigrafskom ćirilicom, kojim saznajemo da *tu na svojoj plemenitoj zemlji leži Novakov sin Pribisav*, dok se na stećku br. 3. nalaze ukrasi; mač sa štitom, polumjesec i dvije kamenice. Na lokalitetu Gornji Stanovi se nalazi nekropola sa tri stećka u formi sljemenjaka. Karakteristika nekropole je stećak br. 1. sa ukrasom u formi dekorativnih oblika; krug (x2), cik-cak linija i simboličnih motiva; kružna spirala (x2), manje spirala kao samostalni elementi (x2) te motiv spirale sa viticom, koja je također spiralnog oblika (x3). Na lokalitetu Mramorje/Borik se nalazi nekropola sa jednim stećkom u formi sljemenjaka. Na njemu se nalazi ukras u formi kombinacije simboličnog i biljnog motiva; stablo sa dvostrukim spiralama. Ukrasi su rađeni tehnikom reljefnog ispupčenja. (Sl. 20.)

Sl. 20. Brateljevići, Gornji Stanovi, Hajrudin Krekić, predsjednik MZ Brateljevići i Zijad Halilović, stručni savjetnik za historiju u Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Literatura:

- Anđelić, P. 1982. *Studije o teritorijalnopoličkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*, Svjetlost, Sarajevo.
- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, 1988. Tom III, (Kraljević, G. – Regija 16., Kladanj 16.127) Sarajevo.
- Benac, A. 1963. *Stećci*, Prosveta, Beograd.
- Bešlagić, Š. 1969. *Stećci okoline Kladnja*, Naše starine, br. XII, Sarajevo.
- Bešlagić, Š. 1971. *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo.
- Bešlagić, Š. 1982. *Stećci-kultura i umjetnost*, Sarajevo.
- Blau, O. 1877. *Reisen in Bosnien und der Herzegowina*, Berlin.
- Bojanovski, I. 1988. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela knj. LXVI, CBI knj. 6. ANUBIH, Sarajevo.
- Djedović, R. 2009. *Naselje Tuholj – antropogeografski prikaz*, Baština sjeveroistočne Bosne, broj 2., Tuzla.
- Dopis Zavoda za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta broj: 07-36-4-1877-1/24 O.R. od 10. 04. 2024. godine.
- Fortis, A. 1774. *Viaggio in Dalmazia*, vol. II, Venezia.

- Glušac, V. 1924, *Srednjovekovna "bosanska crkva"*, u: *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, IV*, Beograd.
- Grupa autora, *Prostorni plan Bosne i Hercegovine, faza b – valorizacija, prirodne i kulturno-historijske vrijednosti*, Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu i Urbanistički zavod za Bosnu i Hercegovinu Sarajevo, Sarajevo 1980.
- Hadžić, S., Isabegović, V., Teškić, Lj., Kosec, D., Čubrilo, M., Franković, M., 1990. ELABORAT, KULTURNO-ISTORIJSKO I PRIRODNO NASLIJEĐE OPŠTINE KLADANJ, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-istoprijskog i prirodnoig naslijeđa TUZLA, Tuzla.
- Halilović, N. 2012. *Gradina između Zagrađa i Pauča kod Kladnja*, Baština sjeveroistočne Bosne, broj 5, Tuzla.
- Halilović, Z. Delalić, A. 2021. *Srednjovjekovni kameni spomenici u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine*, CBI ANUBIH, 50, Sarajevo.
- Imamović M., Omerčević B. 2018. *Rimska putna komunikacija Salona – Argentaria*, HISTORIJSKA MISAO, GOD. IV, BR. 4, TUZLA.
- Iorga, N. 1899. *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, seconde serie, Paris
- Klaić, V. 1878. *Bosna: Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine*, Zagreb.
- Kuripešić, B. 1950. *Putpopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*, Sarajevo.
- Mesihović, S. 2007. *Dezitijski*, dopunjeni doktorski rad koji je pod nazivom «*Dezitijski: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba*» odbranjen na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 30. I. 2007. god. pred Komisijom; prof. dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić, doc. dr. Boris Olujčić i prof. dr. sc. Marin Zaninović, (elektronsko izdanje), Sarajevo.
- Muhić, M. 2009. *Civitates libertas-XII-Kladanj*, Hamograf, Živinice.
- Mutapčić, E. Softić, S. Nurkić, K. 2019. *Prošlost Kladnja sa detaljnim popisom stanovništva 1850/51*, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla.
- Skok, P. 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Knjiga prva, Zagreb.
- Südland, L. V. (Ivo Pilar), 1990. *Južnoslavensko pitanje. Prikaz cjelokupnog pitanja*, Varaždin. Naslov originala: L. v. SÜDLAND, *Die Südslawische Frage und der Weltkrieg. Übersichtliche Darstellung des Gesamt-Problems*, Wien.
- Šabanović, H. 1982. *Bosanski pašaluk*, Svjetlost, Sarajevo.
- Vego M. 1957. *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo.
- Vego, M. 1970. *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, knj. IV, 46.–47, br. 235, Sarajevo.
- Vego, M. 1981. *Novi i revidirani srednjovjekovni natpisi iz Bosne*, Naše starine XIV-XV, 1981, 63, Sarajevo.

Abstract: This work includes the Medieval tombstones (stećci) in the village of Brateljevići near Kladanj. Only one site in Brateljevići, called Osica, has been known in the literature so far. However, this work introduces another two sites - Gornji Stanovi and Mramorje/Borik. In addition to presentation of the new sites, Medieval tombstones and decorations on them, the main goal of this work is to present the new reading of the inscription on the Medieval tombstone located in the site Osica that is written in medieval epigraphic Cyrillic letter including archaic orthographic patterns characteristic of the area of Medieval Bosnia in the 15th century and graphic inventory in which the pattern letter type is combined with minuscule letter forms.

Keywords: Kladanj, Brateljevići, Osica, Gornji Stanovi, Mramorje/Borik, Medieval tombstone (stećak), inscriptions, medieval Bosnian epigraphic Cyrillic letter

Graditeljsko naslijeđe

Dženana Šaran, d.i.a.
 Azer Aličić, d.i.a.
 Zavod za zaštitu spomenika
 Dr.Sc. Mustafa Humo, dipl. ing. građ.

Restauratorsko-konzervatorski radovi na Semiz Ali-pašinom turbetu u Prači

Abstract: Dok su se na teritoriju Bosne i Hercegovine iz vremena bosanske samostalnosti očuvali tragovi jednog jedinog mauzoleja, i to onog nad grobom bosanskog tepčije Batala u Turbetu kod Travnika¹, to iz turske vladavine u Bosni i Hercegovini imamo veliki broj turbeta – građevina koje spadaju u kulturno naslijeđe, iako ih je, nažalost, veliki broj uništen.

Riječ turbe je turskog porijekla u prevodu znači, grob, mauzolej, grobnica. Arapski naziv turbetun također ima isto značenje. Turbeta su podizana i građena uglednim, pobožnim i učenim ljudima, gazijama, ličnostima koje su iza svoje smrti ostavili neko dobro djelo (hair).

Najsazetije objašnjenje šta su turbeta 1929. godine daje dr. Petar Knoll, historičar umjetnosti, sljedećim riječima:

“Turbeta su zidani, rjeđe drveni mauzoleji obično oktogona tlocrta, koji su ili od vana zatvoreni ili su to otvoreni kameni baldahini sa četiri stupa. Zatvorena turbeta stoje kao i inače, (turbeta oko Aje Sofije u Carigradu za porodicu osmanskih vladara) redovito pokraj džamija, dok su turbeta na stupovima uvijek na groblju. U turbetima su obično sahranjena po dva, rjeđe po više mrtvaca skupa.”

Turbeta na tlu Bosne i Hercegovine su građena na dva načina kao zatvoreni objekti zatvoreni običnim četverovodnim krovom (kuće), pod kupolom kao džemije bez munare ili kao otvorene građevine na stubovima koji nose kupolast krov. Veličina, način građenja i kvalitet gradnje je ovisio od ugleda i statusa u društvu osobe za koju je građeno turbe. Najmonumentalnija turbeta u Bosni i Hercegovini su nastala u vrijeme kada je tursko carstvo po vojničkoj snazi i bogatstvu bilo na vrhuncu iz doba slavnog graditelja Mimara Sinana (1489-1578) kao što su turbe Gazi Husrev-bega u Sarajevu i turbe Ferhadpaše Sokolovića u Banjoj Luci. Oba su u sastavu kompleksa koji čini džamija sa haremom.

Današnje mještance Prača podignuto uz željezničku prugu Sarajevo-Višegrad (koja više nije u funkciji.) bilo je u srednjem vijeku važno trgovište na putu iz Vrhbosne za Borač glavnu rezidenciju oligarhiske porodice Radinovića-Pavlovića. Već u XIII vijeku se spominje kao “Prača biskupnja”², a u XIV vijeku je potpuno razvijeno trgovište sa dubrovačkom kolonijom.

I nakon turskog osvajanja Prača je sve do XVIII vijeka zadržala svoj raniji značaj, o čemu svjedoči nekoliko spomenika kulture iz tog doba kao što

su Ćemaluša džamija, ostaci banje, ostaci jednog od najmonumentalnijih vodovoda u Bosni i Hercegovini, ostaci od dvije česme sve na lijevoj strani rječice Prače, te mahalska džamija sa turbetom na desnoj obali Prače, blizu željezničke stanice³.

Prema spomenutom tekstu Derviša Tafre stoji da se munara Mahalske džamije svojom elegancijom i umjetničkom izradom detalja gdje se šerefa bila od kamenih ploča sa majstorski isklesanim arabeskama mogla takmičiti sa najljepšim munarama Bosne i Hercegovine. Dok je zatečena zgrada džamije neugledna i jednostavna što nameće konstataciju da je prvobitna zgrada u nekoj katasrofi propala a da se kamena munara zadržala. Semiz Ali pašino turbe u Prači se nalazi u haremu Mahalske džamije na desnoj obali rijeke Prače, u neposrednoj blizini željezničke stanice. U haremu je sačuvano nekoliko nišana od kojih su dva sarkofaga manji i veći urađeni od zelenog kamena sa natpisima na arapskom jeziku. Datumi na oba nišana otkrivaju da su nastali 1590. god. odnosno 999. po hidžri, što nas upućuje na podatak da su džamija i turbe nastali ranije.

¹Ciro Truhlenka: Grobnica bosanskog tepčije Batala, obretna kod Gornjeg Travnika (Kotar Tarvnik), GI.Z. muzej. 1951. Strana 365-373. Napominje se da su ustaše za vrijeme II svjetskog rata tu grobnicu porušili. Zem. Zavod za zaštitu spomenika kulture ju je popravio 1952.godine.

²Mazalić: Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka, GI.Z.M. 1941. str. 40.

³Derviš Tafro: Spasilački radovi na turbetu u Prači, Naše starine. str. 221.

Prema postojećim dokumentima stoji da je džamiju podigao Huseinpaša⁴ koji je pokopan zajedno sa svojom ženom i sinom u turbetu koje se nalazi u neposrednoj blizini džamije. Prema očuvanoj predaji lokalnog stanovništva turbe je podigao Semiz Alipaša "Pračalija".⁵

Turbe u Prači može se ubrojati u monumentalnija turbeta koja su se do danas zadržala na tlu Bosne i Hercegovine.

Građeno od pritesanog kamena i sedre u obliku šestougona koji pandatifima prelazi u dvanaestougona tambur na kojem stoji kupola od tesane sedre pokrivena limom.

Ulazni portal je jednostavno izveden a ulaz na segmentni luk uokviren tasanim dovratnicima. Više ulaza se nalazi ploča bez nadpisa. Na tri strane turbeta nalaze se po dva niza prozora. Donji prozori su zaštićeni demirima od kovanog željeza a u gornjoj zoni lukovi prozora su ispunjeni perforiranim kamenim pločama. Tri gornja prozora su manjih dimenzija zasvedeni na šiljati luk i ispunjeni tranzenama od kamenih krugova. Visina turbeta je 7m, kameni zidovi debljine 80cm, debljina kupole 44 cm, vanjski obim 23m, visina tambura 1,05m a kupola 2,4m.

Unutrašnjost je dosta raskošno urađena. Pandantifi⁶ s bogato ukrašeni mukarnasima. U turbetu se nalaze tri mezara (grobnice).

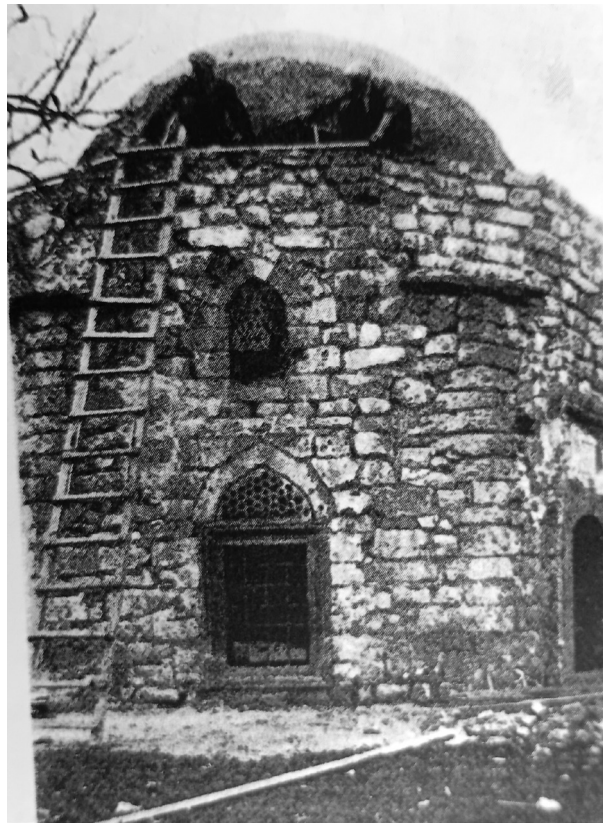
Prema podacima koje smo pronašli u dokumentaciji Zavoda za zaštitu spomenika, turbe je bilo oštećeno 1943. godine. Tom prilikom je potpuno izgorio drveni krov, zidovi su veoma oštećeni, prozori demolirani, oštećeni stalaktitni ukrasi, malter potpuno obijen, uništeni kaburi, nišani, vrata i pod. Prvi sanacioni radovi su započeti 1953. godine pod nadzorom stručnjaka Zemaljskog zavoda trajali su godinu dana. (Sl.1. i 2.)

Radovi su obuhvatili preziđivanje ruševnih dijelova zida, zamjenu dotrajalih dijelova sedre, premazana cijela vanjska površina kupole cementnim malterom, pokrivanje kupole pocinčanim limom debljine 0,55 cm. Čišćenje površinskih dijelova sedre, površine zidova u enterijeru malterisane krečnim malterom, saniranje dijela zida sa stalaktitima, popravljani okviri prozora i kameni okvir vrata, postavljeni demiri na donjim prozorima te izvršeno ravnanje poda i njegovo pokrivanje kamenim pločama.

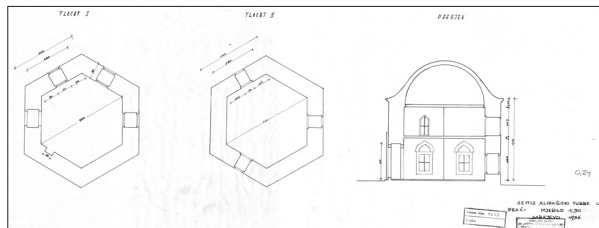
⁴Podatak uzet iz kartoteke Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti.

⁵Alipaša Semiz je bio veliki vezir (1561-1565) u doba sultana Sulejmana Veličanstvenog.

⁶ Pandantiv (od franc. pendentif, privjesak) je naziv za sferni trokut koji ima funkciju prijelaznoga članka za formiranje kupole nad kvadratičnim ili poligonalnim tlocrtom, Gvozdanović 1964; Damjanov/Radulić 1967

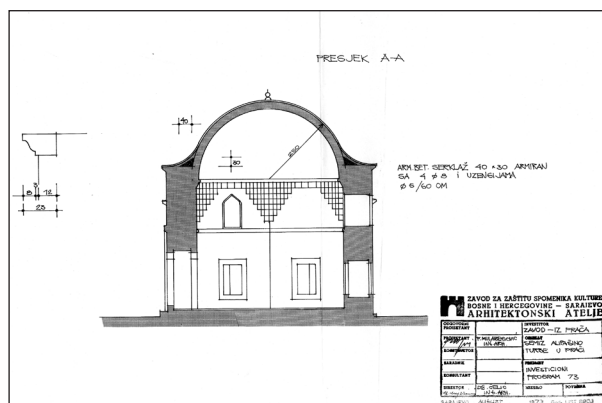
Sl. 1. Izvođenje konzervatorskih radova na turbetu u Prači, 1953. godine

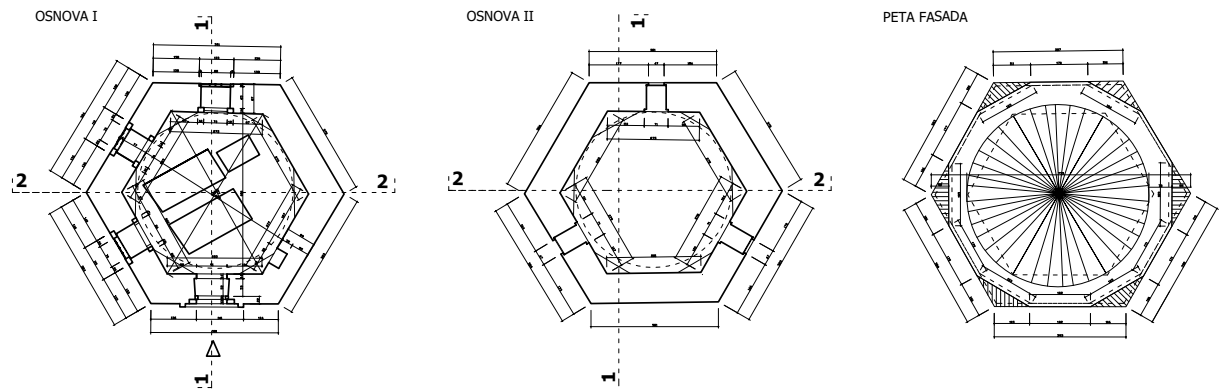
Sl. 2 Projektna dokumentacija Zavoda iz 1956. godine

U radovima koji su rađeni 1973. god. urađen je AB serklaž kojim je dodatno učvršćena kupola. Na kupoli su osamdesetih godina prošlog vijeka izvršeni sanacioni radovi i njezino pokrivanje bakarnim limom. Sanacijski radovi su vršeni uz nadzor tadašnje službe zaštite. (Sl.3.)

Iz gore navedenih podataka da se zaključiti da su

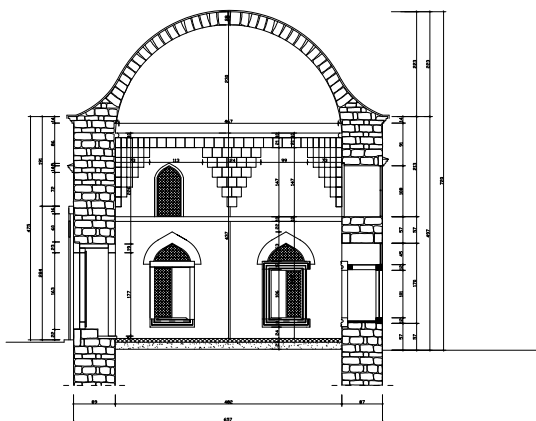

Sl. 3 AB vijenac koji je ugrađen prilikom intervencije na objektu iz 1973. godine.

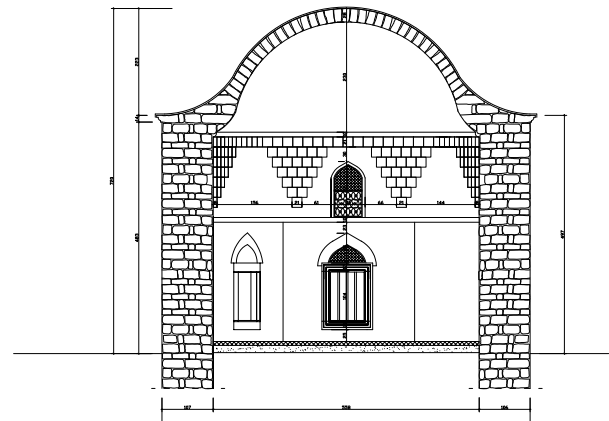
Sl. 4 Projektna dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika iz 2010.godine, Osnove

PRESJEK 1-1

Sl. 5 Projektna dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika iz 2010.godine, Presjek 1-1

PRESJEK 2-2

Sl. 6 Projektna dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika iz 2010.godine, Presjek 2-2

se na turbetu kontinuirano, do kraja osamdesetih godina prošlog vijeka, izvodili radovi sanacije i konzervacije što je doprinijelo da se turbe očuva u izvornom stanju sve do današnjih dana.

Za vrijeme drugog svjetskog rata turbe njemačkim stražarima služilo kao bunker a kasnije su ga zapalili četnici zajedno sa susjednom džamijom. Za vrijeme posljednjeg rata u njemu su četnici čuvali stoku. Prilikom miniranja džamije 1993. god. turbe je od uništenja sačuvala AB vijenac koji je ugrađen prilikom intervencije na objektu iz 1973. godine.

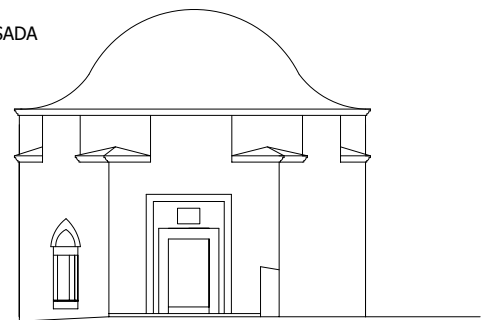
U posljednjih 30 godina na turbetu nisu rađeni restauratorsko-konzervatorski radovi.

Stručnjaci Zavoda su 2010.godine su izvršili uvid u stanje objekta i napravili detaljan arhitektonski snimak postojećeg stanja objekta I projektnu dokumentaciju. (sl. 4., 5., 6. i 7.)

Zatečeno stanje

Najčešće izmjene su se dešavale na pokrivaču kupole. Prvobitno je bio olovni lim, pa dašćani pokrov koji je zamijenjen bakarnim limom koji je tokom posljednjih ratnih dejstava skinut s objekta

ULAZNA FASADA

Sl. 7 Projektna dokumentacija Zavoda za zaštitu spomenika iz 2010.godine, Ulazna fasada

tako da smo na objektu zatekli čelični plastificirani lim.

Ukrasni stalaktitni vijenac je na više mjesta izuzetno oštećen pucanjem kamenih blokova i njihovog ispadanja iz ležišta. Mukarnasi⁷ su urađeni od bijelog tvrdog kamena krečnjaka, djelimično su ispucali i ispali iz svojih originalnih mjesta. (Sl.8. i 9.)

Najveća oštećenja su uočljiva na strani turbeta

⁷ Kameni ukrasi na trompama

Sl. 8 Oštećenja na mukarnasima, zatečeno stanje 2010. godine

Sl. 9 Zatečena oštećenja mukarnasa 2024.godine

Sl. 10 Oštećenja na dekorativnom vijencu, zatečeno stanje 2010.godine

Sl.11 Zatečena oštećenja na dekorativnom vijencu iz 2024. godine

prema munari džamije. Miniranje munare džamije proizvelo je detonacije što je dovelo do rastresanja kamena u trompama kako na vijencu tako i na kupoli turbeta.

Stalaktitni vijenac je rađen naizmjenično od bijelog krečnjaka lokalnog porijekla i zelenog tvrdog pješčara što u prostoru izgleda izuzetno dekorativno. (Sl.10. i 11.)

Na gornjim polulučnim prozorima čije su špalete od kamena sedre uočljive su pukotine koje su se od snimanja iz 2010. godine znatno povećale. Ta deformacija nas dovodi do zaključka da su se unutrašnja i vanjska oplata zida rastavile. U manjem obimu su uočljive i deformacije s vanjske strane zidova.

Gornji prozori nemaju vanjske ukrasne šembrane. Samo se na jugozapadnom prozoru zadržao dio originalnih kamenih bogato dekorisanih šembrana koje će poslužiti kao urnek restauratoru za kamen da napravi nove. (Sl.12. i 13.)

Sl. 12 Zateceni dio originalnih kamenih bogato dekorisanih šembrana

Zidovi su zidani različitim vrstama kamena iznutra malterisani tankim slojem krečnog maltera pomiješanog sa pljevom. Uočljivi su ostaci oslikavanja na malteru. Donji prozori imaju ukrasne, profilisane doprozornike i s vanjske i s unutrašnje strane.

Sl. 13 Uočljivi su ostaci oslikavanja na malteru i ukrasnih profilacija na donjim doprozornicima.

Dio doprozornika je oštećen i nestao i na njihova mjesta su postavljeni drveni doprozornici. Na donjim prozorima su se zadržale hrastove hatule⁸. Unutrašnje klupice na donjim prozorima su daščane. Doprozornici su od dvije vrste kamena od lokalnog bijelog i tvrdog krečnjaka i tvrdog pješčara. U vanjskim doprozornicima su postavljeni demiri od kovanog željeza sa "jabukama" na spojevima. Prozorska stolarija nije zatečena izuzev drvenih mušebaka na donjim i na gornjim prozorima. (Sl.14., 15. i 16.)

Pod turbeta je betonska ploča izljevena prilikom radova 1973. godine.

Mezari u turbetu su okovani šperpločama i pokriveni čohom, gdje je dječiji kameni mezar oštećen a njegovi dijelovi odloženi u unutrašnjosti turbeta.

Glavni portal se zadržao u izvornom stanju vidljiva su oštećenja na tesanim dovratnicima. Pojedini dijelovi dovratnika potpuno nedostaju. Samo na portalu su vidljivi sa vanjske strane tragovi malterisanja što upućuje da je turbe bilo malterisano i što se kao podatak nalazi u pisanim dokumentima, mada se niko ne sjeća omalterisanog turbeta niti ima na ostalim zidovima vidljivih ostataka maltera. Ni u opisima sanaciono konzervatorskih radova koje su radili stručnjaci Zavoda prije ratnih dejstava, nismo našli podatak da je turbe bilo malterisano.

Sl. 14 Donji prozori sa ukrasnim vanjskim i unutrašnjim profilisanim doprozornicima i demirima od kovanog željeza

Sl. 15 Prozori bez stolarije zatečeni su samo drveni mušebci.

⁸ Drvene grede za ukrućivanje zidova

Zbog izuzetno lošeg konstruktivnog stanja turbeta smatrali smo neophodnim da se angažuje inženjer konstruktor koji će izvršiti detaljnu analizu konstrukcije zatečenih zidova, trompi i kupole i koji će dati smjernice i mjere koje je neophodno napraviti kako bi se moglo pristupiti sanacionim radovima, kao što su skidanje postojećeg lima, čišćenje i injektiranje kupole i pokrivanje iste olovni limom. Izrada kamenih šembrana na gornjim prozorima nakon njihove detaljne sanacije i rekonstrukcije. Izrada svih nedostajućih dijelova donjih prozora sa zamjenom oštećenih dijelova a sve prema originalnim dijelovima. Izmjena poda turbeta sa izradom drenaže sa vanjske strane i postavljanjem izolacije sa unutrašnje strane. Restauracija mezarja, prema originalnim elementima, kao i ponovno dersovanje vanskih zidova s izmjenom oštećenih dijelova kamena i kamene plastike.

Radovi na sanaciji i rekonstrukciji Turbeta u su odpočeli u proljeće 2024. godine. (Sl.16.)

Do sada su završeni radovi na injektiranju kupole, njenom premazivanju i zaštiti kamena prije ugradnje olovnog lima, injektiranju zidova, dersovanju zidova sa vanjske strane, ugradnji navojnih šipki M8 u području prozorskih otvora Svi radovi na injektiranju su urađeni uz stručni nadzor i uz sve ateste za ugrađene materijale.

Nakon završetka tih radova pristupilo se pokrivanju kupole olovnim limom što je također bilo popraćeno kroz stučni nadzor. Prije otpočinjanja limarskih radova izvršeno je obilježavanje 16 kriški kupole. Obilježavanje je bilo neophodno kako bi se postiglo da su i vertikalni i horizontalni spojevi ujednačene veličine. Prije postavljanja olovnog lima na kupolu obrađen je kompletan vanjski vijenac pocinčanim limom preko kojeg je postavljen olovni lim. Zbog svoje specifičnosti i vremensih uslova (velikih vrućina) radovi su dugo trajali. (Sl. 17., 18. i 19.)

Uporedo sa postavljanjem olovnog lima izvodili su se radovi na izmjeni svih dotrajalih i nedostatnih kamenih bokova. (Sl.20.)

Vodeći računa da se izbjegne preklapanje fuga a na način da sve ivice kamena ostanu vidljive i da se fuge utope u kamen pola centimetra. Svi zidovi su očišćeni čeličnim četkama. Nakon ugradnje dodatnih kamenih površina pristupilo se dersovanju istih. Nakon više proba boje fuge odabrali smo onu koja svojom bojom ne odudara od boje kamena već se s njim utapa.

U sklopu ovih restauratorsko-konzervatorskih radova uradit će se drenaža oko objekta sa

odgovarajućim popločanjem trotoara oko objekta, popločati pod turbeta kamenim pločama grubo štokovanim sa gornje strane, ugradnja stolarije s mušepcima, ugradnja nedostatnih kamenih šembrana na gornjim prozorima, zamijenit će se drvene klupice na donjim prozorima, završno omalterisati kupola i zidovi turbeta nakon čega će se pristupiti oslikavanju enterijera turbeta.

SANACIJA KONSTRUKCIJE

Zidana konstrukcija turbeta je značajno oštećena usljed miniranja obližnje džamije u toku proteklog rata. Pukotine u zidovima i kupoli sanirane su obnavljanjem fuga, injektiranjem i ograničenim ojačanjem ankerima. Oštećeni dijelovi zidova sanirani su lokalnom zamjenom blokova.

KONSTRUKTIVNI SISTEM

Nadzemni dio konstrukcije turbeta čine zidovi i kupola rađeni od kamenih blokova sedre povezanih krečnim malterom. Pored sedre, primjetni su pojedinačni uklopci od druge vrste kamena. Zidovi su debljine oko 90 cm, a kupola 28 cm. Geotehnički istražni radovi nisu rađeni, tako da nisu poznate dimenzije temeljne konstrukcije.

Visina zidova od kote terena do unutrašnjeg vijenca (do početka kupole) je 462 cm, a do vanjskog vijenca 497 cm. Svjetli raspon kupole 481 cm, a visina do donje kote vrha, 230 cm. Ukupna visina konstrukcije iznad kote terena iznosi 720 cm.

Tlocrt objekta je šestougani do visine 346 cm, a zatim prelazi u dvanaestougao do kote vanjskog vijenca kako bi se dobio prelaz na završnu kupolu. S unutrašnje strane, prelaz na kupolu je riješen trompama formiranim postepenim smicanjem tesanih blokova kamena krečnjaka.

Najveća širina objekta je 771 cm na lomovima stranica šestougaoika, a najmanja 659 cm mjereno na sredinama stranica šestougaoika.

Zidovi imaju otvore u dva nivoa, i to vrata i tri veća prozora na donjem nivou i tri manja prozora na gornjem nivou. U blizini vrata na donjem nivou vidljiva je manja pravougaona niša u zidu.

Unutrašnjost turbeta čini jedan prostor po cijeloj visini, bez ikakvih međuspratnih konstrukcija.

Zapremina zidova je približno 78 m³, a kupole 10,5 m³, tako da ukupna zapremina nadzemne konstrukcije iznosi 88,5 m³. Uz pretpostavku da je zapreminska težina zida najviše 20 kN/m² i

Sl. 16 Početak radova sanacije na Semiz ali pašinom turbetu u Prači

Sl. 17. Detalj pokrivanja kupole olovnim limom

Sl. 18. Završeni radovi na pokrivanju kupole

Sl. 19. Ugrađeni nedostatni kameni blokovi

za tlocrtnu površinu zidova od 17,7 m², dobije se ukupna težina $88,5 \cdot 20 = 1770$ kN, odnosno napon od vlastite težine u nivou kote terena od $1770/17,7 = 100$ kN/m² (0,1 N/mm²).

OŠTEĆENJA

Vizuelnim pregledom utvrđene su brojne pukotine s unutrašnje strane zidova i kupole. Naročito su izražene pukotine na prozorskim otvorima gdje je u većoj ili manjoj mjeri došlo do odvajanja vanjske i unutrašnje strane troslojnog zida. Primjetna su i značajnija oštećenja unutrašnjeg vijenca i trompi. Zanimljivo je da spomenuta oštećenja nisu primjetna s vanjske strane.

Nisu rađena geofizička ispitivanja kompaktnosti ziđa, niti laboratorijska ispitivanja kamena sedre i krečnog maltera.

Prema zabilježenim događajima iz prethodnog rata, oštećenja na turbetu su prouzrokovana miniranjem obližnje džamije. (Sl. 20., 21. i 22.)

SANACIONI RADOVI

Sredinom juna 2024. godine dato je stručno mišljenje sa smjernicama za nastavak izvođenja radova na sanaciji konstrukcije. Prethodno je demontiran pokrov sa kupole i izrađen obodni armirano-betonski serklaž na vanjskoj strani, na prelazu između kupole i vijenca. Serklaž je armiran sa 5 šipki Ø10 i uzengijama Ø8/25 cm. Ispod ovog trapeznog armaturnog koša postavljena je mreža Q188. Armirano-betonski serklaž je približne širine 70 cm i visine od 6 do 20 cm. Uloga prstenstog serklaža-obruča pri dnu kupole je da preuzme sile zatezanja koje se usljed opterećenja javljaju u donjem dijelu kupole i koje mogu izazvati karakteristične pukotine u kupoli u formi kriški od naranče. Prstenasti obruč takođe drži na okupu zidove turbeta što je povoljno u slučaju djelovanja zemljotresa, kada često dolazi do međusobnog razdvajanja zidnih ploha i njihovog rušenja izvan vlastite ravni.

Također su do sredine june 2024. bili završeni radovi na čišćenju i produblivanju fuga s unutrašnje strane kupole, te zapunjavanje krečnim malterom, Daljim sanacionim radovima obuhvaćeno je obnavljanje fuga s vanjske i unutrašnje strane zidova, injektiranje ziđa kupole i zidanih zidova, te ojačanje oko prozorskih otvora ankerima u ljepilu. Na osnovu pukotina u zoni oko prozorskih otvora, zaključeno je da je došlo do razdvajanja vanjske i unutrašnje strane od sredine troslojnog ziđa.

Na bočnoj strani niše, kod ulaznih vrata, vidljivo je da je unutrašnjost zidova rađena od kamenog nabačaja u malteru. Vanjske strane su rađene od jednostrano pritesanih blokova sedre. Na osnovu ovoga odlučeno je da se radi injektiranje zidova kako bi se poboljšala kompaktnost srednjeg sloja i ostvarila bolja povezanost s vanjskim slojevima. Injektiranje zidova je rađeno s unutrašnje strane. Prehodno je izvršeno čišćenje fuga sa obje strane, te njihovo zapunjavanje krečnim malterom. (Sl. 23.)

Za injektiranje je korištena injekciona masa Roefix SismaDur Iniezione 15. U vrijeme izrade članka injektiranje je završeno do visine 1,2 m iznad poda. Utrošeno 208 l (0,21 m³) injekcione smjese, što je $208/(17,7 \cdot 1,2) = 208/21,2 = 9,81$ l/m³ ziđa, odnosno 1% od zapremine dijela zidanog zida koji je injektiran. (Sl. 24. i 25.)

Nakon demontaže ranijeg pokrova i detaljnog čišćenja fuga na gornjoj strani kupole, utvrđeno je da na gornjoj strani ne postoje pukotine vidljive s donje strane, te je zaključeno da je kupolu moguće sanirati injektiranjem umjesto potpunog preziđivanja.

Pukotine i fuge s donje strane kupole detaljno su očišćene i zapunjene krečnim malterom. Na pripremljenu gornju površinu nanesen je sloj maltera od gašenog kreča, pijeska i vode uz dodatak kudelje. Nakon dodatnog hidroizolacionog premaza od maltera SikaLastik-1K, kupola je pokrivena olovnom limom.

Za injektiranje kupole korištena injekciona masa Roefix SismaDur Iniezione 15. Utrošeno je 130 l (0,13 m³) injekcione smjese, što je $130/10,5 = 12,4$ l/m³ ziđa kupole, odnosno 1,2% od zapremine ziđa kupole. (Sl. 26., 27. i 28.)

Kako bi se ojačalo napuknuto zide oko prozorskih otvora i na trompama, urađeno je ojačanje ankerima (navojne šipke) M8 od nehrđajućeg čelika, postavljenim u prethodno izbušene rupe u koje je ubrizgano ljepilo. Predviđeno je poliestersko ljepilo Tytanium Professional Chemical Anchor Ankeri su ugrađeni s unutrašnje strane okomito na zide oko prozora i okomito na trompe. Dužina ankera 60 cm za područje prozora čime se obezbijedilo povezivanje svih slojeva troslojnog ziđa.

Izvršena je zamjena oštećenih i nedostajućih 60 komada mukarnasa ručno izrađenih prema originalu i od kamena zatečenog na licu mjesta. Nakon završene ugradnje Izvođač će pristupiti ankerisanju trompi na dubina od 40 cm s ciljem pričvršćenja vanjskog dekorativnog sloja. (Sl. 29. i 30.)

Slika 20., Pukotine na unutrašnjoj strani zidova i kupole

Slika 21., Pukotine u području prozorskih otvora

Slika 22., Pukotine u području prozorskih otvora i oštećenja trompi i unutrašnjeg vijenca

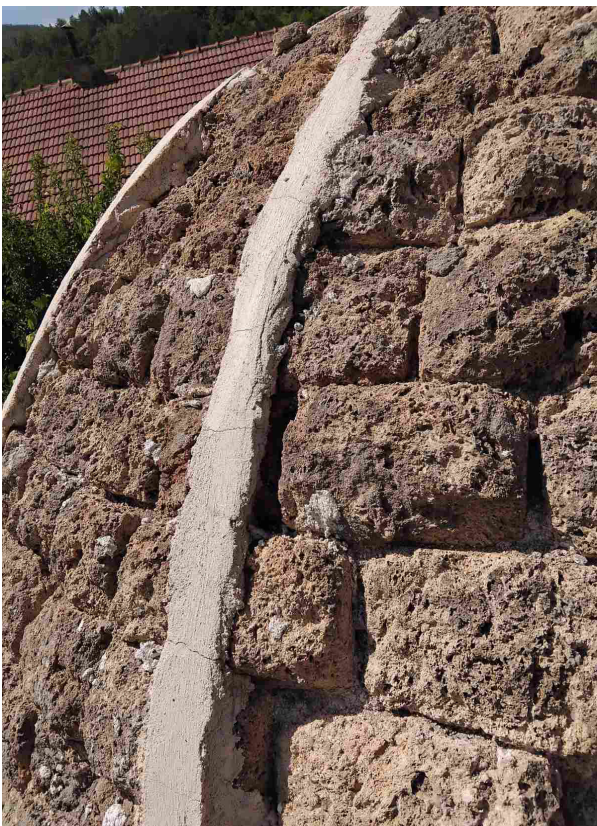
Slika 23., Čišćenje i obnavljanje fuga na vanjskoj strani zidova

Slika 24., Bušenje rupa za injektiranje zidova

Slika 25., Injektiranje unutrašnjih zidova injekcionom masom Roefix SismDur Iniezione 15

Slika 26., Priprema fuga na vanjskoj strani kupole i izrada vodilica za nanošenje sloja maltera

Slika 27., Omalterisana vanjska strana kupole sa ostavljenim pakerima za injektiranje

Slika 28., Nanošenje hidroizolacionog sloja po omalterisanoj površini kupole

Slika 29., Ojačanje zida navojnim šipkama M8 u području prozorskih otvora

Slika 30., Ugradnja nedostajućih dijelova mukarnasa

Abstract: Traces of a mausoleum were kept in the territory of Bosnia and Herzegovina from the time of Bosnian independence – the one above the grave of the Bosnian medieval official Batalo in Turbet near Travnik, whereas from the Ottoman times, a huge number of Muslim tombs (turbe) were kept in Bosnia and Herzegovina that are considered to be cultural heritage. However, many of them were damaged, unfortunately.

The term turbe is of Turkish origin meaning tomb, mausoleum, grave. The Arab term turbetun has the same meaning. Muslim tombs were erected and built for prominent, pious and educated people, warriors, persons who left good deeds behind (Bosnian, hair).

The most summarised definition of a Muslim tomb (turbe) was given by dr. Petar Knoll, art historian in 1929 as follows:

“Muslim tombs are constructed, rarely wooden mausoleums, usually of octagonal shape, which are either closed from the outside or are open stone canopies with four columns. Closed Muslim tombs stand as usual, (those around Hagia Sophia in Constantinople for the family of Ottoman rulers) regularly next to mosques, while Muslim tombs on columns are always in cemeteries. Two or more corpses are usually buried in these tombs, more rarely together

Dženana Šaran, d.i.a.
Zavod za zaštitu spomenika

Sličnosti i različitosti stambenih kuća Kraljeve Sutjeske, Vareša i Kreševa

Abstract: U radu koji je pred vama prikazat ćemo sličnosti i razlike na tri primjera tradicionalnog tipa stambene arhitekture koji se i geografski nalaze jedan blizu drugog (kuća Ive Duspere u Kraljevoj Sutjesci, kuća porodice Grgić u Varešu i kuća porodice Misilo odnosno Jelke Šakotić u Kreševu). Osim sličnosti u materijalu, dispoziciji i konstrukciji, zajedničko im je i vrijeme u kojem je Zavod za zaštitu spomenika radio na njihovoj rekonstrukciji (2002-2004. godine). Kuće Duspera i Grgić su rađene sredstvima Vlade Republike Hrvatske, a kuća Misilo sredstvima vlade Federacije Bosne i Hercegovine.

Uvod

Sva tri predmetna objekta su podignuta u čaršijama¹ od kojih se do današnjih dana u dosta izmjenjenoj formi sačuvala kreševska čaršija. U Kraljevoj Sutjesci u stambenom naselju Prijeko se nalazila čaršija s ćepencima, a kuća Duspere u njenoj neposrednoj blizini. Da se radi o vrijednim primjeru tradicionalne stambene arhitekture govori i činjenica da je Kuća Duspera davne 1954. godine stavljena pod zaštitu države i kao takva upisana u Registar spomenika kulture. U naselju (čaršiji) Matijevići, ambijentalnoj cjelini u Varešu, sačuvana je stambena kuća Marka Grgića sagrađena 1813. godine. Da je objekat sagrađen davne 1813. godine zaključujemo po datumu utisnutom u željezni okov teških ulaznih hrastovih vrata. Okov je bio vlastite proizvodnje. Članovi obitelji Grgić su u 19. stoljeću živjeli od topljenja željezne rude u tiganj peći, od čega su izrađivali oružje i oruđe, koje je po obiteljskom predanju bilo izrazito kvalitetno. Zato su kao dobre zanatlije imali ugled i izvjesne povlastice, a kuću su posjećivali viđeniji ljudi. Nakon II svjetskog rata nastavljen je proces razaranja kreševske čaršije, što za posljedicu imalo rušenje vrijednih objekata. Vremenom je nestao određen broj kuća poznatih familija npr. Merdana, Buljana, koje su po svojim, dispoziciji, formi, arhitekturi i materijalima zauzimale važno mjesto u čaršiji. U tom periodu se zatvaraju dućani tj. zaziđuju se

i mijenja im se namjene prostora od poslovnog ka stambenom, što uveliko mijenja sam izgled i karakter čaršije. S određenog broja kuća 1978. godine skida se dotrajala šindra i vrši se pokrivanje eternit pločama pod nadzorom Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa. Tokom posljednjeg rata čaršija nije pretrpila ratna razaranja. Destrukcija i nesklad sa ambijentom su nastavljeni po završetku, što ima za posljedicu gradnje objekata velikih gabarita, neprimjerene spratnosti, drugog oblika i nagiba krova umjesto četverovodnih niču dvovodni krovovi.

Od nekadašnje gore pomenute čaršije i objekata sa elementima stare bosanske arhitekture: s avlijama, tarabama, ćepencima, pokrovima od šindre, magazama i česmama ostalo je nekih petnaestak objekata, a samo jedan dućan s ćepencima koji je sada kuća Josipe Šakotić.

Komisija za očuvanje spomenika donijela je 3. jula 2003. godine, Odluku o proglašenju Historijskog gradskog područja Kreševa nacionalnim spomenikom.

Stambena kuća Ive Duspere iz Kraljeve Sutjeske

U pitomoj kotlini rječice Trstivnice, nalazi se naselje Sutjeska/Sutiska, Kraljeva Sutjeska, značajno središte jednog od kulturnih krugova srednjovjekovne Bosne. Od davnina, pomenutom rječnom dolinom vodili su značajni putevi koji su povezivali glavne centre bosanske srednjovjekovne države sa Usorom, Posavinom i dalje. U doba rimske

¹ Čaršija je dio naselja, odnosno grada, koja se razvila u svom nazivu i obliku za vrijeme osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini i predstavlja komercijalni dio grada u kojem stanovništvo obavlja većinu privrednih aktivnosti.

uprave ovuda je vodio i put visoke kategorije, a pretpostavlja se da je na tom području postojalo i rimsko naselje. Porodica Dusper porijeklom nije strosjedilačka/starinci/ u ovom kraju. Porijeklom su iz Rakitnog u Dalmaciji. U Sutjesku su se doselili iz Dubošćice vjerovatno krajem XVIII- početkom XIX stoljeća.

Ova porodična kuća građena je etapno. Izgradio ju je Ivo Dusper, pradjed današnjih živih nasljednika. Taj najstariji objekat građen je u skladu s normama i propisima iz doba osmanske uprave. Vremenom, kuća je sukcesivno dograđivana i proširena (sprat i drugi dijelovi).

Dispozicija

Kuća je rad domaćih majstora i sastoji se od prizemlja, prvog sprata sa dvije verande i potkrovlja.

U prizemlju se nalazi kuhinja kamenih zidova različite debljine od 60-67cm, s kotom poda na -43cm. Lijevo od ulaza u kuhinju, a ispod verande, nalazi se ostava za namirnice, s druge strane kuće dvije otvorene ostave za odlaganje drva i jedna zatvorena ostava za alate smještena ispod stepenica koje vode sa sprata u bašču.

Drvenim zatvorenim stepenicama izlazi se na verandu dužine 7,19m i širine 1,10-1,20m izgrađene u drvetu sa stupcima spojenim lukovima sa koje se ulazi u dimluk u kojem je sačuvano originalno ognjište. Iz dimluka koji je u ovom objektu imao i funkciju hola, vode vrata u manju ostavu te u dvije sobe. U većoj sobi se i do danas zadržala zemljana peć sa šarenim pećnjacima. Iz prostora dimluka vratima se može na izaći na manju verandu s koje vode drvene stepenice u bašču. Jedan dio verande je naknadno zatvoren i služi kao ostava.

U potkrovlje se izlazi preko drvenih otvorenih stepenica u verandu polukružne forme, sa stupcima spojenim lukovima. S verande se ulazi u dvije veće sobe.

Materijali

Objekat je izgrađen od tradicionalnog materijala (kamen, drvo, čerpić, šindra). Prizemlje je urađeno od kamena, a sprat i potkrovlje je bondruk zid $d=12\text{cm}$, drvena konstrukcija su grede $12\times 12\text{cm}$ sa ispunom od čerpića. Konstrukcija krova je vrlo jednostavna, rogovi su dim. $10/12$ i dužine $6,55\text{m}$ učepljeni u sljemenjaču dim. $14/14$ a međusobno uvezani jednostrukim kliješćima dim. $5/10$. Preko rogova pokucane su letve dim. $5/10$ na nepravilnom razmaku preko kojih je pokucan tradicionalni krovni pokrivač - šindra. Krov se ventilira i

provjetrava preko dvije manje bađe usječene uz samo sljeme krova. Konstrukcija bađe znad verande u potkrovlju je vrlo slična konstrukciji glavnog krova. Rogovi su manjih dim. $5/8$ s tim da su s prednje strane krova šatorasto učepljeni u sljemenjaču dim. $8/10$, preko kojih su pokucane letve dim. $3/5$. Pokrivač je također šindra. Bađa skladno djeluje s objektom.

Nivo zatečenog oštećenja

Izuzev kamena, kao trajnog materijala, drvo, čerpić, šindra zbog dugotrajnog uticaja atmosferilija (kiša, snijeg, mraz, sunce) su izloženi propadanju. Krovna konstrukcija kao i tradicionalni pokrivač – drvena šindra - direktno je bila izložena atmosferilijama što je dovelo do prokišnjavanja, a što je imalo za posljedicu truljenje, kako u konstrukciji stropova, greda, šišeta, konstrukcije ograde na verandama tako isto i na podovima unutar objekta.

Najveće deformacije i propadanje konstatovano je na ulaznom trijemu, krovnoj konstrukciji bađe (grede, rogovi i daske), verandi i zidu od šepera i čerpića prema bašći. Hrastova krovna konstrukcija krova bila je izložena dimu sa ognjišta na spratu koji se slobodno pušta u krov, te su elementi krova u većoj mjeri konzervirani i sačuvani (oštećena su samo četiri roga).

Zatečena krovna konstrukcija

Detalj prozora, zatečena oštećenja

Vidjiva oštećenja na fasadi (bondruk od šepera)

Radovi na demontaži krovnog pokrivača - šindre

Konsolidovana krovna konstrukcija i ugradnja pokrovne daske sa ljepenkom kao podloge za ugradnju šindre

Rekonstrukcija stambene kuće Ive Duspere

Poslije izvršenih pripremnih radova Izvo|ač je pristupio skidanju postojećeg krovnog pokrivača od daske-šindre, zamjeni četiri roga i zamjeni kompletne konstrukcije bađe te skidanju letvi i daske sa bitumenskom ljepenkom i starih pocinčanih oluka.

Preko postojećih i novo ugrađenih rogova pokucana je daska $d=2,4\text{cm}$ sa ljepenkom na gornjoj strani. Letvisanje krova je izvedeno letvama $3/5\text{cm}$, a kao pokrivač korištena je šindra, ručno cijepana i osušena. Premazana je u tri sloja zaštitnom smjesom firnajza s dodatkom bitumen.

Uporedo je izvršeno djelimično obijanje maltera u interijeru i na fasadama objekta, te djelimično obijanje maltera na fasadama objekta. Obijena mjesta su očišćena te sanirana postavljenjem trstike i ponovnim malterisanjem.

Pred ulaznim vratima u kuhinju nekad je izliven betonski pod koji je u ovim radovima uklonjen a umjesto njega su u cementni malter postavljene su tube/ploče $24 \times 24 \times 2\text{cm}$.

Na fasadnom zidu ostave prema dvorištu skinuta je ispuna od šepera u potpunosti izrađena nova te nanovo malterisana.

Oštećeni dijelovi daščanog poda su skinuti i zamjenjeni novim. Na verandi prema ulici je skinuto oštećeno bukovo šiše i zamjenjeno novim.

Objekat spreman za ugradnju šindre

Također su skinuti oštećeni svi stubići ograde i zamjenjeni novim. Na svim prozorima, a ukupno ih je devet, skinuta su stara krila i ugrađena nova. Ulazna dvokrilna vrata u prizemlju su izvađena i ugrađena nova.

Izvršena su sva bojenja unutrašnjih i vanjskih površina gašenim krečom. Zamijenjene su i elektroinstalacije, ugrađeno mjerilo i postavljena nova rasvjetna tijela.

Prilazni put (dvorište) od ceste do objekta je popločan riječnim kamenim oblukom koji se postavljao u prethodno pripremljenu podlogu od

nabijenog pijeska, fuge su ispunjene cementnim malterom. Nakon završene rekonstrukcije objekat je predat vlasniku objekta gđi Ljerki Tuši rođ. Dusper na korištenje.

Radove na rekonstrukciji objekta je finansirala Vlada Republike Hrvatske sredstvima iz Državnog proračuna Republike Hrvatske.

Radove je izvodila domaća firma "Demel" d.o.o. iz Breze.

Stručni nadzor Zavod za zaštitu spomenika, Aleksandar Ninković, dia, Dzenana Šaran, dia.

Detajl prozora nakon rekonstrukcije, 2002. godine

Zidana peć sa lončićima

Završena rekonstrukcija kuće Ive Duspere, 2002. godina

Završena rekonstrukcija kuće Ive Duspere 2002. godina

Završena rekonstrukcija kuće Ive Duspere, južna fasada objekta 2002. godina

Stambena kuća porodice Grgić iz Vareša

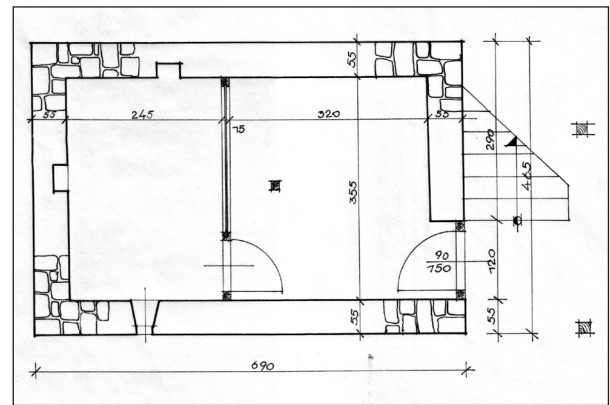
Gradić Vareš je lociran u dolini rječice Stavnje, oko 50km sjeverno od Sarajeva na nadmorskoj visini iznad 850m. Prvi put se pominje potkraj 16. stoljeća. Nalazišta željezne rude, prerada i proizvodnja željeza u Varešu i okolini, poznata su od davnina. Izvanredne prirodne pogodnosti - rudno bogastvo, nepregledne šume, vodena energija planinskih potoka i rječica, uz vlastitu sposobnost dobivanja i prerade željezne rude, usloveli su u dalekoj prošlosti da se Vareš i okolina razviju u glavno i najjače središte autohtone proizvodnje i prerade željeza u Bosni. Porodice rudara, majdandčija i kovača, porodice Matijevići, Benički, Franjići, Novakovići, Ljepovići, naselile su lijevu obalu rječice Stavnje i tu se nastavile baviti kopanjem i preradom željezne rude, izradom predmeta od željeza te trgovinom.

Dispozicija objekta

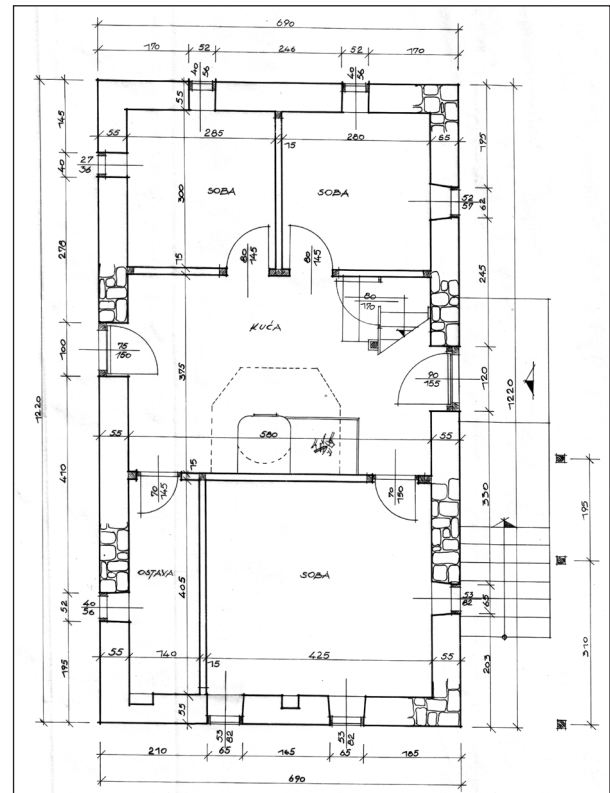
Padina na kojoj je objekat podignut uticala je kako na dispoziciju tako i gabarite objekta. Samo u jednom dijelu objekta smješten podrum tj. magaza koju su činile dvije manje prostorije. Gabariti objekta 12,20x6,90 nas upućuju da se radilo o bogatoj i uglednoj porodici tog kraja. U prizemlju su bile tri sobe, ostava, ulazni hol u kojem se nalazilo ognjište te jednokrake drvene zatvorene stepenice koje su vodile na sprat. Kako bi se objekat zimi dobro zagrijavao, bočni otvor stepenica je zatvoren daskom na žlijeb, na podestu iz hola su postavljena vrata, a sa prostora sprata stepenice su se zatvarale drvenim kapkom.

Specifičnost je da je pristup u objekat bio moguć s dvije strane, jedan glavni i jedan ekonomski ulaz. Postojanje ekonomskog ulaza se opravdava činjenicom da je kosi teren na kojem je bio podignut objekat uslovio da se do pomoćnih objekata smještenih iza najpristupačnije pristupi kroz objekat. Na spratu su bile četiri sobe od kojih dvije imaju uzidane peći koje su zagrijavaile kako sobe tako i predsoblje. Iz predsoblja su vodila drvena vrata na prostranu poluzatvorenu verandu (580x205) sa koje se pruža prekrasan pogled na Vareš. Veranda je bila zbog velikih nanosa snijega, u zimskom periodu kojim ovaj kraj obiluje, jednim dijelom zatvorena.

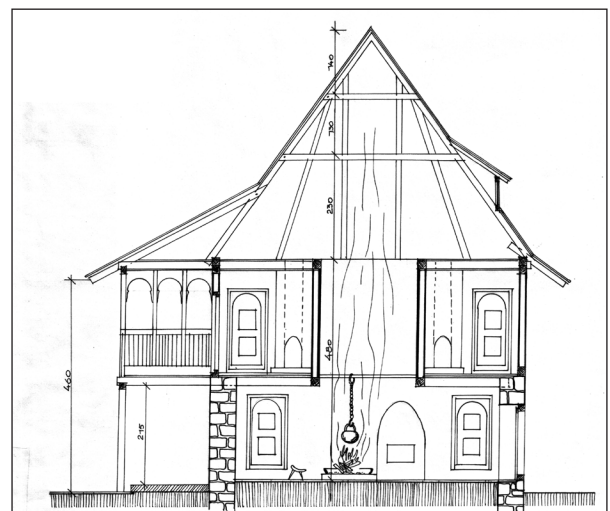
Iz predsoblja sprata na tavan su vodile drvene strme stepenice koje su zatvorene iz tavanškog prostora drvenim kapkom.

Osnova podruma - magaze, dokumentacija Zavoda

Osnova prizemlja, dokumentacija Zavoda

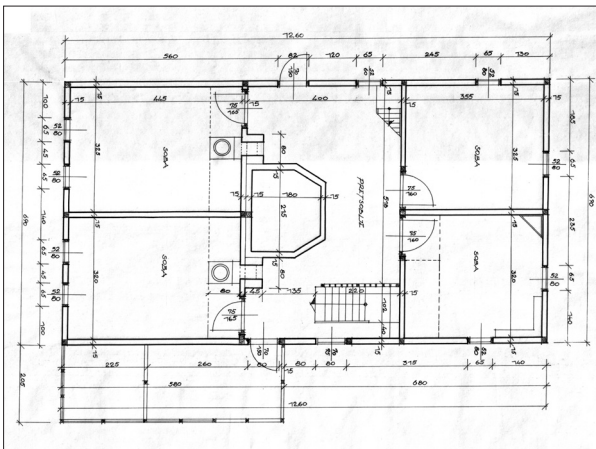
Poprečni presjek, dokumentacija Zavoda

Konstrukcija i materijali

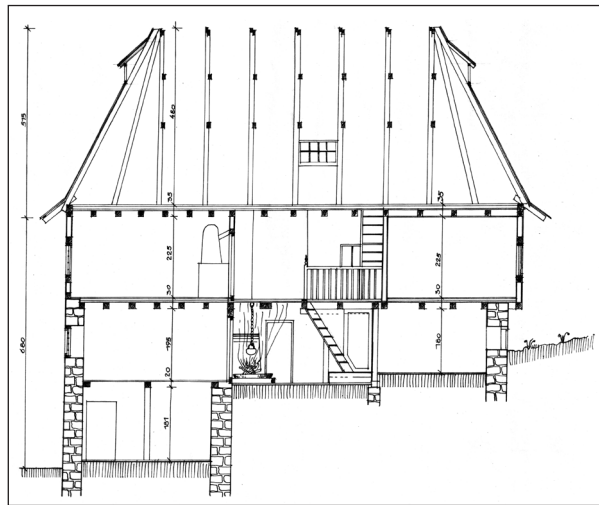
Za konstrukcija objekta u podrumu i prizemlju korišten je lokalni kamen (zidovi debljine 50cm), a hrastova građa za konstrukciju krova, sprata kao i za međuspratne i stropne grede. Krovna konstrukcija je bila vrlo jednostavna, hrastovi rogovi oblice postavljeni na većim rasponima učepljeni na jednom kraju u sljemenu, a na drugom u vjenčanicu i na dvije visine međusobno prihvaćeni jednostrukim kliještima. Streha iznosi 80cm i formiraju je kratki rogovi postavljeni uz rogove krova, jednim krajem su učepljeni u vjenčanicu a na drugom su međusobno povezani letvama 5/8.

Za zidanje pregradnih i spratnih vanjskih zidova korišten je bondruk sistem sa ispunom od pletenog šepera. Objekat je malterisan krečnim malterom i bojen gašenim krečom. Podovi su bili od hrastovine i dobro su očuvani. Šišeta u sobama nisu bila posebno obrađena niti ukrašena, rađena su od hrastove daske širine do 30cm i d=3cm.

Objekat se do 1993. godine nalazio u dosta dobrom stanju jer se u njemu stanovalo, ali ratne okolnosti su dovele do oštećenja.

Osnova sprata, dokumentacija Zavoda

Poduzni presjek, dokumentacija Zavoda

Ulazna fasada, dokumentacija Zavoda

Nivo zatečenog oštećenja

Objekat je zatečen u vrlo lošem stanju a na to je uticalo više faktora kao što su: rat, uticaj atmosferilija (kiša, mraz, snijeg, sunce) a naročito nekorištenje objekta. U posebno lošem stanju se nalazio tradicionalni pokrivač-šindra mjenjan zadnji put 1973. godine. Stalna prokišnjavanja krova su ostavila posebne posljedice na konstrukciju krova (rogove, vjenčanice, kliješta) kao i na stropne grede, šišeta, zidove od pletenog šepera te podove. Ipak, najveće deformacije i propadanje konstrukcije krova i ograde utvrđeno je na verandi kuće koja je pažljivo demontirana a dijelovi sklopa odloženi sa strane kako bi mogli poslužiti da se po uzoru na njih izvrši rekonstrukcija u cijelosti. Dispoziciono objekat nije pretrpio bilo kakve izmjene niti prepravke.

Rekonstrukcija stambene kuće porodice Grgić

Rekonstrukcija je počela u oktobru 2003. godine. Iako je dim iz ognjišta direkto odlazio u krov i na taj način balzamovao krovnu konstrukciju i produžio joj vijek trajanja, hrastovi rogovi oblice su vremenom natapani vodom što je dovelo do truljenja istih. Izrađena je gotovo cijela krovna konstrukcija po uzoru na staru (iste dimenzije rogova, kliješta te nagib krova), a zadržane su samo dvije zdrave grebenjače. Na vjenčanici su se na više mjesta pojavila oštećenja prouzrokovana djelovanjem cvrtočine tako da su se ti dijelovi morali zamijeniti.

Zatečeno stanje enterijera verande

Zatečeno stanje enterijera na spratu

Zatečeno stanje krovne konstrukcije

Zatečeno stanje verande

Zatečeno stanje objekta

Kao što je rečeno, u potpunosti je izvršena rekonstrukcija verande a to je podrazumijevalo da se u potpunosti zamjene nosivi stubovi, sedla, konstrukcija ograde sa ispunom, šišeta i podovi, a sve po uzoru na demontirane dijelove verande. Na gotovo potpuno novu konstrukciju kao pokrov postavljena je šindra ručno cijepana i premazana dva puta lanenim uljem sa dodatkom sadolina ebanovine. Šindra je postavljena preko letvi 3/5 poletvisanih preko daske $d=2.4\text{cm}$ pokovane po rogovima sa ljepenkom u gornjoj strani.

Dio zida kuće od pletenog šepera je prema verandi u potpunosti srušen tako da je bilo potrebno isti rekonstruisati na tradicionalan način, a to znači na postavljenu nosivu konstrukciju od borovine isplesti šeper od oblog drveta i isti malterisati krečnim malterom. Sve stropne grede sprata koje su propale su zamjenjene odgovarajućim gredama od borovine te premazane smjesom lanenog ulja sa dodatkom sadolina. Pod predsoblja na spratu je u potpunosti zamijenjen i zaštićen. Jedna od uzidanih peći je rekonstruisana po uzoru na postojeću, a ispred obje su ugrađene kamene ploče postavljene u cementni malter, s ciljem da, ako se budu koristile, daščani pod ne bude direktno izložen iskrama vatre iz peći.

Daščani pod u holu prizemlja je propao zbog nanošenja vode izvana tako da je rekonstrukcijom predviđeno dizanje postojećeg i ugradnja kamenih ploča nepravilnog oblika postavljenih u cementni malter. Uporedo s ovim radovima izvršena su sva potrebna obijanja maltera kako u enterijeru objekta tako i na fasadama. Obijena mjesta su očišćena, sanirana i nanovo malterisana krečnim malterom. Nakon što su se omalterisane površine osušile, izvršena su sva krečenja kako u unutrašnjih tako i vanjskih površina. Svi postojeći prozori su preparirani i zaštićeni. Drvene površine: grede, rogovi, potkov, ograde su zaštićeni odgovarajućim premazima. U objektu su zamijenjene elektro-instalacije, postavljena nova rasvjetna tijela i ugrađeno mjerilo. Po završetku rekonstrukcije objekat je predat vlasnicima na upotrebu.

Radove na rekonstrukciji objekta je finansirala Vlada Republike Hrvatske sredstvima iz Državnog proračuna Republike Hrvatske. Radove je izvodila domaća firma "Demel" d.o.o. iz Breze.

Stručni nadzor Zavod za zaštitu spomenika, Dženana Šaran, dia, Robert Stergar, dia.

Završni radovi rekonstrukcije konstrukcije verande

Završni radovi rekonstrukcije konstrukcije objekta i verande. Ugrađena pokrovna daska sa ljepenkom kao podloga za ugradnju šindre

Zidovi prizemlja i sprata rađeni u bondruk sistemu sa ispunom od šepera

Detalj ispune zida od šepera

Završeni radovi na rekonstrukciji verande 2003.godine

Završeni radovi na izmjeni krovne konstrukcije objekta.

Završeni radovi na enerijeru verande

Detalj krovne badža za ventilisanje krova

Rijedak primjer izrade polukružno obradene strehe

Završeni radovi enterijera na spratu

Detalj uzidane peći na spratu objekta

Detalj bogato rezbarenog dolafa u sobi na spratu

Završeni radovi enterijera na spratu

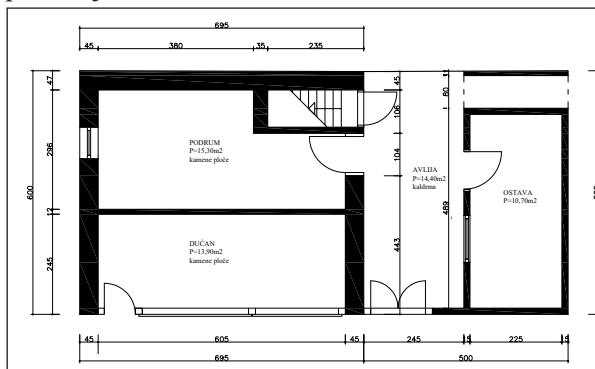
Završena rekonstrukcija objekta 2003. godine

Stambena kuća Misilo – Josipe Šakotić

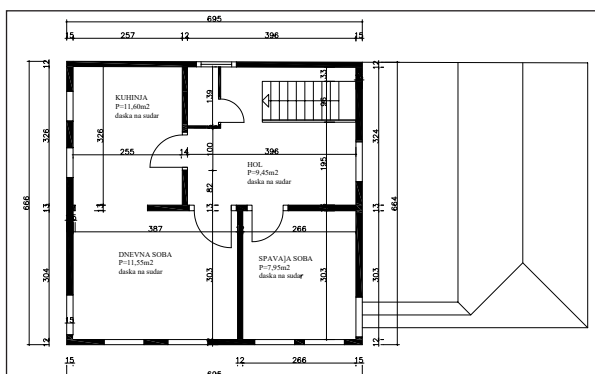
Kreševo je varošica u dolini rječice Kreševčice. Rudno blago ovih krajeva privuklo je mnoge narode koji su izgrađivali svoje utvrde, mjesta odbrane što je imalo za posljedicu formiranje trgovačkog mjesta te je ovo područje bilo naseljeno u praistorijsko i u rimsko doba. Iz tog vremena sačuvani su ostaci rudarskih i metalurških radova. Kako su Kreševo i kreševska čaršija, i pored niza destrukcija, neplanske i nezakonske gradnje i dograđivanja unazad 30-tak godina sačuvali određen broj objekata ambijentalne vrijednosti, a na osnovu kojih je Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika i donijela Odluku o proglašenju Historijskog gradskog područja Kreševa nacionalnim spomenikom. Kuća Josipe Šakotić se nalazi u ul. Fra Grge Martića 90 u Kreševu i predstavlja tipičan primjer tradicionalne bosanske arhitekture.

Dispozicija

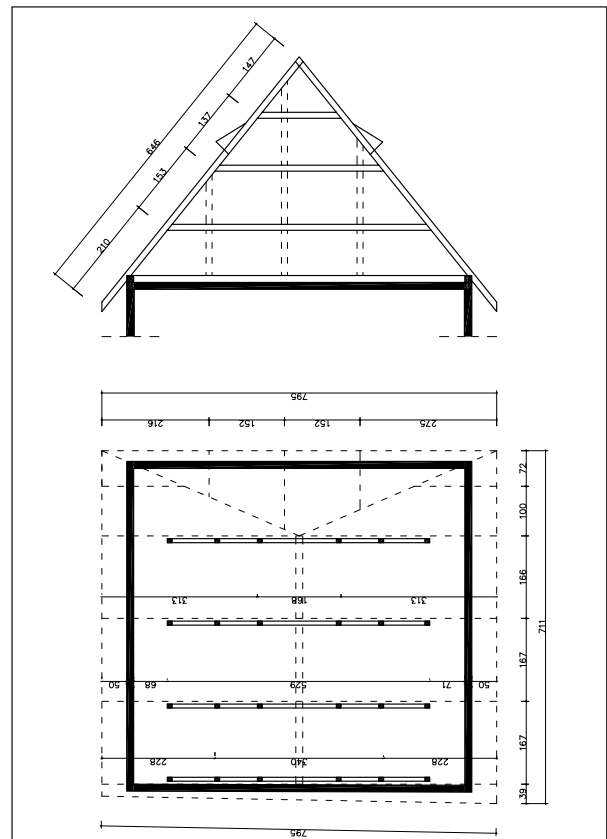
U osnovi prizemlja objekat je u obliku kocke gabarita 6,95x6,00m, na spratu ima doksat konzolno izvučen na ulicu za 80cm. Dispozicija sprata se sastoji od kamerije i tri halvata. Naknadno je u prostor kamerije montiran manji WC. Kao i svi objekti nastali u tom period, i ovaj objekat ima avliju-unutrašnje dvorište, magazuu u prizemlju tj. poslovni dio kuće i pomoćne prostorije.

Osnova prizemlja, dokumentacija Zavoda 2004.

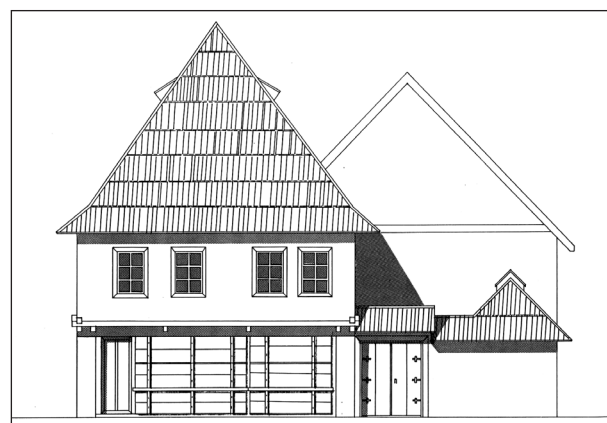
Osnova sprata, dokumentacija Zavoda 2004.

Osnova i presjek krovista, dokumentacija Zavoda 2004.

Zapadna-avlijska fasada, dokumentacija Zavoda 2004.

Sjeverna-ulična fasada, dokumentacija Zavoda 2004.

Konstrukcija i materijali

U pogledu krovne konstrukcije na ovom objektu imamo vrlo jednostavnu konstrukciju koja se ogleda u rogovima postavljenim na veoma velike raspone i to do 165cm koji su međusobno učvršćeni putem kliješta 12/8 postavljenim na tri nivoa. Kuća je izgrađena od tradicionalnog lokalnog materijala kamena i drveta. Pokrov je ručno cijepana šindra i jedini je preostali objekat u čaršiji koji u prizemlju ima ćepenak. Prizemlje je urađeno od lokalnog kamena nepravilnog oblika, debljina zidova prizemlja je 45cm koji nose bondručnu konstrukciju sprata. Bondruk je od greda 12x12 a ispunjena bondruka je od dasaka preko kojih je postavljen roštilj od letvi 2x2cm na koji ide krečni malter. Specifičnost ovog objekta se ogleda i u zadržanom tradicionalnom

Zatečeno stanje objekta

Ovakvo stanje objekta je ukazivalo da postojeća krovna konstrukcija neće moći izdržati dodatna opterećenja, jer će krov poslije sanacije biti znatno teži (pokrivanje daskom i letvisanje).

Rekonstrukcija stambene kuće Misilo – Josipe Šakotić

U skladu s navedenim izvršena je demontaža kompletne krovne konstrukcije i krovnog pokrivača /daske, letava, šindre/. U potpunosti je zadržana osnovna konstrukcija krova, visina i nagib krova. Radi postizanja veće stabilnosti objekta smanjen je osovinski razmak tako što su postavljeni novi rogovi koji se učepljuju jednim dijelom u vjenčanicu a jednim u podrožnjaču. Preko rogova pokovana je daska 2,4mm sa ljepenkom na gornjoj strani te letvisanje krova letvama 3/5. Nakon montaže nove konstrukcije krova urađena je i podkonstrukcija za zabatni zid od štafli i gredica. Oblaganje zabata je urađeno falcovanom grubo hoblanom daskom 2,4mm. Obloga zida je zaštićena s dva premaza smjesom lanenog ulja sa dodatkom sadolina - orah.

krovnom pokrovu - ručno cijepanoj šindri, na krovu se nalaze dvije krovne bađe koje su služile za provjetravanje krova. Fasade su sve malterisane krečnim malterom i bojene bijelo gašenim krečom.

Nivo zatečenog oštećenja

Zbog izloženosti krovnog pokrivača - šindre atmosferskim uticajima, pojavila su se velika oštećenja krovne konstrukcije, truljenje i crvotočine na rogovima, razuporama i letvama. Uslijed natapanja vodom malter na objektu je popustio počeo se drobiti i otpadati. Zabatni zid od daske je u potpunosti propao.

Uporedo s ovim radovima vršeno je obijanje dotrajalog maltera i demontaža dotrajalog drvenog roštilja. Poslije svih čišćenja preko bondručne konstrukcije postavljen je novi roštilj od drvenih letvica 2x2cm kao podloga za malterisanje. Objekat je grubo i fino malterisan krečnim malterom.

U periodu sušenja maltera pristupilo se ugradnji ručno cijepane i sušene šindre I klase, prije ugradnje radi zaštite od spoljnih uticaja premazana je smjesom lanenog ulja sa dodatkom sadolina ebanovine u omjeru 1:10.

Fasada je bojena krečnim otopinama sve do izbjeljenja.

Stropno šiše, unutrašnja vrata i prozori su zatečeni u dosta dobrom stanju tako da su očišćeni i premazani smjesom sadolina i s dodatkom sadolina orah.

Radove na rekonstrukciji objekta je finansirala Vlada Federacije Bosne i Hercegovine.

Radove je izvodila domaća firma "Izgradnja" d.o.o. iz Sarajeva.

Stručni nadzor Zavod za zaštitu spomenika, Dženana Šaran, dia, Azer Aličić, dia.

Izrada krovne konstrukcije 2004 godine

Prikaz radova izrade ispune bondručnih zidova drvenim letvicama 2x2cm

Završni radovi rekonstrukcije konstrukcije objekta. Ugrađena pokrovna daska sa ljepenkom kao podloga za ugradnju šindre.

Završni radovi malterisanja sprata i rekonstrukcije konstrukcije objekta. Ugrađena pokrovna daska sa ljepenkom kao podloga za ugradnju šindre.

Završen objekat 2005. godine

Sličnosti

Zajedničke karakteristike sva tri stambena objekta su da predstavljaju tipičan primjer tradicionalne bosanske arhitekture objekata građeni u čaršiji u kojoj su vlasnici ugledniji pripadnici društva. Dispozicijom predstavljaju veći stupanj prostorne razvijenosti. Fascinantno je da se radi o objektima koje su radili lokalni majstori tzv. dunderi od lokalnog materijala a kod kojih su u potpunosti ispoštovani i zadovoljeni osnovni arhitektonski uzusi: proporcija, volumen, mjerilo, detalji, konstrukcija i materijali.

Proporcija, volumen i mjerilo

Po pitanju proporcije, u sva tri primjera ispoštovano je najstarije pravilo zvano „zlatni rez“ gdje se manji dio prema većem odnosi kao veći prema cjelini. Po pitanju volumena, odnosno zauzimanja određenog dijela prostora, sve tri kuće su u potpunom skladu sa svojom okolinom. Po pitanju mjerila, svaka je u mjerilu čovjeka i osnovnih potreba vlasnika za određenim prostorom, pratećih ekonomskih prostora, komunikacija između navedenih prostorija.

Materijali

Kod sva tri objekta pojavljuje se kamen kao najstariji građevni materijal lokalnog porijekla, namjerno grubo klesan bez dodatnog obrađivanja i dotjerivanja. Zidna vanjska platna magaza ili prizemlja su od kamena cca 45-70cm lokalnog porijekla različitih oblika i veličina zidana dunderski, što je imalo za posljedicu malterisanje objekata krečnim malterom i bojenje gašenim krečom.

Drvo (hrastovina) kao drugi osnovni materijal koristi se za izradu krovne konstrukcije te za izradu greda horizontalnih (hatula) i vertikalnih (stubova). Osim upotrebe drveta u izradi krovne i bondručne konstrukcije drvo se još upotrebljavalo za obradu plafona (šišeta), podova (fosne debljine 3cm i širina od 20-25cm) unutrašnjeg stepeništa sa ogradom, musandera (verandi) zatvorenog i poluzatvorenog tipa sa ogradom, kao i za izradu prozora, sobnih i ulaznih vrata.

Zidna platna sprata su rađena u bondruk sistemu od drvenih greda 12x12cm, sa ispunom od čerpića (kuća Ive Duspere), ispuna od šepera (kuća Marka Grgića), ispuna drvenih letvica 2x2cm (kuća Julke Misilo).

Konstrukcija

U pogledu krovne konstrukcije, na sva tri objekta imamo vrlo jednostavnu krovnu konstrukciju, gdje se kao glavni elementi konstrukcije javljaju hrastovi rogovi oblice postavljeni na veoma velikim rasponima učepljeni na jednom kraju u sljemenu a na drugom u vjenčanicu i na dvije visine međusobno prihvaćeni kliještima.

Krovovi su visoki, četverovodni i strmog nagiba gdje se kao pokrivač pojavljuje tradicionalno šindra ili kaplana, ručno cijepa u dužini od 60-80cm i to u jednom sloju ugrađena sa prepustima od cca 15cm te nevidljivo kovana ekserima. Prilikom ugradnje zadnjeg reda šindre, sa sjeverne strane ostavlja se prepust od 10-15cm kako bi se zaštitilo sljeme od prokišnjavanja.

Razlike

Upoređujući ova tri primjera kuća primjećujemo da se najveće razlike javljaju upravo u samoj dispoziciji, tačnije u veličini i broju soba. Kuća Grgić je najvećih gabarita 12,60x6,90 gdje sa kamerijom dostiže širinu 8,95cm. Sa dvije manje i jednom većom sobom u prizemlju i sa četiri velike sobe na spratu. Kuća Ive Duspere 7,13x7,36 sa verandom dostiže širinu 8,23 dvije na prvom spratu i dvije u potkrovlju, Kuća Josipe Šakotić je skromnijih dimenzija 6,95x6,00 sa tri sobe na spratu do kojih se dolazi drvenim stepeništem.

Sva tri objekta se sastoje od prizemlja i sprata, s tim da kuća Grgić ima u jednom dijelu magazua manjih dimenzija ozidanu u kamenu i pregrađena drvenom pregradom sa vratima na dvije manje prostorije bez prozora samo sa jednim manjim otvorom za provjetranje. Na veličinu magaze je uticala padina na kojoj je kuća podignuta. Pristup je iz bašte i nema direktne veze sa prizemljem kuće. Služila je kao skladišni prostor za potrebe vlasnika.

Magaza u kući Šakotić je također ozidana od kamena sastoji se od jedne veće prostorije u koju se može pristupiti iz unutrašnjeg dvorišta (ekonomski ulaz) i sa ulice preko vrata koja sa velikim prozorom (portalom) čine ćepenak². Taj ćepenak je jedini preostali primjer u kreševskoj čaršiji.

Kuća Ive Duspere nema magazua u njenom klasičnom obliku već ima dvije ostave u prizemlju u koje se pristupa iz bašče, a koje služe za odlaganje.

² Ćepenak je arhitektonski detalj - drvena konstrukcija na ulazu u dućan koja se sastoji od dva ili tri drvena krila gdje se dva gornja dižu i služe kao zaštita od sunca ili kiše dok se na donjem može sjediti ili izlagati roba.

Različitosti se javljaju po pitanju zagrijavanja. Spoj seoskog (dimalučarka) i gradskog (zidane peći sa lončićima). U dvije kuće imamo zidane peći sa lončićima (Duspera i Šakotić) a u kućama Dusperi i Grgića imamo i otvorena ognjišta. U kuću Dusper ostavljen je slobodan prostor oko ognjišta koji se protezao od prizemlja do pod krov. U kući Grgića odvođenje dima je regulisano na način da je cijeli prostor mutvaka provučen od prizemlja kroz spratnu etažu do krovnog prostora, na koji su povezane peći iz dvije sobe. Kao takva, ova kuća spada u najrazvijeniji tip spratne kuće u Bosni i Hercegovini.

Zaključak

Kao što smo kroz tekst naveli, ova tri primjera bosanske arhitekture imaju mnogo toga zajedničkog. Zajednička im je i poveznica njihov status u državi i briga odnosno nebriga prvenstveno vlasnika, lokalne zajednice, službe zaštite i svih relevantnih faktora koji utiču da vijek nacionalnom spomeniku bude što duži kao i da se adekvatno štiti od daljeg propadanja. Sva tri objekta nemaju živuće vlasnike, što u velikoj mjeri otežava održavanje objekta pa u konačnici i sam status objekta. Lokalne zajednice tj. općinske službe u sva tri grada - Kakanj (Kraljeva sutjeska), Vareš i Kreševo nemaju adekvatne programe kojim bi se objektima dodijele druge namjene i na taj način im produžile vijek trajanja.

Svijetli primjeri su:

Eminagića konak u Tešnju. Izvor: Reddit

Svrzina kuća u Sarajevu. Izvor: Dnevni avaz

Eminagića konak³ u Tešnju - objekat rekonstruisan i nakon dvogodišnje obnove svečano otvoren 2011.

U prizemnom dijelu konaka nalazi se sedam prostorija u kojima JU Muzej Tešanj organizira razne kulturne manifestacije. Trenutno se u magazini

Eminagića konaka nalaze izložene poljoprivredne alatke, kao i alatke i proizvodi keramičkog i kovačkog zanata, koje su zaposleni Muzeja Tešanj uglavnom nabavili skupljanjem na terenu.

Svrzina kuća se navodi u mnogim arhitektonskim znanstvenim teorijama kao primjer bosanske arhitekture osmanskog razdoblja, koja je definisala bosanski arhitektonski sklop i predstavlja najljepši očuvani primjerak sarajevskog stambenog graditeljstva u osmanskome razdoblju. Objekat je 1997. godine potpuno rekonstruisan i sanirana su ratna oštećenja, 2005. godine izvršena je još jedna veća rekonstrukcija objekta. Ona je najljepši očuvani primjerak izuzetnosti sarajevskog stambenog graditeljstva u osmanskome razdoblju i predstavlja muzej bosanske arhitekture a ujedno je i depandans Muzeja Sarajevo.

Posljednja rekonstrukcija na objektu završena je 2024. godine.

Radove je izvodila firma "Neimari" d.o.o. iz Sarajeva. Stručni nadzor Zavod za zaštitu spomenika, Dženana Šaran, dia, Azer Aličić, dia.

Kao što se vidi iz gore navedenog, samo objekti o kojima se institucionalno vodi računa i koji imaju kontinuiranu zaštitu i adekvatnu (zamjensku) namjenu svjedoče o opstojnosti vrijednih primjera bosanske arhitekture kojima će se i buduće generacije ponositi i koje će ih izučavati.

³ Konak je turska riječ i označava kuću za stanovanje.

Abstract: *This work presents similarities and differences of residential facilities on three examples of traditional housing architecture type that are all located close to each other. The House of Ivo Duspera in Kraljeva Sutjeska, the House of the Grgić Family in Vareš and the House of the Misilo Family, i.e. of Jelka Šakotić in Křešvo. Besides the similarities in material, disposition and construction, they share another similarity – the time-period in which the Institute for Monuments' Protection worked on their reconstruction (2002-2003). The Duspera and Grgić houses were funded by the Government of the Republic of Croatia, whereas the Misilo House was funded by the Government of the Federation of Bosnia and Herzegovina.*

Azra Tunović, d.i.a.
Zavod za zaštitu spomenika

Avdibegovića kuća u Pruscu

Abstract: *Prusac je situiran u Srednjoj Bosni, na udaljenosti 4 km od Donjeg Vakufa i prvi put se spominje 1478. godine. Naselje se razvijalo u podgrađu utvrđenog Starog grada, gdje je morfologija terena uslovlila nastanak posebnih stambenih jedinica - mahala. Mjesto se kontinuirano mijenja izgradnjom infrastrukture, novih objekata i preinakom tradicionalnih. Vizualne karakteristike nekadašnjeg Prusca su izmjenjene pa je nekadašnji ambijent, potpuni sklad arhitekture i prirode, narušen. Kuća Avdibegović, sa magazom od kamena i razvijenim spratom od drveta, bogatom stolarijom i mobilijarom, doslovno predstavlja prelazni oblik kuće ruralno - urbanog tipa. Cilj rada je prezentacija tradicionalne gradnje na primjeru kuće Avdibegović kao i izrađenog Projekta prema kojemu je moguće kuću sanirati, restaurirati i rekonstruisati.*

Ključne riječi: *Prusac, tradicionalna gradnja, kuća, restauracija*

Uvod

Dokumentacija koja je uključivala terensko i kabinetsko istraživanje, detaljno mjerenje i snimanje, te izradu *Projekta konstruktivne sanacije, restauracije i rekonstrukcije Avdibegovića kuće*¹, završena je 2017. godine. Općina Donji Vakuf inicirala je pomenute aktivnosti nakon obrušavanja konstrukcije koje su predstavljale opasnost za stanovnike i posjetioce Prusca. Cilj izrade projekta bila je rehabilitacija objekta koja je uključivala: restauraciju i konzervaciju originalnih dijelova objekta, rekonstrukciju krova i prijedlog buduće namjene kuće. Kuća je uslijed neodržavanja, stalnog pljačkanja dijelova kuće bila statički nestabilna pred stanje kolapsa. Zbog nedostatka finansijskih sredstava i lošeg stanja, kuća je djelomično demontirana. Cilj ovog rada je prezentacija karakteristika kuće Avdibegović kao i izrađenog projekta prema kojemu je moguće kuću sanirati, restaurirati i rekonstruisati.

Kuća pripada obuhvatu „Povijesnog područja - Stari grad Prusac“ koje je Odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika BiH proglašeno nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.² Prusac (*tur. Akhisar - Bijeli grad*)³ je situiran u Srednjoj Bosni, na udaljenosti 4 km od Donjeg Vakufa i prvi put se spominje 1478. godine. Naselje se razvijalo u podgrađu utvrđenog Starog grada, gdje je morfologija terena uslovlila nastanak posebnih stambenih jedinica - mahala. Ulice i raskrsnice Prusca se mijenjaju uslijed stalnih građevinskih i infrastrukturnih intervencija.

Tijekom vremena, ratnih dejstava, poslijeratne izgradnje kao i savremenih potreba stanovništva, izmjenjena je tipologija stambenih objekata te su tradicionalni stambeni objekti potpuno ili djelimično nestali, zamjenjeni novom gradnjom ili nadogradnjom. Vizualne karakteristike nekadašnjeg Prusca su izmjenjene pa je nekadašnji ambijent, potpuni sklad arhitekture i prirode, narušen. U cilju utvrđivanja stvarnog stanja kao i mogućnosti valjanog djelovanja iz aspekta zaštite kulturno - historijskog naslijeđa Prusca potrebno je sprovesti sveobuhvatnu analizu i istraživanje, valorizaciju i procjenu djelovanja kao i donošenje neophodnih regulacijskih pravila kako bi se spriječila daljna degradacija.

Specifične tipološke odrednice kuće, magazna od kamena sa razvijenim spratom od drveta i dizme i bogato rješenom stolarijom i mobilijarom, doslovno predstavljaju prelazni oblik ruralno - urbanog tipa.

Historijski podaci i lokacija

Ne postoje podaci o godini izgradnje kuće Avdibegović, kao ni podaci o uslovima njenog nastanka. Spratna seoska kuća ovoga kraja razvijala se krajem 19. i početkom 20. vijeka kao odraz ekonomskog i društvenog napretka. Treba imati u vidu da je Prusac bio na visokom stepenu razvoja u prošlosti kao i činjenicu da je kuća situirana u obuhvatu utvrda Starog grada što je predstavljalo izvjesnu privilegiju i važnost. Kuća je smještena uz južni, bedemni zid Starog grada, naslonjena na unutrašnji zid bedema.

Kući se pristupa iz pravca istoka, sa asfaltirane kolske ulice koja vodi prema stambenim objektima podgrađa i prema utvrđi. Orijentisana je u pravcu

¹ Projekat konstruktivne sanacije, restauracije i rekonstrukcije Avdibegovića kuće, Zavod za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta, 2017. godina, autori: Aličić, Šaran, Tunović.

² Odluka Komisije br.: 06-6-1045/03, od 21.01.2004. godine, objavljena u "Službenom glasniku BiH", broj 37/04.

³ Turcizmi u našem jeziku, Abdulah Škaljić, Karika, Sarajevo 2014.

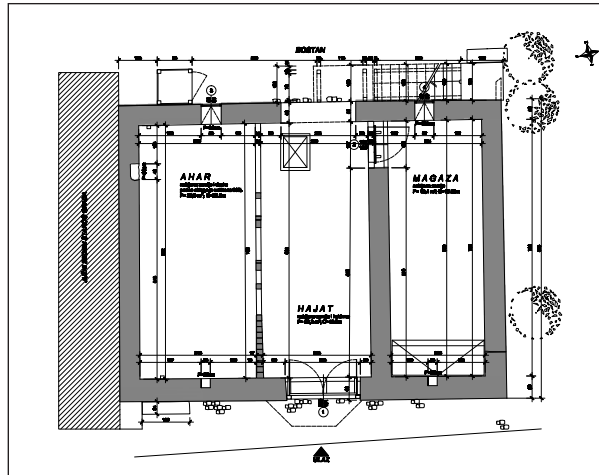
sjever-jug sa glavnom fasadom prema ulicu. Prekoputa kuće je savremena osnovna škola arhitekta Zlatka Ugljena. Južni dio objekta je orijentisan, preko zida bedama, na novosagrađeni objekat polivalentne namjene i neprimjerenih gabarita ispred kojeg je formiran parking prostor i igralište. Bašta Avdibegovića kuće je na samoj ivici klisure u kojoj egzistira kamenolom koji je nepovratno degradirao pejzaž. Naknadnim intervencijama na objektu, postavljena je nova konstrukcija krova neodgovarajućih nagiba krovnih ploha sa pokrovom od crijepa. Kuća je bila deponija smeća i materijala pa se tokom 2015. godine pristupilo raščičavanju a potom mjerenju i snimanju objekta.

Karakteristike i tipološke odrednice kuće

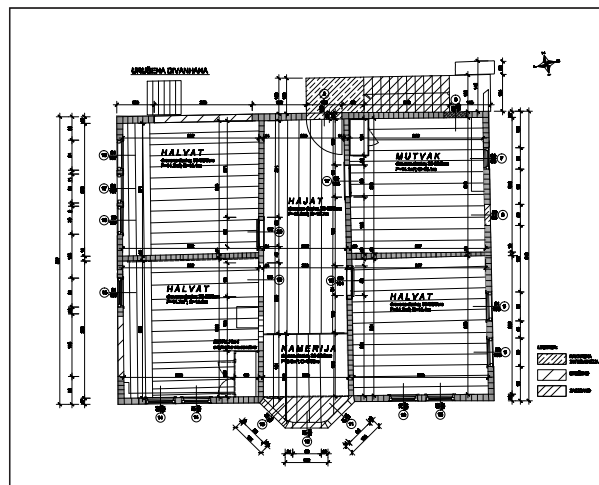
Avdibegovića kuća ima prizemlje i sprat koji je prepušten konzolno u odnosu na prizemlje u vidu divanhane na strani prema bašti i konzolno prepuštene kamerije na strani prema ulici. Glavna fasada sa kamerijom je znatno oštećena a unutrašnja fasada sa divanhanom u potpunosti urušena. Objekat ima oblik gotovo pravilnog pravougaonika, dimenzija 10.55x8.16 metara. Objekat je naknadnim intervencijama, a nakon urušavanja originalne, dobio novu konstrukciju krova i pokrov od klasičnog crijepa gdje nagib krovnih ploha nije odgovarajući. Predpostavlja se da su velika oštećenja konstrukcije i vanjskih zidova nastala, između ostalog, kao posljedica zamjene krovnog pokrivača i novonastalog dodatnog opterećenja.

Ispred objekta, uz vanjski zid prema ulici smješten je kamen binjektaš (*tur. binek dasy-kamen s kojega se uzjahuje*)⁴. Kuća je na blago strmoj padini Starog grada Prusca ali je mikrolokacija u potpunosti ravnog terena tako da kamena magaza nije ukopana. Kroz dvokrilna vrata - kapiju ulazi se u magaznu, koja je podjeljena u tri prostora sa različitim namjenom. Prizemlje objekta je korišteno za privredne djelatnosti: polivalentni prostor ulaza, ahar za konje i ostava (sušenje voća i povrća). Prostor se već odavno ne koristi za držanje stoke nego služi kao gospodarska prostorija i ostava što je postalo uobičajeno već polovinom 20. vijeka.⁵ U prostoru magaze nije zabilježeno ognjište niti njegovi ostaci. Prigradenim stepeništem uz kuću, uobičajenim i za bosanske brvnare⁶, pristupa se spratu objekta u kojem se stanovalo. Dispozicija unutrašnjosti prizemlja i sprata je u potpunosti

nepromjenjena. Iz hajata se ulazi u četiri sobe različite namjene i zatečene opreme. Pozicija prozora, koji su u dosta pravilnom rasporedu, i centralno postavljen frontalni istak dokazuju da je dispozicija originalna, odnosno da nije nastala podjelom jedne prostorije. Odvojeni prostor ulaza u stambeni prostor, razvijena dispozicija i karakter soba, bogata oprema i namještaj dokazuju da je Avdibegovića kuća primjer razvijene spratne kuće nad magazom.

Osnova prizemlja Avdibegovića kuće snimljeno 2017. godine

Osnova sprata Avdibegovića kuće snimljeno 2017. godine

Prizemlje kuće

Ulazna kapija sastoji se od nosivog rama pričvršćenog za zidove i krila vrata koja su sastavljena od po tri drvene daske postavljene vertikalno i povezane sa po tri horizontalne ukrute, gdje su gornje i donje baglame spojene sa ramom. Ostatak horizontalne ukrute sa drvenim daskama postavljenim vertikalno je povezan kovanim ekserima sa unutrašnje strane vrata. Međusobni spojevi vertikalnih dasaka i ivice krila vrata obrađeni su ukrasnim letvicama bez dekoracije. Spojevi vertikalnih dasaka sa ukrasnim letvicama su na unutrašnjoj strani, tako da ekseri nisu vidljivi spolja. Vrata se zatvaraju gvozdenim mandalom. Na spoljnoj strani vrata vidljivi su ostaci i tragovi

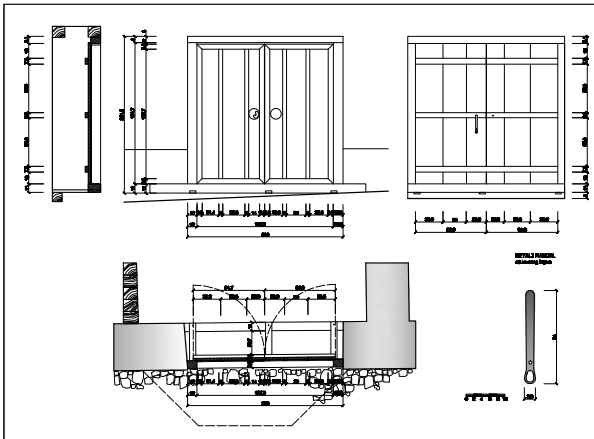
⁴ Turcizmi u našem jeziku, Abdulah Škaljić, Karika, Sarajevo 2014.

⁵ Starinska seoska kuća u Bosni i Hercegovini, Dr. Muhamed Kadić, Veselin Masleša, Sarajevo 1967.

⁶ Bosanske brvnare, drvo – čuvar najstarijih graditeljskih vještina stanovnika Bosne, Astrida Bugarski, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2009.

zvekira. Metalni zvekiri nisu sačuvani. Ostaci su nepravilnog oblika metala, a trag kružnice je promjera 15 cm. Ostaci zvekira nalaze se u prvim poljima vrata na verikalno postavljenoj dasci na visini 90 cm od praga ulaznih vrata.

Kroz ulazna vrata pristupa se središnjem dijelu prizemlja objekta koji se koristio kao predprostor – hajat (*hajāt, ar.-život*)⁷, dimenzija 6.95x2.95 metara i služio za različite namjene. Na nekoliko mjesta u hajatu postoje ostaci kamene kaldrme a većina površine je nabijena zemlja. Prostor ima vidljive stropne poprečne grede. Iz hajata se direktno pristupa bašti kroz otvor u zidu širine 2.04 m, gdje su ivice oba zida fino obrađene, sastavljene od kamenih blokova pravilnih oblika, zrnate površine. Kameni blokovi su od krečnjaka, djelimično oštećeni sa manjim i većim kavernama, razobličenih ivica. Nisu pronađeni ostaci kapije ili drugo. U hajatu, na izlazu prema bašti posatavljen je betonski šaht za vodu.

Ulazna kapija snimljena 2017. godine

Fotografije ulazne kapije sa oštećenjima, snimljeno tokom 2015. i 2016. godine, Izvor: Azra Tunović

Južna strana prizemlja objekta je zasebna prostorija, od hajata odvojena horizontalnim i vertikalnim drvenim gredama. Drvena pregrada djelimično je oštećena, na jednom dijelu ne postoji. Prostor je služio za smještaj konja - ahara. Pod ahara je za visinu jedne grede odignut od poda hajata. Na pojedinim mjestima vidi se popločanje od drvenih dasaka pokovanih na drvene grede koje su sada u veoma lošem stanju, tačnije u stanju raspadanja sa 90% oštećenjem. Drvena pregrada između hajata i ahara ima otvor koji svojim dimenzijama podsjeća na prozor pa je vjerovatno služio za brigu o konjima, a bez ulaska u ahara. Ahara je pravougaonog, izduženog oblika, dimenzija 6.94x3.18 m i ima jedan otvor prema bašti dimenzija 55x65 cm. Prostorija na dva mjesta ima jednostavne otvore, rafe u zidu. Vanjski zid ahara, ujedno je i južni bedem Starog grada, napravljen od lomljenog kamena, u relativno dobrom stanju.

⁷ Turcizmi u našem jeziku, Abdulah Škaljić, Karika, Sarajevo 2014.

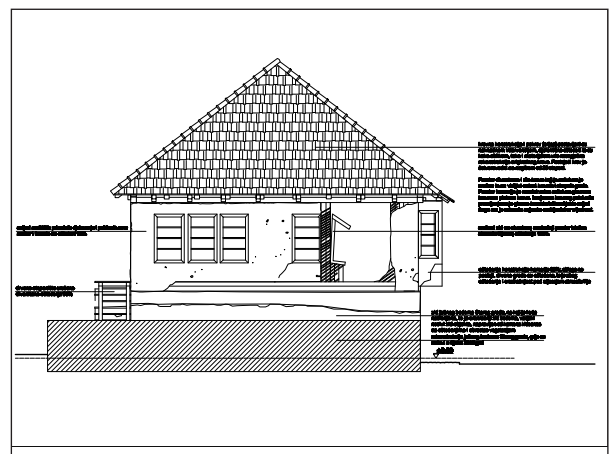
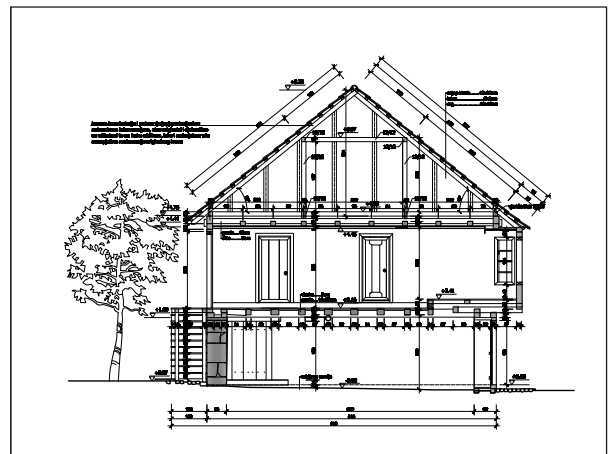
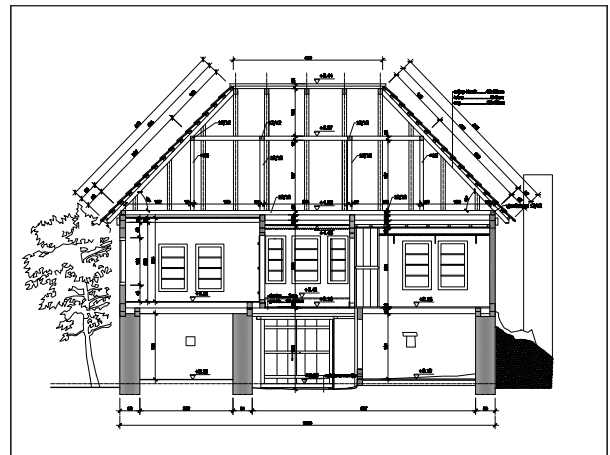

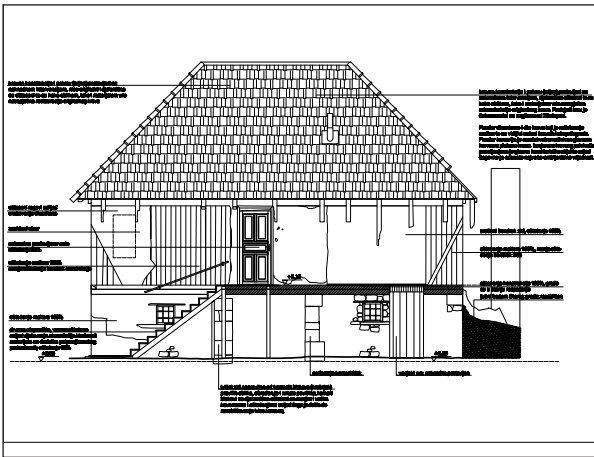
Fotografije zatečenog stanja u razdoblju 2015. – 2017. godine; mjerenje i snimanje kuće; Izvor: Azra Tunović

Sjeverna strana prizemlja je pregrađena kamenim zidom i predstavlja zasebnu prostoriju – magaznu, u koju se pristupa kroz jednokrilna drvena vrata jednostavne izrade, širine 127 cm. Služila je za ostavu povrća i sušenje voća, te spremanje alatki i drugog. Vrata se sastoje od drvenog nosivog rama, pričvršćenog za zidove i krila vrata. Krilo vrata je sastavljeno od tri vertikalne daske koje su na unutrašnjoj strani spojene sa tri horizontalne ukrute. Vrata se sa vanjske strane zatvaraju metalnom bravom sa ključaonicom. S unutrašnje strane vidljiva je drvena reza dužine 50 cm. Prostorija je pravougaonog izduženog oblika dimenzija 2.56x7.00 m i nema podnu oblogu. Površina poda je nabijeno tlo sa ostacima različitih materijala (sijeno, drvo, kamen) gdje je vidljiva razlika u visini sloja poda u različitim dijelovima prostorije. Svijetla visina prostorije je 1.85 m sa vidljivim poprečnim gredama. Magaza

ima jedan otvor orijentisan na zapadnu stranu, prema bašti, dimenzija 52x59 cm. Drveni okvir prozora postavljen je na samu ivicu zida prizemlja te tako tvori duboki prostor parapeta. Parapet nije ravna površina nego ima blagi nagib prema unutrašnjosti prostorije. Prozorski otvor podjeljen je sa četiri željezna profila promjera 1.5 cm gdje su na mjestu spojeva horizontalnih i vertikalnih profila „jabuke“ ukrasni željezni obruči, zarezani na svakoj strani. Na zidu nasuprot zida s prozorom je manja rafa u zidu. U prostoriji se nalazi drvena polica koja je služila za smještaj voća i njegovo sušenje. Oštećenje u vidu pukotina u vanjskom zidu magaze i deformacija unutrašnjeg zida proteže se kroz cijelu spratnu visinu prizemlja.

Nacrti postojećeg stanja iz Projekta

Nacrti postojećeg stanja iz Projekta

Sprat kuće je, na sjeverozapadnoj strani, bio prepušten konzolno u vidu divanhane širine 1 m i jednokrakog drvenog stepeništa koje je u veoma lošem stanju sa gotovo 100% oštećenja.

Na zemlji, prije početka stepeništa, položen je betonski podest dimenzija 101x116 cm. Ispred njega, nalazi se pravilni kameni blok dimenzija 38x110 cm i predstavlja ulazni prag u stepenišni prostor. Prema kazivanju vlasnice, prostor stepeništa je bio zatvoren drvenim pregradama i iza praga su postojala vrata kroz koja se pristupalo podestu i stepeništu. Stepenište je prislonjeno uz vanjski zid objekta i ima 11 visina, visine 18 cm sa drvenim gazištem debljine 2 cm koje je u odnosu na čelo gazišta prepušteno za 0,5 cm. Stepenište se oslanja na drvene vertikalne grede, koje se oslanjaju na drvene stupove od koji su dva originalna i četiri dodata zbog nestabilnosti konstrukcije. Stepenište je uslijed dotrajalosti materijala i stalne izloženosti atmosferilijama u stanju raspadanja sa oštećenjima 95%. Na vanjskom bondruk zidu naknadno je postavljen kružni profil koji služi kao rukohvat. Na nekoliko postojećih primjera u Pruscu i nekoliko nacrti i fotografija kuća iz okoline, može se vidjeti sličan način zatvaranja vanjskog stepeništa drvenim daskama, postavljenim vertikalno.

Sprat kuće

Sa stepeništa se pristupa na podest koji vodi na sprat objekta. Divanhana u produžetku stepeništa je urušena, te su i danas vidljivi ostaci drvenih konzola, također urušenih. Ostaci drvenih konzola (izmjena) su vidljivi i neoštećeni unutra, te je moguće utvrditi njihov međusobni razmak. Vidljivi su ostaci stropnih i krovnih greda iznad prostora divanhane. Predpostavka je da je ubrzano propadanje materijala podstaknuto djelovanjem vlage od vode iz abdestluka koji se nalazio u divanhani, a što se može vidjeti na fotografiji koju je dostavila vlasnica objekta⁸. U konačnici

⁸ Sa vlasnicom kuće Zuhrom Avdibegović napravljeni su intervjui tokom 2015. godine

urušavanje divanhane doprinijelo je urušavanju krovne konstrukcije objekta koja je i zamijenjena.

Ulazna vrata na katu su jednokrakna, zamijenjena savremenim. Iz predprostora se pristupa sobama koje su pravilno, simetrično raspoređene. Dvije sobe orijentirane su prema ulici a dvije prema bašti - šumskom pejzažu mjesta. Predprostor je pravougaonog oblika te u zapadnom kraju ima odignuti podest za 25 cm u odnosu na ostatak poda koji predstavlja kameriju (kamerija, *ar.kamer-mjesec*)⁹ odakle je dobar vidik, pogled uz i niz ulicu. Podna obloga je daska širine 30-32 cm. Nosiva konstrukcija kamerije - konzolne grede su veoma oštećene te cijelom elementu pijeti kolaps. Predprostor ima plitko drveno šiše jednostavne izrade. Spojnice drvenih dasaka su maskirane, prekrivene drvenim letvama sa profilacijom. Šiše se prekida u poprečnom pravcu na jednom mjestu i ima posebnu širu letvicu. Ivice šišeta su također obrađene, spojene i usječene pod uglom od 45°.

Prema opremi i namještaju sobe ističu se dvije: mutvak i bogato opremljena soba orijentirana na ulicu. U prvu sobu - mutvak (sjeverno-zapadna strana, dimenzija 3,77x3,78 m) se pristupa kroz vrata, relativno komplikovane izrade ali koja sa svojim karakteristikama imaju veoma veliki značaj u cjelovitosti obrade drvenih dijelova kuće, jer se isti elementi dekoracije pojavljuju i na drugim elementima namještaja. Soba je služila za spremanje i ostavu hrane. Podna obloga je drvena daska širine 30-32 cm spojena „na sudar“. Za vrijeme snimanja kuće u ovoj sobi nisu zabilježene stropne grede, nego su soba i potkrovlje direktno povezani zbog odvođenje dima. Na gredama su vidljivi tragovi dima ali nije moguće, zbog izmjenjene konstrukcije i krova utvrditi originalno stanje i način korištenja prostorije. Na vanjskom bondruk zidu, čija konstrukcija je vidljiva, nalazi se otvor sa nešto višim parapetom od ostalih prozora u kući, p=85 cm, dimenzija 63x120 cm koji je prema kazivanju vlasnice služio kao dolaf za smještaj različitih namirnica. Na sjevernom zidu nalaze se još dva prozora manje dimenzije nego prozori na ostatku objekta od kojih je jedan zazidan a drugi je jedini koji ima mušebak. Iznad prozora je drvena rafa jednostavne izrade sa konzolnim nosačima.

Soba – halvat na jugoistočnoj strani (dimenzija 3,82x3,86 m), prema namještaju i dekorativnim elementima, predstavlja najbogatiju i najreprezentativniju sobu u kući. U sjevernoistočnom dijelu sobe nalazi se musandera dimenzija 68,0x130,0 cm. U bondruk zidu, pregradnom zidu između sobe i preprostora nalazi se otvor koji je bio otvor za peć sa lončićima koje smo pronašli u kući na različitim mjestima.

⁹ Turcizmi u našem jeziku, Abdulah Škaljić, Karika, Sarajevo 2014.

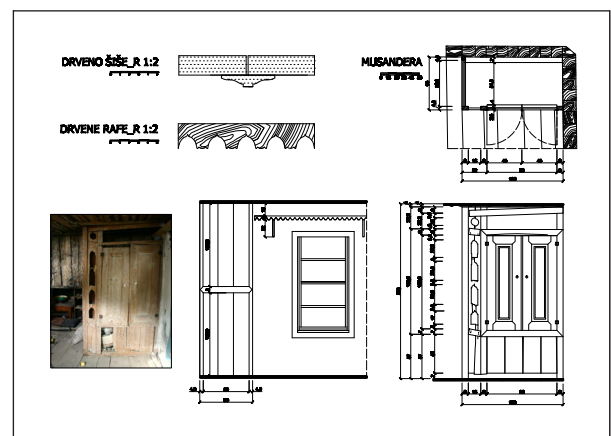
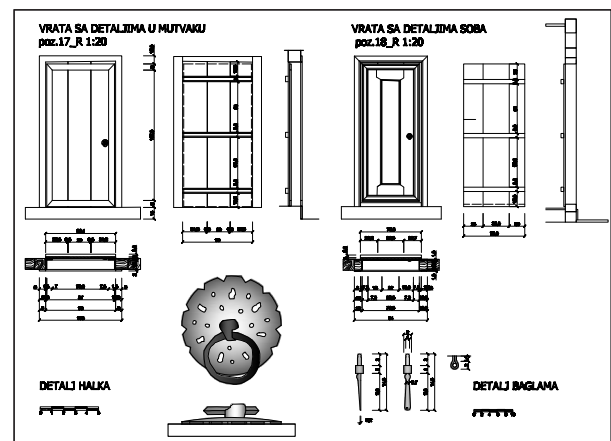
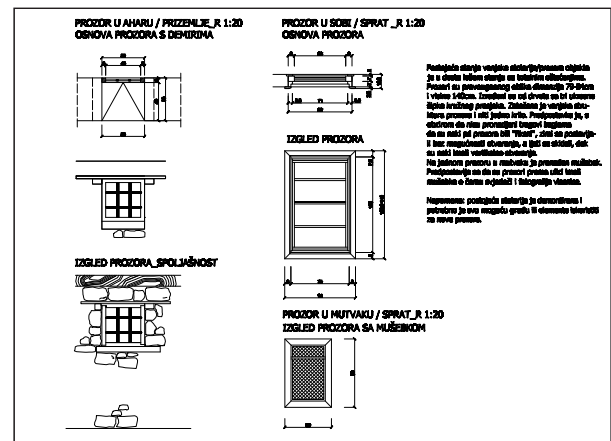
Također, i u drugim sobama vidljivi su tragovi otvora gdje je bila smještena peć sa lončićima. Na najdužem, pregradnom zidu prema susjednoj sobi, cijelom dužinom od 382 cm, postavljena je vješalica za odjeću jednostavne izrade. Južni zid sobe se, zajedno sa prozorskim otvorima, urušio uslijed negativnog, razarajućeg djelovanja vegetacije - bršljana. Kao privremena mjera zid je zakovan daskama koja uslijed duge neintervencije doprinosi prolasku atmosferilija i daljnjoj degradaciji unutrašnjosti objekta. Musandera, šiše i pod su djelomično oštećeni - urušeni.

Namještaj, pokretni inventar, dekorativni elementi

Musandera je u sobi na spratu (jugoistočni dio kuće) i predstavlja jedinu koju smo zatekli u objektu. Dimenzije musandere su 130x68 cm. Dekorativna obrada musandere je u skladu sa dekorativnom rezbarijom u ostatku objekta, gdje na ulaznim vratima nalazimo sličnu geometrijsku dekoraciju¹⁰ kao i na vratima musandere. Musandera se sastoji iz dvije vertikalne cjeline. Prva cjelina sastoji se od četiti ukrasne police, u vidu niša gdje se svaka niša završava prelomljenim lukom. Dimenzije otvora niša su različite. Druga cjelina je površina sa vratima (dušekluk) koja je podjeljena na tri horizontalna dijela. Središnji, najveći dio su dvokrilna vrata jednostavne obrade geometrijskih motiva u vidu linija na međusobnom razmaku od 1.5 cm. Donji dio zatvoren je pokovanim daskama.

Fotografije musandere i prozora nakon čišćenja kuće,
Izvor: Azra Tunović

Nacrti prozora, vrata i musandere

Ormar u mutvaku je jednostavne izrade, po horizontalni podjeljen u dvije zone. Prva zona prema podu, je visine cca 50 cm na kojem nedostaje frontalna ploha. Bočne stranice oslanjaju se direktno na pod prostorije. Gornja zona ormara je podjeljena u dvije plohe, jednu fiksnu, užu i drugu plohu-vrata ormara. Ormar ima dimenzije 104x56 cm, visine 180 cm. Dolaf nije postavljen u objektu. Zbog njegovog očuvanja, vlasnica kuće ga je skinula. Dolaf je ugaoni, neugradni sa jednim vratima.

Rafa u jugoistočnoj sobi je „L“ oblika i dužinom je od musandere do južnog vanjskog zida, i nastavlja se na narednom zidu dužinom od cca 45 cm. Dubina gornje horizontale rafe je 22 cm i oslonjena

¹⁰ Gotovo u potpunosti identična geometrijska dekoracija zabilježena je na Kući porodice Kurić, Donji Vakuf, Zavod za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine, Arhitektonski atelje, 1985. godina, Handžić, Mušović

je na tri konzole ukrasnog oblika. Frontalni vijenac – rešma je drvena, ukrašena geometrijskim motivima. Ujednačenog ritma smjenjuju se puni i prazni oblici vijenca, oblik prelomljenog šiljatog luka osovinskog međusobnog razmaka 6 cm koji je izdubljen (izgled prema detalju).

U kući su dvije bogato rezbarene sehare sa floralnim i geometrijskim motivima. U starim kućama Prusca podovi su, gotovo uvijek bogato zastrti ćilimima lokalne proizvodnje. Jedna prostorija Avdibegovića kuće je zastrtta ćilimima sa motivima geometrijskih oblika.

U kući je drveni sanduk za čuvanje različitih vrsta brašna dimenzija cca 140x60x90 cm. Drveni skovani sanduk ima poklopac i mehanizam otvorene „ladice“ na vrhu sanduka, na kojoj se mijesi hljeb i ostalo od brašna, a pri tome je, u zavisnosti koje brašno nam je potrebno, „ladicu“ moguće pomijerati lijevo i desno.

Konstrukcija i materijali

Zidovi prizemlja su od lomljenog kamena različitih debljina (približno 60 cm) sa drvenim hatulama. Na spratu je zid od dizme, drvene grede kvadratnog presjeka dimenzija 16-17 cm postavljene vertikalno jedna do druge i dole i gore učepljene u horizontalne grede. Konstrukcija zidova sprata samo na uglovima ima po jedan kosnik u koje su učepljene vertikalne grede, tako da je zid puni, drveni i nema dodatnu ispunu. Na vertikalne grede vanjske strane zidova, pokovane su letvice pod uglom od 45° i vanjski zidovi su malterisani krečnim malterom. Unutrašnji pregradni zidovi, takođe su od drvenih greda kao i vanjski bondručni, te su zbog malterisanja nazubljeni (ošpicani) keserom što se vidi na dijelovima gdje je malter urušen.

Međuspratna konstrukcija prizemlja su drvene grede. Drvene grede jednog raspona u hajat u aharu su dužine cca 6.70 metara, dok je dužina greda u magazii cca 3.05 metara. Grede imaju različit poprečni presjek i raspon na koji su postavljene. Kameriju nose konzolne grede koje su učepljene u međuspratnu konstrukciju objekta. Postoje ostaci drvenih konzolnih greda koje su nosile konstrukciju divanhane, koje su različitih presjeka i međusobnog rastojanja.

Krovište (konstrukcija krova i pokrov) je naknadno dodano i predstavlja jednostavno rješenje gdje se stubovi (kvadratnog i kružnog presjeka) oslanjaju na veznu gredu a ona na vjenčanicu 10x10 cm. Na stubovima su vezne grede na koje se oslanjaju rogovi 12x12 cm i grebenjača. Po rogovima su pokovane drvene letve 8x5 cm na međusobnom rastojanju cca 40 cm, na koje se oslanjaju crijep. Nagib krova je 39° što je neprimjereno ovakvoj vrsti objekta gdje su glavne karakteristike bile krov velikog nagiba i pokrov od šindre.

Projekat rehabilitacije Avdibegovića kuće

Kuća porodice Avdibegović, je tokom vremena doživjela promjene u konstruktivnim elementima kao i načinu korištenja. Kuća dugo godina nije aktivno korištena pa ni održavana a neadekvatne građevinske intervencije su pospješile njeno ubrzano propadanje koje je bilo opasno za stanovnike Prusca. Prema procjeni statičara, krov i gornji sprat objekta je bilo potrebno demontirati a kamenu strukturu prizemlja ojačati. Demontaža je na osnovu inicijative Općine i napravljena a prema uputama Zavoda.

Namjena kuće za vrijeme snimanja objekta nije bila definisana niti je sačinjen plan upravljanja. Projekat je izrađen na način da se očuvaju originalna dispozicija, omogući ponovna ugradnja demontiranog, kao i sugestija da namjena bude interpretacijsko – informacijski centar.

Predvideni nivo intervencija

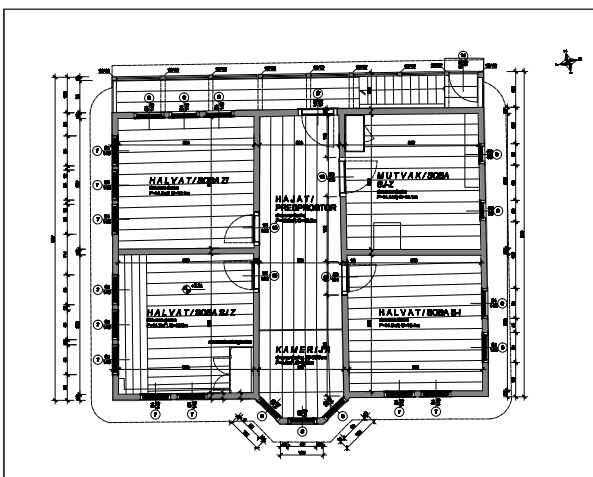
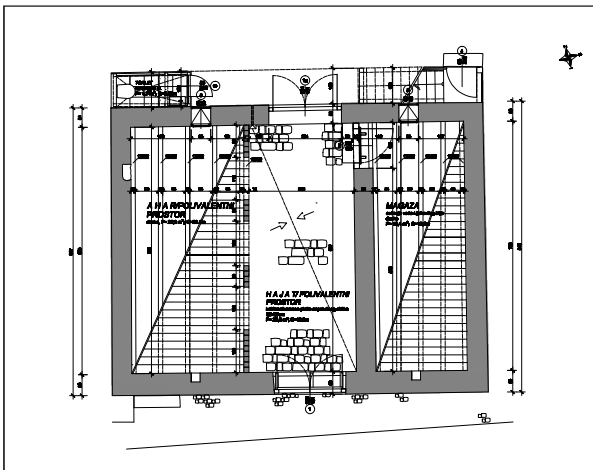
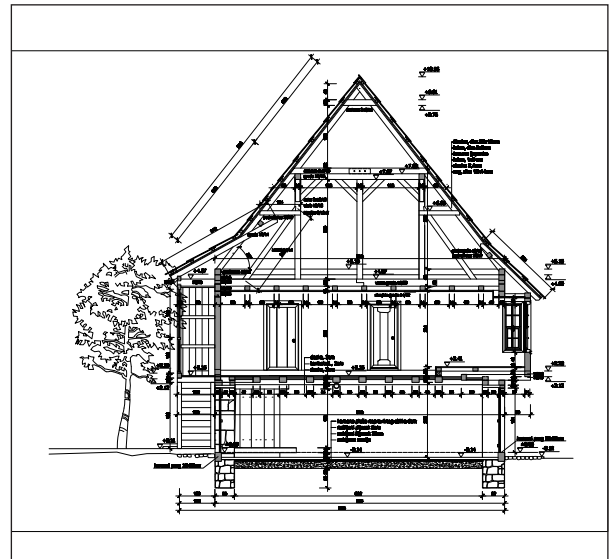
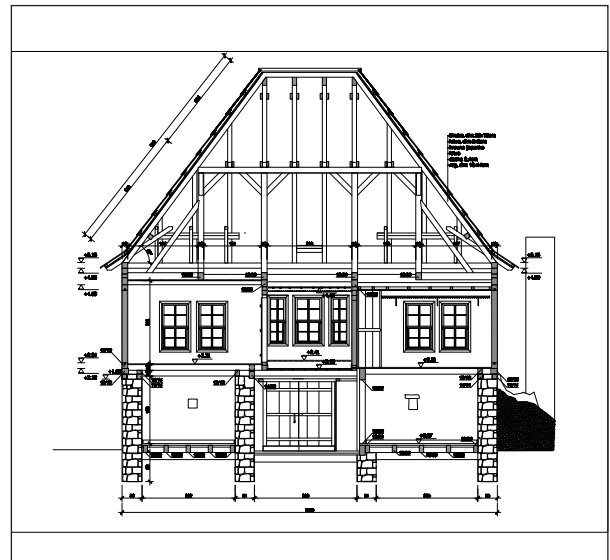
Kamene zidove kuće sa vanjske i unutrašnje strane potrebno je očistiti od maltera, vegetacije, mahovine i lišajeva. S obzirom na to da je sprat objekta demontiran i da su nakon uklanjanja konstrukcije sprata i krova kamene zidovi ili oštećeni, ili destabilizovani, potrebno je izvršiti prezidivanje krune svih kamenih zidova prizemlja. Također, potrebno je izvršiti pažljivo, ručno uklanjanje postojećeg maltera i fuga koje su dotrajale na unutrašnjim i spoljašnjim površinama zidova objekta. Potrebno je zamijeniti 90% fuga.

„Pokrenute“ ivične kamene blokove iz kamenih zidova potrebno je demontirati te kamen očistiti, markirati i deponovati na unaprijed pripremljeno zaštićeno mjesto, i pripremiti za ponovnu ugradnju. Ukoliko je kameni blok izgubio svoja svojstva potrebno ga je zamijeniti kamenim blokom istih petrografskih i fizičko-mehaničkih svojstava. Način obrade, veličina i oblik kamena način zidanja i vez, mora odgovarati originalnom. Pukotine koje su vidljive na vanjskom zidu magazee objekta potrebno je očistiti od ostataka maltera, vegetacije i organskih nečistoća te zapuniti injekcionom masom. Vodovodni šaht koji se nalazi u hajat u objekta potrebno je dislocirati izvan objekta a prema detaljnim uputama dijela projekta koji se odnosi na vodovod i kanalizaciju.

Prilikom snimanja uočene su velike deformacije kamenog zida između hajata i magazee pa je Projektom predviđeno njegovo prezidivanje u cjelosti. Također, predviđeno je zidanje temeljnog kamenog zida koji će konstrukciju dodatno učvrstiti na koji će se postaviti nosiva greda a na nju i ostali elementi konstrukcije.

Međuspratna konstrukcija, dimenzije greda i stubova zidova u potpunosti su kao u zatečenom stanju prije demontaže. Pozicija prozora je identična dok se zbog dotrajalosti nisu mogli iskoristiti originalni prozori nego je predviđena izrada novih, po uzoru na originalne.

Prostori ahara i magaze imaju po jedan prozorski otvor dimenzija 55x65 sm sa demirima koje je potrebno izraditi po uzoru na originalne. Sa unutrašnje strane prozorskog otvora predviđeno je postavljanje jednokrillnog drvenog prozora. U prostor hajata se pristupa kroz ulaznu kapiju dužine 200 cm koju je potrebno izraditi po uzoru na originalnu, te je kapija istih karakteristika predviđena i na izlaz prema bašti (zbog pljačkanja i ulazaka u kuću). Predviđeno je da se u prostor hajata postavi kamena kaldrma od ručno cijepanih kamenih ploča lokalnog škriljca debljine 6 cm. Veličina, oblik i način obrade moraju odgovarati postojećoj kaldrmi čiji uzorci su pronađeni prilikom snimanja postojećeg stanja objekta. Podlogu i kaldrmu postavljati tako da površina ima dvije slivne plohe i da se voda od pranja i slično slijeva u odvod napravljen u zidu objekta. Predviđeno je da se u kuću u najvećoj mogućoj mjeri, a u ovisnosti o sadašnjem stanju demontiranog materijala, vraćaju originalna vrata, daska poda, rafe, musandera, dolafi i drugo. Ispod rekonstruirane divanhane, u njenoj širini smješten je savremeni toalet sa umivaonikom i školjkom.

Nacrti projektovanog stanja iz Projekta konstruktivne sanacije, restauracije i rekonstrukcije Avdibegovića kuće iz 2017. godine

Na sprat objekta se pristupa jednokrakim stepeništem od drvene građe, širine 95 cm sa 11 gazišta širine 24 cm i visine stepenika 18 cm koji su oslonjeni na obrazne nosače - grede 8x10 cm i dužine 250 cm oslonjenih na dva stuba dmenzija 12x12 cm i visine 198 cm. Jednostavni rukovet Ø4 cm, kružnog presjeka od drveta, pričvršćen je za vanjsku oblogu divanhane. Stepenište je i sa donje strane obloženo drvenom daskom debljine 2 cm. Stepenište je jednostavne izrade od borove građe II klase sa zaštitom površina. Zidovi sprata, jednostavnog bondruk sistema su od borove građe vlažnosti do 12% stubova dimenzija 16x16 cm koji imaju obrađene završetke i ugrađuju se (učepljuju) u gornju i donju gredu. Na drveni zid pokivaju se letvice dimenzija 2x2 cm pod uglom a na njih nanosi malter. Unutrašnji zidovi kreće se krećnom bojom u dva sloja.

Stepenište i divanhana su rekonstruirani prema ostacima originalnog stepeništa i konzolnih greda koje su zatečene na objektu, kao i prema fotografijama koje nam je ustupila vlasnica objekta. Prostor divanhane je prema bašti omeđen drvenim mušebcima i ograndom. Sprat objekta sadrži hajat sa kamerijom-centralni prostor sprata i četiri prostorije gotovo jednakih kvadratura. Prostorije su prema orijentaciji, vidiku i drugim karakteristikama imale različitu namjenu te je takav tretman zadržan i u rekonstrukciji objekta.

Prozori su izrađeni od bijelog bora I klase, vlažnosti do 8%, bajcovani lanenim uljem tri (3) puta, ostakljeni jednostrukim staklom. Horizontalne ukrasne šipke kružnog presjeka Ø2 cm i mušebke Ø1,5 cm izraditi od građe bijelog bora sa zaštitom. Dvoja vrata u sobe na spratu se repariraju jer je njihovo stanje prilikom snimanja objekta bilo dosta dobro, a dvojna unutrašnja i ulazna se izrađuju po uzoru na originalna, očuvana.

Nakon završetka svih građevinskih radova i molerskih radova u enterijeru objekta potrebno je vratiti sve predmete i elemente pokretnog naslijeđa koji su prijetodno reparirani. Reparaciju originalnih elemenata vrši restaurator konzervator. Reparirane elemente: musanderu, rafu, sehare, dolafe potrebno je vratiti na originalne pozicije.

Literatura:

- Bugarski Astrida, Bosanske brvnare, drvo - čuvar najstarijih graditeljskih vještina stanovnika Bosne, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2009.
- Bugarski Astrida, Spratna seoska kuća centralne Bosne - Prilog poznavanju karakteristika i teritorijalne rasprostranjenosti dimalučare, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, 35-36, Sarajevo, 1981.
- Cengiz Sozen, Metin Eruzun, Anatolian Vernacular Houses, Emlak Bankasi, 1996.
- Čepalo Husein, Pisana tradicija Prusca i okoline, Planjax Tešanj, 2000.
- Hadžić Mulo, Prusac i njegovo dovište – Ajvatovica, Centar za promociju civilnog društva, 2005.
- Hadžić Mulo, Donji Vakuf u prostoru i vremenu, Općina Donji Vakuf i BZK Preporod, 2010.
- Kadić Muhamed, Starinska seoska kuća u Bosni i Hercegovini, Veselin Masleša, Sarajevo 1967.
- Kreševljaković, Hamdija, Stari bosanski gradovi, Naše starine I, Sarajevo, 1953.
- Mazalić, Đoko, Biograd-Prusac, stari bosanski grad, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, VI, Sarajevo, 1951.
- Škaljić Abdulah, Turcizmi u našem jeziku, Karika, Sarajevo 2014.

Abstract: *Pusac is located in Central Bosnia, 4 km away from Donji Vakuf. It was mentioned for the first time in 1478. The settlement developed in the suburbs of the fortified Old Town, where the morphology of the terrain led to the creation of special residential units - mahalas. The place is continuously changing with the construction of infrastructure and the new facilities, as well as modification of the traditional ones. The visual characteristics of the former Prussia have been changed, so the former ambiance, the complete harmony of architecture and nature, has been disturbed. The Avdibegović House, with a stone storehouse and a developed wooden floor, rich carpentry and furniture, literally represents a transitional form of a rural-urban type house. The goal of the work is to present the traditional construction on the example of the Avdibegović House, as well as the prepared Project according to which it is possible to rehabilitate, restore and reconstruct the House.*

Keywords: *Prussian, traditional construction, house, restoration*

Konstrukcija krova je u potpunosti nova, izrađena prema izgledu originalne. Nosiva konstrukcija krova je od borovine vlažnosti do 18%. Predviđena je rezana, pritesana građa uz 2x zaštitni premaz za drvo. Po postavljenim rogovima pokiva se daska II klase, debljine 2.4 cm. Krov je nagiba 53% pokriven ručno cijepanom šindrom (dimenzija 80x18-22 cm) od jele I klase, vlažnosti do 8%, sušene minimalno 6 mjeseci. Prije ugradnje šindru je potrebno tretirati zaštitnim sredstvima za drvo, tj. potapati je lanenom ulju i uljnom razrjeđivaču u omjeru 1:1 a nakon ugradnje šindru premazati bezbojnim mat lakom. Šindra se pokiva na letve dimenzija 3x5 cm postavljene paralelno sa daščanim pokovom na svakih cca 60-65 cm i kontraletve 1x2 cm postavljene na svakih 45 cm pokrivene krovnom ljepljenkom. Pokrivanje šindrom je jednoslojno sa preklapom od 20 cm a za podlogu se pokiva ekserima od nehrđajućeg čelika.

Zaključak

Avdibegovića kuća vrijedan je primjer ruralno – urbane stambene jedinice. Rekonstrukcija divanhane i krova povećavaju vrijednost objektu vraćajući ovoj zaštićenoj ambijentalno – graditeljskoj cjelini karakteristike zbog kojih je i zaštićena. Neupitna je potreba za objektom javne namjene, polazišta turističkih dešavanja kao i eventualnog održavanja Starog grada Prusca u cjelosti.

Azer Aličić, d.i.a.
Zavod za zaštitu spomenika

Uzeirbegovića konak u Maglaju

Abstract: *Tekst o metodologiji, materijalizaciji i tehnologiji rekonstrukcije konaka Uzeirbegovića u Maglaju, izuzetnog primjera stambene arhitekture s kraja Osmanskog carstva i početka Austro-Ugarske na našim prostorima. Akcenat je na obezbjeđenju namjene objekata kulturno-historijskog naslijeđa, jer se samo na taj način može osigurati njegovo postojanje i svjedočenje kroz vrijeme.*

Maglaj spada u starije srednjovjekovne bosanskohercegovačke gradove, nastao na desnoj obali rijeke Bosne na frekventnom trgovačkom putu koji je srednju bosnu povezivao sa sjeverom i sjeveroistokom zemlje. Prvi pisani podaci o gradu potiču iz 1408. godine, mada se može sa sigurnošću tvrditi da je kao vlastelinski burg postojao i znatno ranije. Osmanlije zatiču potpuno razvijen grad u kojem postavljaju središte svoje prve vlasti sa Matijom Kotromanićem.

U osmanskom periodu grad dobija svoje definitivne obrise sa starim gradom kao dominantom i razvijenim podgrađem koje je s lijevom obalom povezivala skela u neposrednoj blizini današnjeg mosta.

Savremeno doba i industrijski razvoj defnirali su konačan izgled grada sa starim dijelom na desnoj i novim industrijskim gradaom na lijevoj obali rijeke koje povezuje savremen kolski most.

Nizvodno od mosta, neposredno uz rijeku, nalazi se Konak stare i bogate maglajske porodice Uzeirbegović koja je svoj procvat doživjela pri kraju osmanske i dolaskom austrougarske vlasti a to je period iz kojeg datira i ovaj objekt, tačnije oko 1860. godine.

Vrijeme nastanka objekta, te političke i privredne veze porodice Uzeirbegović sa zapadom razlog su da je objekt Konaka, njegov vanjski izgled i dispozicija, izvanredan svjedok vremena i prilika, i kao takav izuzetno značajan objekat kulturnog naslijeđa naše zemlje. Na objektu su uočljivi uticaji osmanskog baroka u konstruktivnim detaljima i ukrasima na vratima i u enterijeru, isprepleteni sa uticajima zapadne arhitekture uočljive u dispoziciji i visinama stropova i sve to povezano s autohtonom srednjobosanskom arhitekturom, nagibom krova i

pokrovom od šindre kao i pojedinim materijalima i njihovoj primjeni, karakterističnim za lokalne majstore (dundere).

Objekt je postavljen na obalnom nagibu rijeke Bosne što je uslovalo njegovo razvijanje po vertikalni, pri čemu kameni zaštitni zid od vode ujedno je i zid podrumskih prostorija koje su se provjetravale kroz uske otvore, i u kojem se čuvala roba i vrijednosti i u koji se ulazilo iz magaze u prizemlju objekta. U prizemlju, također od kamena, bila je magaza s pomoćnim prostorijama i unutrašnje drveno stepenište koje je vodilo na sprat koji je bio sa sve četiri strane doksatno istaknut. Na spratu su se nalazile četiri prostrane sobe, čardaka, između kojih je bio hodnik. Uz objekat nizvodno bio je sagrađen zahod na koji se moglo toplom vezom pristupiti i iz prizemlja i sa sprata.

Za konstrukciju objekta je korišten lokalni pješčar, u podrumu i prizemlju objekta te hrastova građa za konstrukciju sprata i za međuspratne i stropne konstrukcije. Krov je bio od čamovine izvanredne kvalitete. Za zidanje pregradnih i vanjskih zidova na spratu korišten je bondručni sistem sa ispunom od hrastovih i čamovih greda. Objekt je bio malterisan krečnim malterom dok su prozori i vrata te šišeta i ukrasi u sobama bili od kvalitetne čamovine. Strop iznad magaze u prizemlju je bio od nabijene zemlje debljine 75 cm postavljene između dva nivo drvene konstrukcije i služio je kao protivpožarna zaštita najvrednijeg dijela kuće. Rekonstrukciji objekta se pristupilo 1998. godine, kada je on već izgubio mnogo od svog prijašnjeg sjaja, što uticajem rata, atmosferilija, nesavjesnog i neodgovornog korištenja. Krov koji je u međuvremenu dobio pokrov od crijepa je u potpunosti propao što je uslovalo i propadanje ostalih dijelova kuće. Zahod je bio potpuno srušen

a međuspratne konstrukcije opasne za korištenje. Unutrašnjih stepenica nije bilo dok su šišeta i vrata i prozori te ukrasi koji su ostali bili u potpuno ruiniranom stanju. U objektu je vršeno niz prepravki tokom korištenja tako da je i osnovna dispozicija bila teško čitljiva. Unutrašnji i vanjski malter nije se zadržao kao ni instalacije struje i vode.

Rekonstrukcija je trajala od 1998. do 2000. godine u dvije osnovne faze.

U prvoj fazi izvršena je potpuna konstruktivna sanacija koja je pored detaljnog čišćenja od šteta i pregrada podrazumjevala analizu zaostalih konstruktivnih elemenata i određivanje adekvatnog pristupa. Ustanovljeno je da je najveći dio drvene konstrukcije neupotrebljiv u postojećem stanju te da je neophodno cijeli drveni dio objekta, krov, sprat i međuspratne konstrukcije rastaviti, sortirati, očistiti, zaštititi i ponovo ugraditi na istom mjestu ili kao dio novog konstruktivnog sklopa. Kamen u prizemlju i podrumu je detaljno očišćen i izdersovan. Unutrašnja vrata su zamjenjena novim napravljenim prema postojećim dok su postojeći prozori rekonstruirani i ponovo ugrađeni, a oni koji su nedostajali su izrađeni po uzoru na stare. Od kvalitetne borovine su izrađene stepenice na originalnom mjestu. Nestali kameni dijelovi poda su nakon iskopavanja vraćeni na originalna mjesta a nedostajući dijelovi su izrađeni od istog kamena. Izrađena je identična međuspratna konstrukcija, a dijelovi koji su se mogli zadržati su zadržani nakon temeljnog čišćenja i zaštite. Na potpuno

novu krovnu konstrukciju kao pokrov postavljen je biber crijep tamno smeđe boje. S vanjske strane zidovi sprata su omalterisani krečnim malterom istom tehnikom koja je korištena i u originalu. Na nazubljene drvene zidove perdašenjem je u tankim slojevima nabačen krečni malter u omjeru 2:3 pomiješan sa sitno isječenim komadima konoplje i dlake. Svi vanjski drveni ukrasi su vraćeni prema originalu.

Enterijer je omalterisan i popođen daskom 3 cm zaštićenom lanenim uljem.

U drugoj fazi objekt je dobio novu namjenu, edukativnog centra, te je shodno tome objekt dobio novu instalaciju struje, vode i kanalizacije te kompjuterske i ptt instalacije.

Rekonstruisan je aneks objekta u kojem je bio zahod i data mu je ista namjena sa odgovarajućom modernizacijom. Sastavni dio druge faze bilo je i uređenje okoliša sa dizajniranjem avlije i parking prostora.

Investitor. CHwB

Projekat: Zavod za zaštitu spomenika FBiH

Odgovorni projektant: Aličić Azer, dipl.ing arh.

Projektanti: Aličić Azer, dipl.ing arh.

Stergar Robert, dipl.ing arh.

Aleksandar Ninković, dipl.ing arh.

Nermina Mujezinović, dipl.ing arh.

Izvođač: PRIMUS, Maglaj

Zatečeno stanje konaka

Abstract: Text about the methodology, materialization and technology of the reconstruction of the Uzeirbegović Residence in Maglaj, an exceptional example of residential architecture from the period of the end of the Ottoman Empire and the beginning of the Austro-Hungarian Empire in our area. The emphasis is on ensuring the purpose of the objects of cultural and historical heritage, because this is the only way to ensure its continued existence and testimony over time.

Prof dr.sci Lemja Chabbouh, d.i.a.
MA Ammar Akšamija, d.i.a., cPhD

Tradicija koja nestaje Stambena arhitektura Travnika, mahala Osoje

Abstract: Travnik je urbana struktura u Bosni i Hercegovini, koja je kao jedna od rijetkih takvih sačuvala svoje urbane historijske slojeve, šireći se kao grad u svim pravcima koji su bili mogući, ali zadržavajući tradicionalne vrijednosti u izvornom ili u faksimilski rekonstruiranom stanju.

Srednjovjekovna gradska utvrda koja pripada historijskom periodu Kraljevine Bosne, onda Osmanskom periodu, pa Austro-Ugarskom periodu, potpuno je vidljiva i očuvana. U periodu između dva rata Travnik je dijelio sudbinu Bosne, bez značajnih intervencija i znakovitih stilskih odrednica.

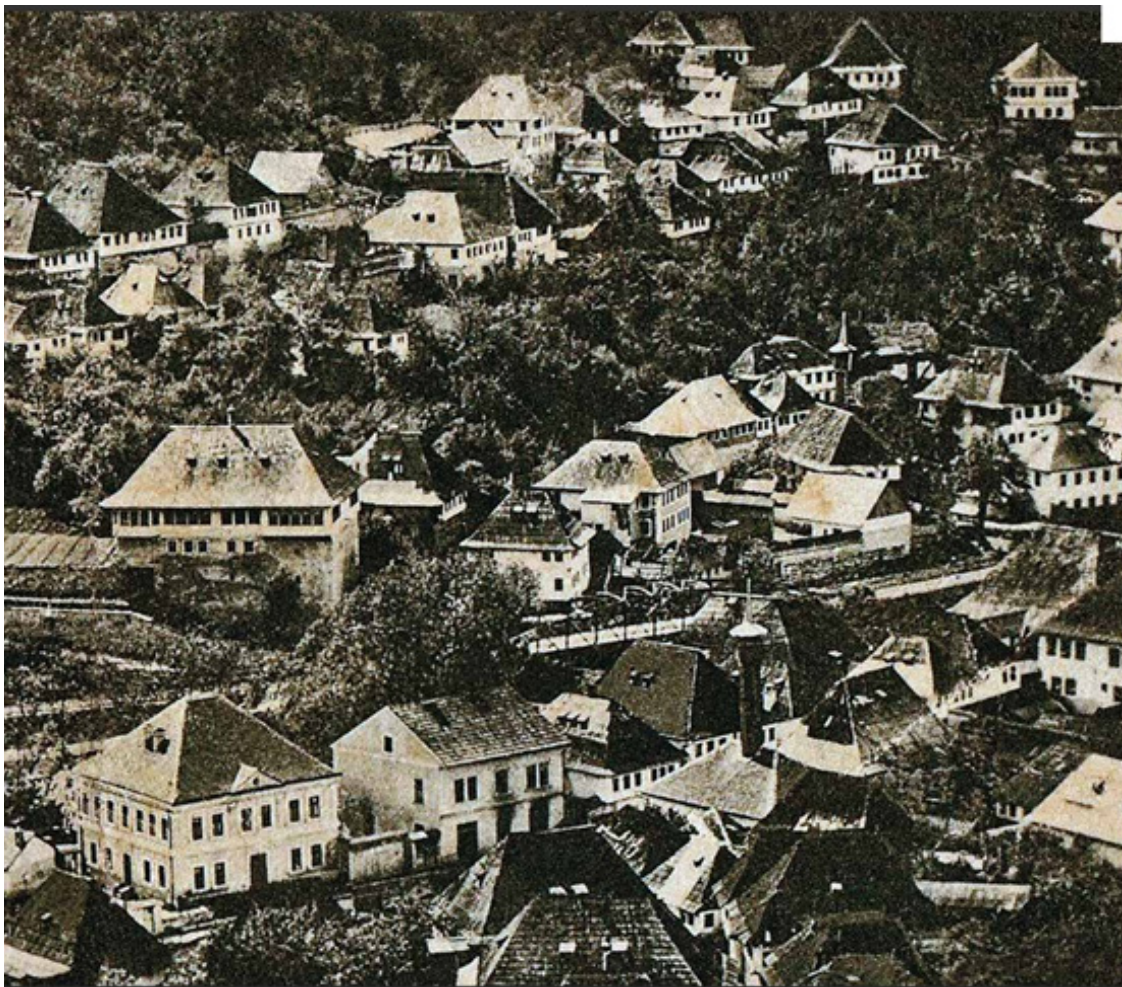
Period nakon Drugog svjetskog rata donio je „novu“ izgradnju, koja je pratila temeljito planiranje, u kojem se uz seriozan i odgovoran pristup, a zahvaljujući pojedincima i sistemu, tradicija očuvala u velikoj mjeri.

Ovaj rad govori karakterističnoj lokaciji mahale Osoje koja se nalazi na lijevoj obali rijeke Lašve i koja svojim položajem kao i estetikom lokacije i pojedinačnih objekata potvrđuje transformaciju koja je tekla od podgrađa koje je bilo glavni snabdjevački centar srednjovjekovne gradske utvrde (što je i uobičajeno za utvrde tog perioda), a onda se transformirala u gradsku četvrt – mahalau, u osmanskome periodu, čije trajanje je i danas prisutno i vidljivo.

Analizom nekoliko pojedinačnih autentičnih objekata iz mahale Osoje, potvrdit ćemo ovu hipotezu. U radu će se govoriti i o drugim prostorima kao što je mahala Varoš, u kojoj su nakon požara objekte osmanskog perioda (stambene i sakralne) zamijenili drugačijom stambenom izgradnjom i tipskim sakralnim objektima u pseudo-maurskom stilu, promijenivši značajno kulturu stanovanja pa samim tim i kulturu života lokalnih žitelja mahale Varoš, ali i cijelog Travnika. Tradicija korištenja prostora na takav način izgubila se u potpunosti.

Ključne riječi: Historijski slojevi, Travnik, tradicija, autentičnost, metodologija obnove i zaštite, metode obnove i zaštite.

Istraživačko pitanje: Šta predstavlja razliku između kuća u Osojama i gradske stambene kuće iz osmanskog perioda?

Travničko naselje Osoje – fotografija iz 1912. godine

1.0. Uvod

Tradicionalni pristup oblikovanju prostora i definiranje ambijentalnih cjelina proces je koji je međusobno povezan dubokim sponama koje su uspostavljene između kreatora prostora/narodnog stvaraoca i onoga koji se, klanjajući se do zemlje svome prethodniku, uključuje u analitički proces, osmišljavajući ponovno i ponovno već osmišljen empirijski model obnove i zaštite tih tradicionalnih vrijednosti.

Jedinstvenost svakog prostora ponaosob posljedica je intuitivnih i empirijskih rješenja čiji shemati se razaznaju prvotno kroz urbanu matricu i urbanitet. Stoga se prostorni obrasci stvoreni kroz dugi niz godina uzimaju kao tradicionalna vrijednost, a urbana matrica stvorena na ovaj način kao jedinstvena shematska osnova.

Pozicija naselja Osoje u Travniku znakovita je za razvoj današnjeg grada Travnika, ali i za analizu historijskih slojeva koji su vidljivi u strukturi grada.

Ovo naselje se izdvaja od drugih već po načinu na koji su objekti u redovima okomito orijentirani prema rijeci i prema padini, a također i po specifičnom obliku i strukturi stambene kuće, koju ćemo svrstati u **prelazni oblik** između urbanog i ruralnog tipa stambenog objekta Osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini. Tipologija stambene kuće ovog perioda je već više puta apsolvirana i rad nema za cilj ponoviti već utvrđene činjenice, ali svakako ima za cilj ustvrditi kako se ovaj oblik stambene arhitekture tako dugo sačuvao i svom izvornom obliku i pokušaj objasniti šta je iniciralo ovakav oblikovni pristup u samoj arhitektonskoj formi [1] [2].

U knjizi Travička hronika Ivo Andrić kaže:

„...U toj uskoj dolini kojom po dnu protiče Lašva a sa strane je šaraju

vrela, jazovi i potoci, punoj vlage i promaje, gotovo nigde nema

prava puta ni ravna mesta, koliko da čovek nogu metne slobodno

i bezbrižno. Sve je strmo i neujednačeno, izukrštanost

isprepleteno, povezano ili isprekidano privatnim putevima,

ogradama, čikmama, baštama i kapidžicima, grobljima ili

bogomoljama.“.... [3].

I zaista, taj strmi dio Travnika koji se spušta prema Lašvi, vjerovatno nekad u periodu srednjovjekovne Bosne zaseok ili dio podgrađa, ponio je sobom odrednice koje se, da li zbog travničke gordosti, ili ko zna iz kojih razloga, nije dao asimilirati, pokoriti i pretvoriti u tipično gradsko naselje.

Ostao je onakav kakvim su ga u ishodištu stvorili njegovi prvi stanovnici. [1].

Ističu se visoki i strmi krovovi, danas crni a nekad sivi načinjeni od šindre koju je dohvatilo vrijeme i koja je srebrenkasto boju zamijenila još tamnijom, čekajući da je neko promijeni. Zidovi su bijelo žbukani sa nizovima prozora i strukturom seoske padinske kuće u kojoj se ističe magaza. Ponegdje, na većim i bogatijim kućama, magaza je dvoetažna, savladavajući na taj način veliki nagib terena. Interesantno je da kuće u Osojima nemaju klasičnu avliju, uobičajenu za osmansku kuću. One su smještene jedna pored druge, sa podzidima i nezgrapnim stepenicama između, koji pridržavaju strminu na kojoj su smještene kuće. [1].

Tradicionalni **prostorni kod** karakterističan za srednjovjekovna podgrađa pojavljuje se ovdje kao simulakrum, kao nova/stara vrijednost primjenjena na svojevršni urbanitet Travnika, ali i kao onaj neopipljivi i preobraćeni stereotip stanovanja koji je do pojave urbanizacije bio prisutan u **duhu mjesta** kao prostor jasnih granica između urbanog i ruralnog. Ovakav jasno definiran nositelj tradicionalnih vrijednosti kroz duh mjesta šalje svojevršne poruke svakom posmatraču, gradeći vizuelni identitet cijelog grada upravo na karakterističnim arhitektonskim smještanim u ovom prostornom kodu. Definirati simulakrum kroz primjer naselja Osoje znači da smo pronašli mogućnost razotkrivanja tradicionalnog i arhitektonskog prisustva te da bez obzira na činjenicu da se radi o prepoznatom i u granicama definiranom prostoru, moramo konstatirati njegovu transformaciju nastalu u ukupnosti transformacije urbane matrice koja određuje ambijent a koja je obuhvatila tradicionalni prostor. [2] [4]

Slojevitost jednog grada i historijska potka koja se uobičajeno očitava kroz mrežu ulica i raspored izgrađenog i neizgrađenog prostora na primjeru Osoja vidljiva je i kroz izgrađenu strukturu, a i kroz utvrđenu tipologiju objekata. Opservirajući ne samo Osoje nego i cjelokupnu urbanu matricu Travnika i uočavajući uslovno–posljedične odnose gradskih zona dolazi se do zaključka da cijela padina koja započinje sa Osojima i završava sa naseljem Šumeće predstavlja stambeni srednjovjekovni prostor podgrađa koja su bila orijentirana prema srednjovjekovnoj gradskoj utvrdi Travnika. [5]

U radu koji je pred Vama tipologizirali smo specifični stambeni objekat, čineći to s razlogom, svjesni da potpuno rušenje referentnih primjera vodi ka nestajanju izvornosti i autohtonosti u kontekstu autentičnosti. Nismo mogli izostaviti ni saobraćaj, čija promjena, osobito oko Kule, evidentno najviše doprinosi transformaciji prostora. Riječ je o analitičkom postupku koji je primjenom procesa aktivne zaštite evidentirao i valorizirao ambijent i sve pojedinačne objekte. Treba uzeti u obzir činjenicu da svaki proces, ma šta on predstavljao, ima svoj početak i kraj. Tako, naša priča o Osojima započinje u srednjem vijeku, zasniva se na činjenicama ali i na pretpostavkama i teče sve do današnjeg trenutka. Naravno, tu se ona ne završava nego predviđa restauraciju referentnih objekata (onih koji mogu dobiti novu funkciju) kao i objekata koji nastavljaju svoje trajanje u duhu tradicije prostora zadržavajući izvornu funkciju stanovanja. Simulirajući stanje nakon obnove, ova studija pruža različite nivoe tretiranja prostora i otvara mogućnosti za separatnu ili integralnu valorizaciju i studiju provodivosti cjelokupnog naselja. [1]

Govoreći o **spontano stvorenim prostornim obrascima**, mi se uglavnom bavimo urbanim shematima koji su nastali kao posljedica dugotrajnog korištenja prostora koje je svoj smisao ostvario kroz historijsku slojevitost i urbani razvoj, uspostavljajući komunikacijske kodove na historijskoj lokaciji. [8] Funkcionalnost takvih urbanih shemata opravdana je i argumentovana osnovnom ljudskom potrebom da koristi prostor na ekonomičan i funkcionalno prihvatljiv način, koristeći najkraće i najefikasnije hodne linije i samim tim ostvarujući najkraće i najjednostavnije komunikacije. Ako usporedimo spontano stvorene prostorne obrasce i nametnute i suvremene prostorne obrasce, otkriti ćemo da se radi o brojnim prednostima tradicionalnog u odnosu na suvremeno, jer je empirijski pristup stvaranja urbaniteta baziran na iskustvu, ali i dugotrajnosti provjere komunikacijskih linija koje su se tokom vremena redukovale i kao rezultat toga proizvele najefikasnije moguće pješačke i saobraćajne trajektorije. Analizirajući kroz ovaj aspekt tradicionalna naselja u gradu Travniku, došli smo do zaključka da stvaranje stambenih zona vjerovatno predstavlja arhitektonsku vrijednost ishodišnog prostora, utvrđujući da je riječ o primarnoj ljudskoj egzistencijalnoj potrebi, što stanovanje jeste, a što će potvrditi činjenicu da je riječ i o najstarijoj zoni u Travniku [8]. Samim tim, prateći komunikaciju unutar ovog mikrolokaliteta, ali i komunikaciju sa ostatkom urbanog prostora, utvrdili smo da ovi

spontano stvoreni prostorni obrasci predstavljaju idealnu komunikacijsku poveznicu, argumentiranu potrebama i funkcijom recentne lokacije. Na kraju, ili na početku, skrećemo pažnju na neke od objekata koji danas, upravo zbog promjene tradicionalnih hodnih linija, nisu više u okviru komunikacijskog toka, ali na koje smo obratili posebnu pozornost, želeći da zadržimo identitet i integritet prostora i da barem djelimično vratimo stari sjaj ovom iznimno važnom i vrijednom dijelu Travnika. [1]

Novoprojektirana saobraćajnica je ugrozila Hasanpašića kulu i doprinijela njenoj degradaciji, ali i degradaciji cijelih Osoja, a internu saobraćajnicu u naselju pretvorila u jedinu saobraćajnu i pješačku komunikaciju. Tako se dogodilo da ovo naselje, zanemarenih ambijentalnih i spomeničkih vrijednosti, mada je zadržalo vrijednost tradicionalnog urbanog pejzaža i izuzetne vizure koje to potvrđuju, postaje urbana crna tačka na karti Travnika. Rješavajući problem saobraćaja i dajući tradicijskim objektima funkciju koju su tokom vremena izgubili, mi cjelokupan prostor uvodimo u urbanu matricu grada i uključujemo sve shemate stvorene u prostoru naselja Osoje u urbanitet vrijedan pažnje upravo zbog historijske slojevitosti. Odabrani objekt, kojeg smo smatrali iznimno važnim za historijsku vrijednost cijelog lokaliteta, pojedinačno je obrađen. Metodološki pristup koji smo odabrali kao adekvatan za uspostavu i kvalitetno sagledavanje kako pojedinačnih objekata tako i cjelokupnog prostora je **aktivna zaštita**, koja kroz sva tri segmenta daje kvalitetan prikaz lokacije Osoja.

Svaki proces, što aktivna zaštita jeste, započinje u jednom historijskom trenutku. Ovdje smo detektirali da je riječ o srednjem vijeku. Započeli smo od pretpostavke da je naselje srednjevjekovno... a danas, u zatečenom stanju, konstatujemo da su najstariji objekti iz osmanskog perioda, kakav je upravo i stambeni objekat Korkuta kuće koji smo obradili. Ono što u izvornom smislu svjedoči o srednjevjekovnom periodu je upravo urbani kod i tradicionalna forma. Proces aktivnim i suvremenim čine i smjernice za daljnje djelovanje, koje nas vraćaju na tradiciju, ali je i osavremenjavaju, omogućavajući nam da prostor Osoja planiramo na različitim nivoima, sagledavajući baštinu, neprimjerene interpolacije, neutralne vrijednosti kao i urbanu matricu. [11] [12].

Travnik svojim graditeljskim naslijeđem i pravilnim pristupom tradiciji, tako postaje parametar i svjetionik za tretman ovog iznimno vrijednog segmenta i strukture grada.

Analiza referentnih primjera onih stambenih objekata za koje smo utvrdili da su djelomično ili u potpunosti potekli u osmanskom periodu ilustrirat će ovakav stav, a osobitu pažnju ćemo posvetiti Korkuta kući, koja je locirana u donjim Osojima i koja je u procesu obnove planirana za rušenje, radi rekonstrukcije [16].

Upravo osmanski period koji je ovaj prostor pretvorio u mahal u sklopu grada i povezo je sa gradskim centrom gravitaciono spuštajući ulicu prema rijeci Lašvi, u konstruktivnom smislu, koji potvrđuje ovaj historijski sloj indicirao je da su stambeni objekti djelomično transformirani, ali da su zadržali svoju srednjovjekovnu pojavnost. [7]

Na ovaj način svjedočimo prostornim obrascima komunikacijskih (hodnih) linija koje su preusmjerene na centralni dio grada Travnika, sa srednjovjekovne gradske utvrde. Opservirajući ne samo Osoje nego i cjelokupnu urbanu matricu Travnika i uočavajući uslovno-posljedične odnose gradskih zona, dolazi se do zaključka da cijela padina, koja započinje sa Osojem i završava sa naseljem Šumeće, predstavlja stambeni srednjovjekovni prostor podgrađa koja su bila orijentirana prema srednjovjekovnoj gradskoj utvrđi Travnika. [4]

1.1. O zatečenim degradacijama - saobraćaj

Kako smo već spomenuli u radu, novoprojektirana saobraćajnica je ugrozila Hasanpašića kulu i doprinijela njenoj degradaciji, a internu saobraćajnicu u naselju pretvorila u jedinu saobraćajnu i pješačku komunikaciju. Uočivši ovaj nedostatak, nastao prilikom rješavanja suvremenih kolskih saobraćajnica, detektirali smo i degradaciju koja je značajan historijski objekat Hasanpašića kule doveo u stanje potpune zapuštenosti, čak i urušavanja čitave druge etaže i krovništva, jer se našao izvan komunikacijskih tokova i njegov prirodno i

spontano stvoren prostorni obrazac je izgubio smisao ne vodeći nikamo. Iz starih razglednica saznajemo da je u Austro-ugarskom periodu ovuda prolazila pruga i da je niže kule bio pružni drveni most, a onda se logično zaključuje da je tzv. Žitarnica, gdje je bio otkup žita i njegovo lagerovanje bila upravo na mostovnom prelazu i uz prugu, što nas navodi da smatramo kako je u Austro-ugarskom periodu komunikacija bila poboljšana, tj. dat joj je drugačiji pravac u odnosu na srednji vijek, ali taj pvac nije bio bez uzročno – posljedične veze sa prostorom.

Metodološki pristup koji smo odabrali kao adekvatan za uspostavu i kvalitetno sagledavanje kako pojedinačnih objekata tako i cjelokupnog prostora je aktivna zaštita, koja kroz sva tri segmenta daje kvalitetan prikaz lokacije Osoje.

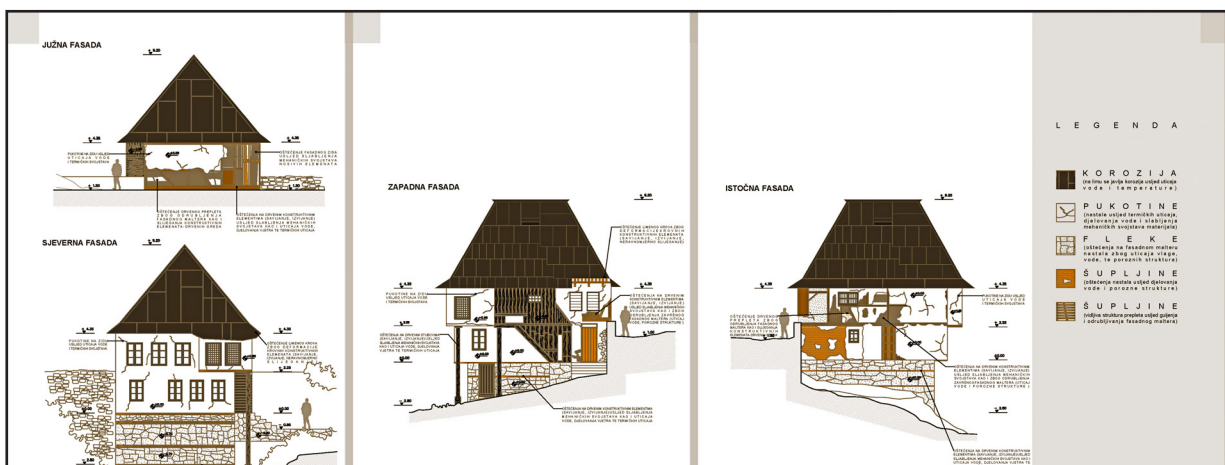
1.2. Aktivna zaštita

Istraživanje i dokumentiranje izvornog stanja kroz brojne spise, stare razglednice i karte, zatim zatečeno stanje gdje sagledavamo „ovdje i sada“, kao i planiranje, odabir metoda zaštite i izvođenje sanacionih metoda, omogućavaju upotrebu aktivne zaštite.

Kako je poznato, niti jedna egzaktna nauka ne priznaje ni prošlost ni budućnost, smatrajući da su to pretpostavke na koje se ne možemo osloniti sa sigurnošću. Međutim, kada je riječ o graditeljskoj baštini, koja kroz prošlost ima artefakte koje moramo akceptirati, a u budućnosti plansku dokumentaciju koja je pokazatelj realizacija, aktivnu zaštitu graditeljskog naslijeđa prihvatamo kao apsolutno relevantnu.

Interesantno je da suvremenost i aktualnost ovog metodološkog postupka nije promijenilo vrijeme koje prolazi.

Travnik, grad koji je za skoro 600 godina evidentiranog

Korkuta kuća - fasade

postojanja bio prijestolnica bosanskih kraljeva u srednjem vijeku, a kasnije i 77 osmanskih vezira koji su tu stolovali od 1686. do 1850. godine, te početkom XIX stoljeća diplomatsko sjedište (Francuske i Austrije) [11], svojim graditeljskim naslijeđem i pravilnim pristupom tradiciji tako postaje parametar i svjetionik za tretman ovog iznimno vrijednog segmenta današnje strukture grada.

2.0. O Korkuta kući

Predmet posebne pažnje, na ovom prostoru, iz mnogo razloga je stambeni objekat koji zovu i Korkuta kuća. Riječ je o objektu smještenom u naselju Osoje, tačnije u dijelu Donjih Osoja i svojom formom kao i konstrukcijom ovaj stambeni

Pogled na donje Osoje sa rijeke Lašve

objekat slijedi ambijent ovog prostora. Njegove karakteristike, koje dokumentuju historijski sloj u kojem je nastao uglavnom su materijali i konstrukcija, kao i specifični detalji. Nastao (ili možda samo prilagođen ovom historijskom sloju) u osmanskom periodu, predstavlja referentni primjer i značajno kulturno dobro. [17] [6].

Danas je objekat u potpunosti srušen, s namjerom da bude rekonstruisan, mada je metoda zaštite koja je propisana bila restauracija i sanaciona konzervacija [13]. U našem radu opisat ćemo i dokumentovati upravo stambenu baštinu i tradiciju koja nestaje.

Istočna fasada Korkuta kuće

2.1. Lokacija

Situacioni prikaz Korkuta kuće

Objekat je postavljen okomito na padinu, tako da je sa strane ulice riječ o prizemlju sa visokim krovom, nekad pokrivenim šindrom, što je i vidljivo ispod čeličnog lima, postavljenog preko šindre, a koji zadržava konturu izvornog krovništva. Ovo je južna fasada koja na sebi nema otvora. Razlozi zašto je to tako su brojni, ali možemo pretpostaviti da je ulica koja se nalazi tik uz kuću bila jedan od njih. [1]

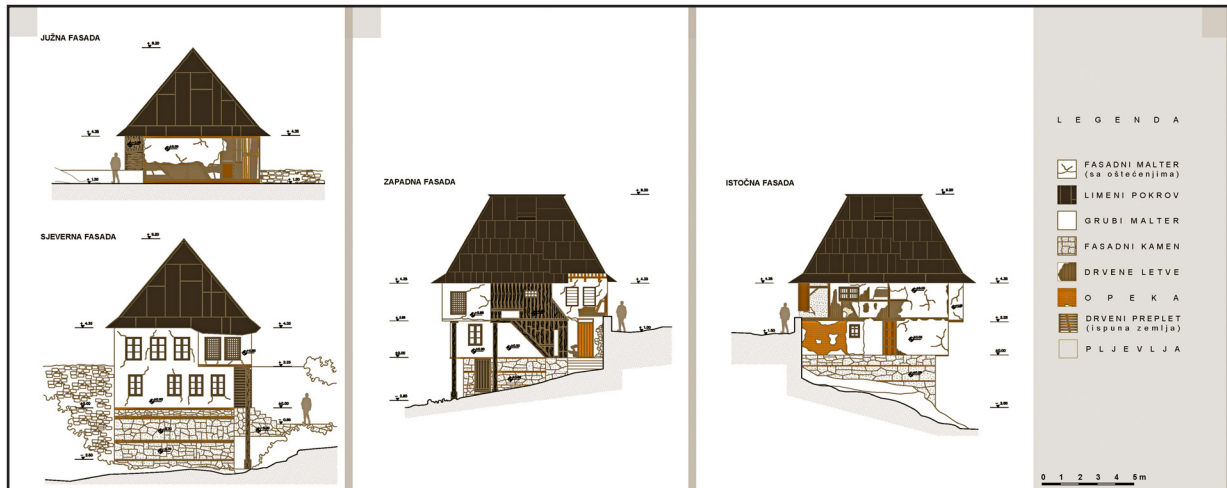
Ova etaža, kao potkrovnja i posljednja, izgrađena je dijelom od čatme, dijelom od bondruka sa ispunom od čerpića.

Osobito je zanimljiva zapadna fasada koja u potpunosti prati pad terena i na kojoj je vidljivo da se radi o dvoetažnom objektu sa izraženim podzidom prostora magaze (ostave). Upravo ovaj element karakterističan je za ruralno graditeljstvo. Na

zapadnoj fasadi vidljivi su ulazi kako za stambeni prostor, koji je omogućen i za spratnu etažu preko vanjskog stepeništa, tako i u magazinu, koja je zbog strmosti terena visočija od spratnih etaža.

Sjeverna fasada nam konačno prikazuje realnu visinu podzida, koji na ovoj strani nema otvore, a iznad tog podzida nalaze se dvije stambene etaže. Prva etaža, karakteristično za bondruk ima niz prozora, dok je na drugoj stambenoj etaži uočljiv

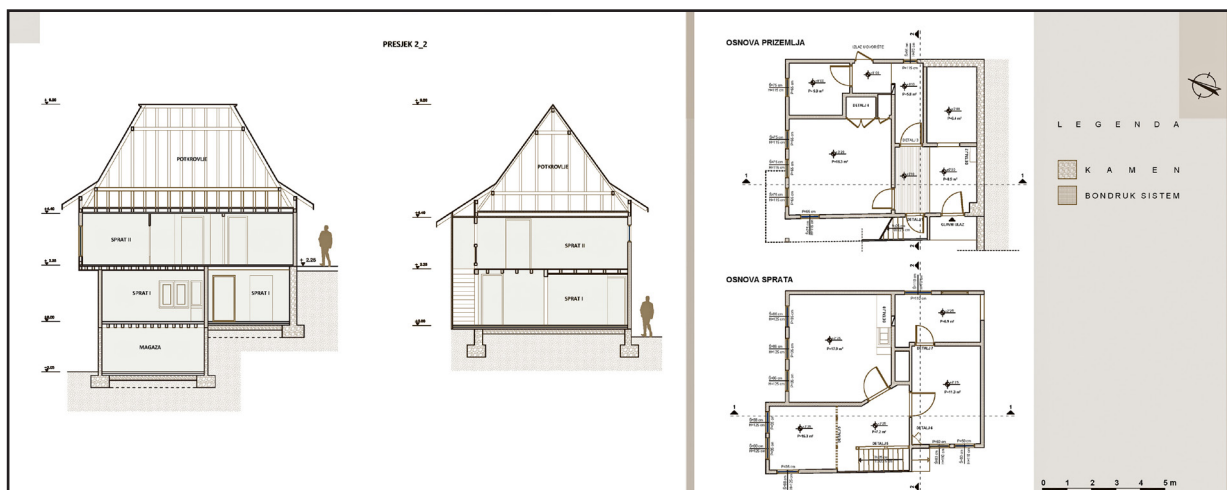
doksat na uglu koji je podržan visokim stubom. Na ovom ugaonom doksatu zadržani su mušebci na prozorima, dok su na ostalim prozorima uklonjeni, u slučaju da su uopće postojali jer njihova konstrukcija ne ukazuje na to. Na drugoj etaži je također vidljiv niz prozora, karakterističnih dimenzija, gdje ponovno vidimo uticaj osmanske arhitekture koja je za ovu vrstu objekata preferirala bondruk sistem, a njegova ispuna je varirala od drvenog pletera, dizme pa do čerpiča i kamena.

Uočene degradacije na fasadama Korkuta kuće

Istočna fasada, kao i zapadna fasada, prati liniju terena prilagođavajući se nagibu terena. Specifičnost ove fasade je u tome da potpuno opozitno zapadnoj strani objekta gdje su napravljeni otvori ulaza i drvene interpolacije vanjskog stepeništa i vitkog stupa koji pridržava erker, ima mali broj otvora koji su sasvim drugačijih dimenzija, pa zaključujemo da je tu riječ o pomoćnim prostorijama.

2.2. Dispozicija i detalji eksterijera i enterijera

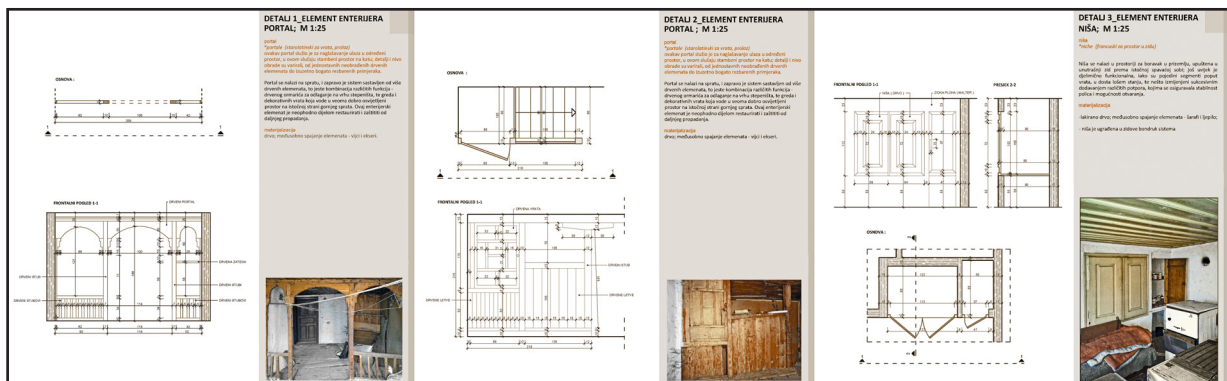
Presjeci i tlocrti Korkuta kuće

Predmetni objekat nije najreprezentativniji stambeni objekat u mahali Osoje, ali obzirom da je ostavljen u zadužbinu i da je predstavljao tradicionalni prostor namijenjen da postane depandans Zavičajnog muzeja u Travniku, a danas je potpuno srušen, posvetili smo mu posebnu pažnju.

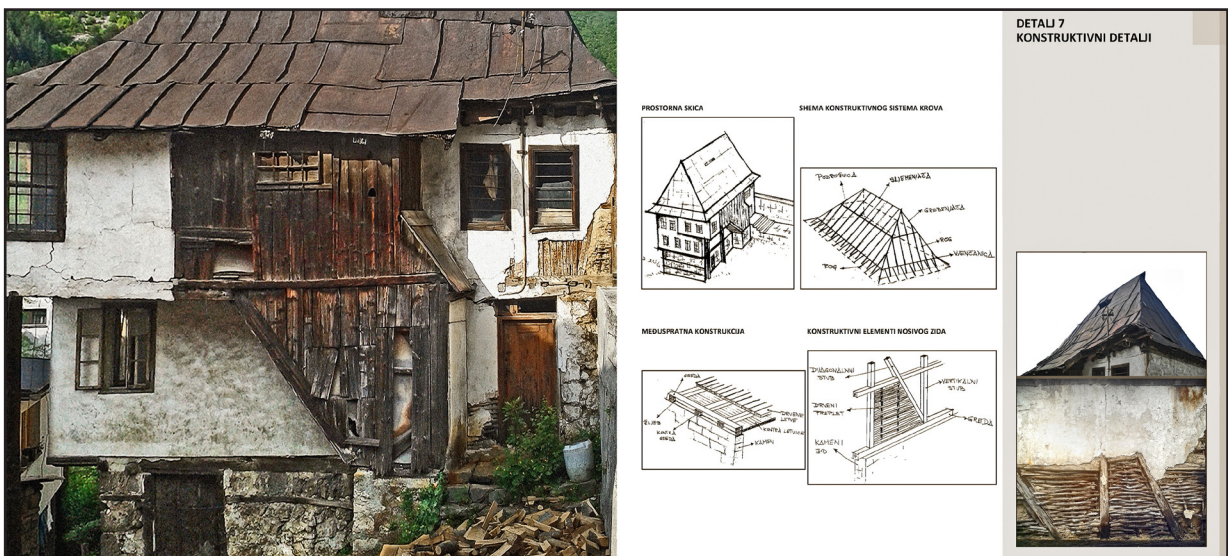
Diferencijacija po spratovima čiju smo dispoziciju snimili omogućavala je transformaciju prostora iz stambenog u muzejski bez velikih intervencija.

Neki od detalja snimljenih u Korkuta kući (1. Peć sa lončićima, 2. Sobna vrata, 3. dolaf)

Neki od detalja snimljenih u Korkuta kući (1. divanhana, 2. vanjsko stepenište 3. kuhinjska niša / kuhinjski dolaf)

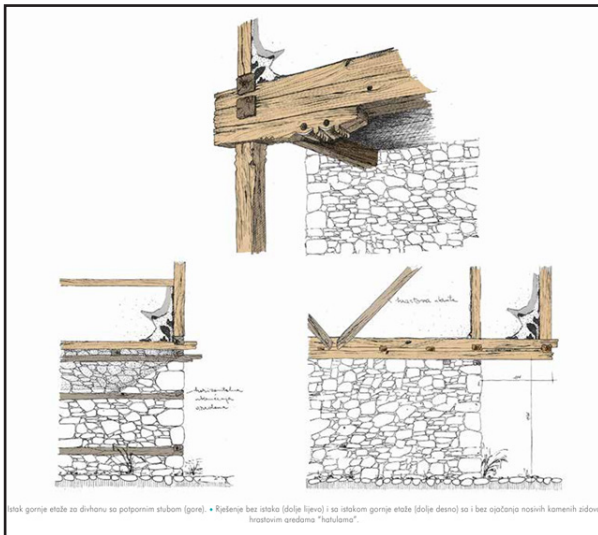
Konstruktivni detalji krovišta i zidova

2.3. Konstrukcija i materijalizacija

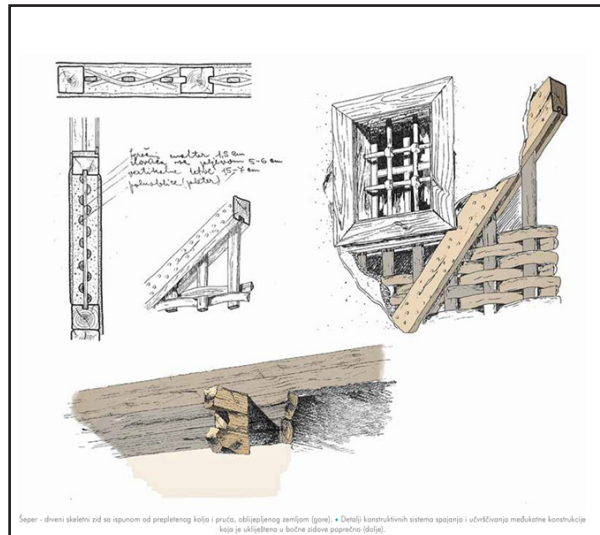
Opservacijom ćemo konstatirati da je objekat građen gravitaciono, što bi značilo da se na samom dnu nalaze najteži materijali, a što idemo visočije materijali i njihova konstrukcija su sve lakši.

Sagledavajući objekat sa sjeverne strane vidimo da je riječ o podzidu od kamena, koji je postament

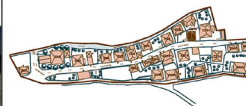
ove kuće i koji svoju visinu obezbjeđuje i ojačava drvenim hatulama, koje u ovom slučaju mijenjaju horizontalni serklaž. Na ovom segmentu ugrađene su dva reda hatula po meter i dvadeset centimetara. Na ovoj fasadi se vide i grede drvene međuspratne konstrukcije, uočljive na prvoj stambenoj etaži kao i na doksatu [14].

Istak gornje etaže sa potpornim stupom, Zid sa hatulama, Drvena međuspratna konstrukcija

Šeper – skeletni zid od prepletenog kolja i pruča sa ispunom od zemlje

Kodni broj_Z2/10
Katastarska
čestica_1062
Adresa_Donje
Osoje-Travnik
Spratnost_S+P+1
Period nastanka
osmanski period

	Taveli	Vanjski zid	Unutrašnji zid	Međuspratna konstrukcija	Krov	Pokrov	Ostari	Iskopi
Materializacija	kamen	malter	kamen	drvo	drvo	lim	drvo	kamen
Obovanje	bjelo	bjelo	bjelo	bjelo	bjelo	bjelo	bjelo	bjelo
	bjelocrna	bjelocrna	bjelocrna	bjelocrna	bjelocrna	bjelocrna	bjelocrna	bjelocrna
Oblik	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo
	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo
Arhitektonski	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo
	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo
Vrijednost	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo
	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo
Napomena	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo
	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo	okruglo

Korkutova kuća – evidencioni karton

Zidovi magaze – prosječne debljine 50 cm, na kontaktu sa terenom su zidani nepravilno lomljenim kamenom, a iznad toga nepravilno lomljenom sedrom i finije pritesanim ugaonim blokovima sedre. Zid je rađen u dva sloja, sa trpancem u malteru. U vertikalnom smislu ojačavan je hatulama, koje se pojavljuju u paru na unutrašnjem i vanjskom rubu zida, poprečno uvezane gredicama na svakih 200 cm. Kamene zidove nose obodne podužne grede primarne konstrukcije, na koje se oslanjaju poprečne stropne grede, te finalno, podužne grede manjih dimenzija na koje su pokovane podne daske. Sličan je princip primjenjen na međuspratnoj konstrukciji prvog sprata, s tim da su grede manjeg poprečnog presjeka. Vanjske zidove oba sprata čini dizma, na koju je postavljan sitni pletar oko vertikalno zakovane žice. Dizma i pletar su malterisani ilovačom sa pljevom i finalno krečeni. Tamo gdje je pristup bio omogućen, evidentirano je da su unutrašnji zidovi prizemlja od ćerpiča. Svi unutrašnji zidovi prvog sprata su od dizme sa pletrom, malterisani i krečeni, izuzev pojedinih savremenih intervencija. Podovi su drvene

daske pokovane na podkonstrukciju tercijarnih greda. Stropovi su rađeni na više načina – najčešće kao šiše pokovano odozgo na konstrukciju poprečnih greda, tako da su grede vidljive u enterijeru. Druga varijanta je šiše pokovano odozdo, te su grede ostale sakrivene, a manjim dijelom se pojavljuje i treća varijanta - malterisane i okrečene drvene daske pokovane sa donje strane međuspratne konstrukcije. Krov je četverovodan, nagiba oko 45-50 stepeni. Streha je sa smjenama. Pokrov je šindra u dobrom stanju fizičke očuvanosti, što govori o tome da je mijenjana u skorijoj prošlosti. Konstrukciju prozora čine drveni okviri smješteni u raster bondruk sistema, sa drvenim dvostrukim i dvokrilnim prozorskim oknima. Nadvratnici otvora u kamenom zidu su drvene grede postavljene na oba (unutrašnji i vanjski) ruba zida i međusobno poprečno učvršćene gredicama. Kod konstrukcije koja je bondruk ili šeper nadprozornici i nadvratnici su slobodnije određeni i njihova visina je u skladu sa proporcijom otvora koji su univerzalizirani visinama određenim bondruk sistemom.

3.0. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA O AMBIJENTU

Bez obzira što smo u radu obradili izvorno i zatečeno stanje Korkuta kuće koja je jedna od brojnih objekata u mahali Osoje u Travniku, smatramo da je iznimno važno definirati i ambijent cijele mahale Osoje, da bi smo mogli definirati osnovne karakteristike tog prostora.

Pokušaj definiranja ambijenta, a posebno tradicionalnog ambijenta u najširem smislu postizemo asocijativno kroz tri riječi: **zemlja, ljudi, običaji...** istaknute kao vrijednosti koje značajno određuju odnose, historijski razvoj i omogućavaju kako kognitivno tako i rekognitivno sagledavanje činjenica na terenu. Ovakav stav dovodi nas do spoznaje da je riječ o složenoj kreaciji u kojoj ni fizičko/materijalno, kao ni nematerijalno ne odnosi prevlast koja dominira idejom o vrijednosti prostora. Upravo uočavanje tih faktora koji mogu biti fizički elementi prostora ili oni drugi koji kao neopipljivi i nematerijalni elementi utječu na konačnost ambijenta, zaključit ćemo da je riječ o metafizički definiranom prostoru. Dakle, ovdje možemo napraviti gradaciju elemenata od kojih ćemo materijalne sagledati kroz arhitektonski kontekst i potvrditi da oni definiraju fizičku pojavnost prostora u pozitivnom smislu. U historijskom ambijentu pozitivna vrijednost fizičkog konteksta je stvorena i slojevito poredana arhitektura i infrastruktura koje su odredile prostor kroz različite aspekte prostorne analize: historijsko-umjetničke, estetske, konstruktivne i sveukupno socio-kulturološke. Ove faktore moguće je vezati za osnovne arhitektonske značajke, kao što su funkcionalni i estetski elementi, plošni i prostorni odnosi, oblici, konstrukcije i materijali. Kao i kada je riječ o graditeljskoj baštini gdje lako uočavamo da postoje fizički/materijalni elementi kao i funkcionalni elementi, koji tek objedinjeni daju vrijednost baštine, ali i omogućavaju njeno aktivno korištenje, (pri čemu smo se uvijek zadržavali kod definiranja pojedinačnih objekata ili cjelina), sada je riječ o šire percipiranom prostoru gdje se fizički faktori mogu grupirati na sljedeći način:

- arhitektonsko mjerilo
- volumen
- proporcija
- materijalizacija i konstrukcija
- detalji

3.1. Arhitektonsko mjerilo

Mjerilo u arhitekturi odavno je predmet definiranja, a skromni doprinos u ovoj studiji sveden je na pokušaj da se uspostavi korelacijski odnos između formalne definicije i arhitektonskog prostora, kojeg smo definirali kao tradicionalni ambijent. Definicija mjerila nam daje informacije o tome kako je riječ o jednoj od osnovnih prostornih varijabli koja određuje odnos intenziteta mnogih prostornih pojava i procesa. Pri određivanju prostornog mjerila u arhitekturi osnovna je referenca čovjek, te se u odnosu na to, mjerilo može kretati u rasponu od naglašenog do harmoničnog; od intimnog do monumentalnog. Mjerilo sagledavamo kroz prostorne planove u dvije dimenzije, uzimajući u obzir odnose izgrađenih i novoproyektiranih prostora, kroz sagledavanje uzajamnih veličina i mogućnosti harmoniziranja

Tradicionalni kod Osoja (na primjeru Korkutove kuće)

njihovih odnosa. Oblikovanje prostora, je prema Hansu van der Laanu čin svjesnoga izbora, a meni se čini da je to svakako privilegija stvaraoca, ali i opasnost za okolinu. To je situacija u kojoj uslijed nepostojanja zakona, apelirajući na etiku i moral od svakog pojedinca očekujemo da bude lojalan tuđoj ideji. Možemo li zaista to očekivati, ili je bolje propisati pravila i zahtijevati u interesu općeg dobra da se tih pravila svi pridržavaju? Ovdje je riječ o propisivanju metodologije koja usmjerava homo faber-a (čovjeka kreativca) da intervenirajući u delikatnoj ambijentalnoj cijelini, a nas ovdje posebno interesira tradicionalna ambijentalna cjelina, definira specifične mjerne odnose u postojećem ambijentu i potom svoje spoznaje ugradi u novonastalu vrijednost. Takav postupak bi doprinio harmoničnoj interpolaciji. Ostaje otvoreno pitanje da li je tako nešto moguće! Kada je riječ o ambijentalnoj cijelini naselja Osoje, ono što odmah možemo primijetiti je izbalansiran međusobni odnos između

objekata čije mjerilo je skoro sasvim isto. Pozicija ovih stambenih objekata i njihove urbanističke markice međusobno korespondiraju u potpunosti. Primjećujemo da urbana matrica predstavlja karakteristični primjer bosansko-osmanske urbanizacije u kojem strukturiranje mahale kao stambene zone daje uobičajene i specifične karakteristike prostoru, te ističe vrijednosti pozicije pojedinačnih objekata zahvaljujući njihovom položaju na terenu. Sagledivost urbanog pejzaža i očigledno poznavanje graditeljskih vještina koje je iskazao narodni graditelj kroz vernakularnu arhitekturu ove lokacije, posmatrača ostavlja zadivljenim i zatečenim ljepotom očuvanog krajolika. Ova pristupna sekvenca koja je usmjerena prema centralnom dijelu Travnika je prije svega bazirana na ljudskom mjerilu na kojem i insistira vernakularno graditeljsko znanje. [1]

3.2. Volumen

Faktor koji sagleđavamo na nivou urbane matrice ali i pojedinačnih vrijednosti objekta nazivamo volumenom. Pri definiranju volumena uzimaju se u obzir karakteristike kao što su odnos zatvorenih, poluotvorenih i otvorenih prostora, kako jednog objekta, tako i grupe objekta, koji određuju pojavnost i ulične fasade i cjeline naselja. Analitički, volumen određujemo na osnovu analize jednog objekta i za jedan objekat, uzevši u obzir tri osnovne dimenzije iz koordinatnog sistema, dakle

Modificirani lementi osmanske arhitekture

širinu, dužinu i visinu. Nije zanemarljivo da u slučaju provođenja analize volumenskih vrijednosti prostora govorimo o odnosima i raščlanjenosti unutar jednog objekta tako da vrijednosti koje odabiremo kao referentne primjere osim historijske pozadine, koja obavezuje, upotrijebimo i spoznaje i zaključke donesene o formi objekta savremenika, i njegovom volumenu ili volumenima. Metodološki, ovdje referentne primjere raščlanjujemo na proste geometrijske forme, tražeći inspiraciju u oblicima i zamjećujemo dominantne vrijednosti kao naprimjer piramidalne oblike krovova, kubuse objekata i tome slično. Ukoliko je aktivnost građenja smještena u prirodni (ne izgrađeni) ambijent, ovakva činjenica ne amnestira arhitekta od provođenja analiza u kojima strukture izgrađenog prostora zamjenjuju konfiguraciju terena, dominantni kodovi koje očitavamo kroz položaj izohipsi i strukturu terena, njegov karakter, raspored zelenila... Upravo je volumen travničke stambene kuće u Osojima bio razlog i poticaj da se odlučimo za ovakvu analizu. Naime, treća dimenzija koja se razvija, kako smo rekli, iz urbane matrice, proizvela je jedinstvenu voluminoznu formu, prvenstveno pojedinačnih objekata harmoniziranih u cjelinu. Kuće su uglavnom vertikalno strukturirane kao prizemlje (magaza), prvi sprat, sa nizovima prozora ili punim zidovima, sa ili bez erkera, skoro kubistički idealno, samo ponekad sa dva sprata, gdje drugi sprat slijedi prvi, a konačno se završava sa crnim krovom (drvenim krovopokrivačem) velikog nagiba i sa izmjenom u nagibu kroz samo dva reda šindre uz strehu, radi njenog proširenja i bolje zaštite od atmosferilija. Njihov uzajamni odnos omogućava vizure prema rijeci, gradskoj srednjovjekovnoj utvrdi i prilasku gradu (što smatramo historijskom tradicionalnom vrijednošću, pa samim tim i iznimno važnim). [1]

3.3. Proporcija

Percipiranje arhitektonskog prostora osnovni je preduvjet utvrđivanja proporcionalnih odnosa među objektima i cjelinama. Kada govorimo o ambijentu onda svakako dominantnu ulogu igraju proporcionalni odnosi unutar arhitektonskog (izgrađenog) prostora, ali i proporcionalni odnosi unutar pojedinačnih objekata. Ako uzmemo u obzir da proporcija predstavlja odnos između dvije veličine, arhitektonska baština bila bi uskraćena za kategoriju estetski prihvatljivog ili lijepog. Upravo zato analiza kompozicije svakog pojedinačnog objekta kroz komparativnu metodu

objekata u okruženju ili objekata suvremenika omogućava spoznaju o unutarnjem skladu ili neskladu analiziranog arhitektonskog objekta. Definirajući proporciju dolazimo do brojnih pravila uspostavljenih tokom historijskog razvoja, koje su bile uvjetovane aktualnim specifičnim stilskim karakteristikama. Značajno je napomenuti, da sve do pojave industrijalizacije u arhitekturi osnovno pravilo biva zadržano kroz različite modulacije, a glasi: Čovjek je mjerilo svih stvari. Naravno, ovdje se mora spomenuti i duh vremena (njem. Zeit - vrijeme, Geist - duh) koji u određenom vremenskom razdoblju omogućava sagledavanje zajedničkih ideja, mišljenja i stavova, karakterističnih za period koji analiziramo, a koji su detektirani društvenim, religijskim i kulturološkim principima. Međutim, neizostavno ćemo akceptirati i duh mjesta (lat. genius loci). Duh mjesta je pojam u svjetskoj kulturnoj baštini koji je uobičajen u Deklaraciji iz Qubeca. U njega ulaze priče, umjetnost, sjećanja i vjerovanja koje slave umjetnici, te pisci i narodne priče, kao i sam prostor koji ga određuje. Deklaracija traži identifikaciju i zaštitu kako bi se kao takva prenijela na buduće generacije. Plan upravljanja povijesnom jezgrom ima zadatak raspraviti njegove aspekte. Specifičnost onih već pomenutih naslijeđenih znanja o graditeljstvu i uspostava antropometrijskih odnosa između izgrađenih objekata kroz historiju i čovjeka kao mjere funkcionalnih potreba, izražena je u univerzalnosti

Proporcioniranje u bondruk sistemu

mjernih vrijednosti koje se kroz antički period deklariraju zlatnim rezom, a onda transponiraju u približno iste vrijednosti osmanskog aršina. Zbog toga prisustvo otklona od apsolutne simetrije je ona vrsta pojavnosti koja je često u skladu sa ljudskim potrebama i funkcijom premošćavanja, a ne u vezi sa slavljenjem i isticanjem kvaliteta Apsoluta - Boga, radi čega nestaju granice između konstruktivnog i estetskog, odnosno uspostavlja se neminovna i neizbrisiva veza između funkcionalnog i lijepog. Ustvari, svaki neimarski zadatak u tradicionalnom ambijentu bio je različit, te ga je trebalo samostalno proučiti, koncipirati i oblikovati u okviru postojećih prostornih uvjeta i komunikaciono-transportnih zahtjeva naručioca, kao i ostvariti živi napredak u duhu vremena djelovanjem nasuprot svih onih krutih predstava iz ranijih vremena od kojih se teško oslobađa. Ako smo razumjeli predhodna dva parametra koja učestvuju u definiranju ambijenta, onda ćemo proporcionalni odnos definirati kroz različite, mikro i makro, odnose. Proporcionalni odnos u urbanoj matrici predstavlja međusobnu koorelaciju pojedinačnih objekata. Već smo ranije konstatali da su ti objekti rađeni u različitim historijskom razdobljima, ali bez obzira na tu činjenicu, oni nose istu prostornu odrednicu baziranu na međusobnom proporcionalnom odnosu. Kako bismo u protivnom mogli odmah i nepogrešivo uočiti one objekte koji ne odgovaraju ambijentu. Sljedeći nivo proporcionalnog odnosa je moguće posmatrati kroz međusobni odnos elemenata na kući. Odnos visine, širine, spratnosti i krova u odnosu na etaže. Sve to predstavlja harmoničnu cjelinu koju je, ispunjenu brojnim empirijskim znanjima, stvorio narodni graditelj. Arhitekati Dušan Grabrijan i Juraj Najdhart u svojoj glasovitoj knjizi Arhitektura Bosne i put u savremeno ushićeno govore o bosanskoj kući iz osmanskog perioda, pored ostalog, ističući pravo na svjetlo i vidik njenih stanara, kao i pravo na vlastitu privatnost... Sve to primjetno je u naselju Osoje, upravo jer je riječ o sličnoj konfiguraciji terene, ali iznad svega zbog uzajamnog proporcionalnog odnosa. Na kraju treći, mikronivo, odnosi se na proporciju elemenata prisutnih na pojedinačnim objektima u formi detalja, koji korespondiraju sa cjelinom. Proporcionalni odnos visine i širine prozora, vrata, širine strehe... Cijeli ovaj mikrokozmos koji pulsira i, kako smo već rekli, korespondira uzajamno. Taj specifični šarm ambijenta kojeg sad, iz današnje perspektive smještamo u osmanski period, ali za kojeg izvornost i arhitektonske vrijednosti potvrđujemo kroz hipotezu da je riječ o srednjevjekovnom naselju, otvara pitanja na koja čitalac mora sam

potražiti odgovore: Što je to duh tradicionalnog ambijenta? Obitava li on u posebnom krajoliku? Što to vrijedno imamo u našem kolektivnom pamćenju? Ko su ljudi preko kojih se manifestira duh mjesta? Čine li samo građevine i stanovnici duh mjesta? Kako to duh mjesta upisuje i šifrira prostorni kod naše egzistencije? Što je to prostorni kod? Koji su to prostori i mjesta koje treba posebno zaštititi? Kako to učiniti...? [1]

3.4. Materijalizacija i konstrukcija

Materijalizacija je definirana kroz vanjsku pojavnost korištenih materijala, njihov međusobni odnos, gradaciju, kolorit, teksturu i strukturu nosivih i nenosivih elemenata objekta i cjeline. Predstavlja neodvojivu cjelinu sa konstrukcijom objekata ili cjeline. Na nivou analize ambijenta i svih njegovih specifičnosti skladno korespondira sa svim prethodnim faktorima, a posebno u odnosu na mjerilo i volumen gdje se uspostavlja jasan uzročno-posljedični odnos.

Materijalizacija, a posebno konstrukcija, definiraju i detektiraju historijsku epohu nastanka objekta ili cjeline. Govoreći o baštini, konstruktivni aspekt ovisi o tehnološkim znanjima vremena u kojem je nastao i upotrebom materijala koja je u mnogome određena značajem i pozicijom samog objekta. Vernakularnost nastale baštine upravo kroz materijalizaciju i konstruktivno-statičke odnose svjedoči o teoriji da su graditeljske tradicijske tekovine najčešće i bioklimatske. Specifičnost ovih konstruktivnih rješenja leži i u činjenici da se najveći broj objekata izgradio bez upliva industrijsko-fabrikovanog građevinskog materijala, te su konstrukcije tipizirane ali i pojedinačno originalne upravo jer narodni graditelj, koristeći raspoloživi materijal u okruženju, na

Konstruktivni sklop bondruk sistema sa ispunom od šepera i zemljanim malterom

izvjestan način improvizira prilagođavajući svoje potrebe mogućnostima koje mu nudi pronađeni materijal. Već ranije smo utvrdili da materijalizacija i konstrukcija najvjerodostojnije svjedoče o vremenu nastanka određenog objekta. Tako sa sigurnošću tvrdimo da je u naselju Osoje riječ o objektima iz različitih perioda vladavine Osmanskog carstva u Bosni. Od šepera do ćerpiča u kontekstu korištenih materijala, sa dominantno prisutnim kamenom koji se kao vidljiv pojavljuje u zidovima magaze, ali i drveta kao elementa koji je prisutan na stepeništima (basamcima), verandama i krovu, kroz drvene konstrukcije, a kada je riječ o samom krovu onda je to kroz potkonstrukciju i drveni krovopokrivač u formi šindre ili šimle. Što se konstrukcije tiče, to je uvijek zid od kamena trpanca u prizemlju, a na spratu bondruk (drveni modularni sistem) sa različitim ispunama od šepera do ćerpiča. Ono što nije do sada rečeno su ponovno pitanja koja se otvaraju pri iznošenju pretpostavke da je na tom mjestu prvotno razvijeno srednjovjekovno podgrađe. Ostala je nepoznanica od kojeg materijala i kojom konstrukcijom su izgrađene te stambene kuće? Koliko je od prvotne konstrukcije danas ostalo?... Znamo li išta o seoskoj ili gradskoj stambenoj arhitekturi srednjeg vijeka? Možemo li ta znanja iskoristiti za donošenje nekih zaključaka u konkretnom slučaju ovog travničkog naselja? Komparativna metoda i pokušaji tipologiziranja kuća koje susrećemo u Osojima je evidentno pristup koji možemo koristiti da uspostavimo koorelaciju između raspoložive urbane matrice i iznad svega analize pojedinačnih objekata. Ovakav pristup nas je doveo do zaključaka koje smo iznijeli. Bliskost osojske tradicionalne kuće sa seoskim čardaklijama ali i objektima koje nazivamo čardak među rogovima je nepobitna. Međutim, i kroz mjerilo i volumen, a osobito kroz proporciju i specifičnu prostornu matricu lako se da utvrditi da nastanak ovog naselja ne možemo spojiti sa nastankom grada u osmanskome periodu Bosne. Zaključit ćemo dakle, da su materijalizacija i konstrukcija koju danas zatičemo vjerovatno posljedica obnove postojećih objekata, čak rekonstrukcija, gdje su zadržane tradicionalne vrijednosti forme i sveukupnog ambijenta.

Precizne podatke o stambenoj arhitekturi srednjeg vijeka nemamo, osobito kada govorimo o stambenoj ruralnoj arhitekturi. Naravno, riječ je prvenstveno o trošnim materijalima, ali i o svojevrsnoj potrebi stanovništva za osavremenjavanjem konstrukcije. "Čitanje" historijskog sloja omogućeno je i kroz materijalizaciju, ako zanemarimo stilske odrednice

ili ako one nisu prisutne. Upravo materijalizacija i može da pokaže vijek trajanja objekta, ovaj put izražena kroz analizu degradacija.

Niti jedan material, čak ni kamen čija slabost je malter, ne može egzistirati unedogled bez održavanja i sanacione konzervacije.

U osmanskom periodu, gdje je poznato da stambena arhitekture nije predstavljala generacijsko naslijeđe (primarno, definirano šerijatskim zakonom), nisu ni korišteni materijali koje iz današnje perspective možemo tretirati kao trajne.

Osmanski element bondruk sistema sa različitim ispunama, omogućavao je ugodnost života, nizove prozora koji daju obilje svjetla i dobar pogled uz kvalitetnu orijentaciju, ventiliranje i grijanje svakog prostora, što bi danas mogli nazvati i energetsom efikasnošću, uz prisustvo održivosti jer je material obezbijeden uglavnom direktno na lokaciji na kojoj se objekat gradi. Ovo se odnosilo i na urbanu, a osobito na ruralnu arhitekturu.

3.5. Detalji

Kao peti faktor određujući za definiranje ambijenta i njegovih prostornih vrijednosti razmatrali smo karakteristike i poziciju elemenata koje nazivamo

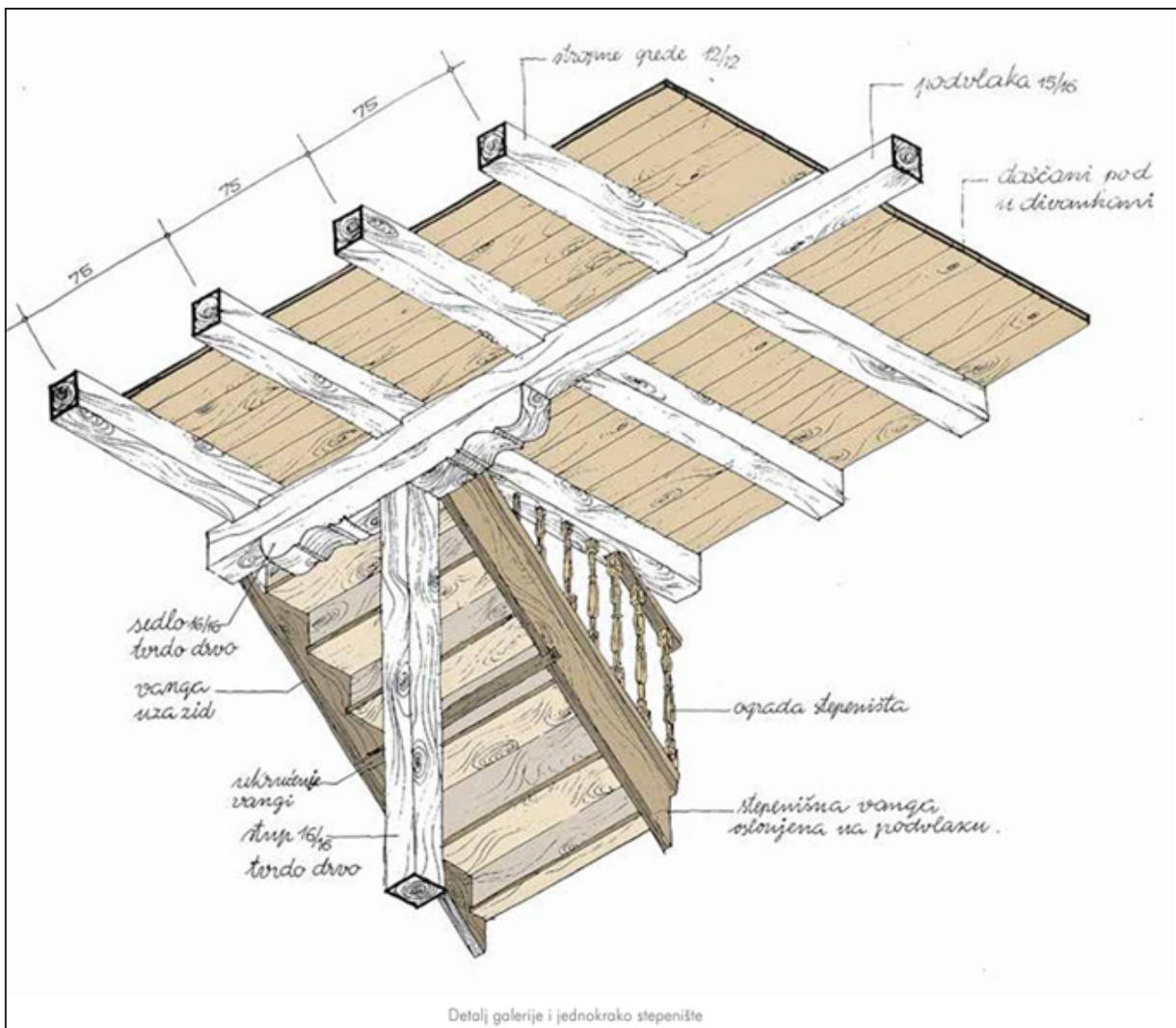
detaljima. U toku analitičkog procesa ovi parametri bivaju oni koji određuju stilsku pripadnost ili datu vremensku karakterizaciju značajnu za valoriziranje objekta ili prostora. Sinergija svih parametara čitljiva je iz svakog pojedinačnog odnosa, ali rekla bih da upravo detalji direktno ovise i o proporciji ali i o materijalizaciji i konstrukciji. Detalj kao parametar ambijenta ne veže se nužno za elemente ornamentike, nego se kreće u rasponu od konstruktivnih detalja, koji su karakteristični za prepoznatljivost specifičnog tipa i oblika u analiziranom ambijentu, preko detalja volumenskih jedinica (recimo detalj istaka, doksata, erker), proporcijских detalja, detalja u materijalizaciji i ritmu otvora na fasadama. Proporcijски odnosi svakako su odlučujući kod sintetiziranja podataka koji proizilaze iz analitičkog postupka. Istovremeno, ovaj faktor ambijenta, kao i materijalizacija, pruža mogućnost savremenom graditelju da se, krećući se u postavljenim okvirima, samorealizira kroz novu kreaciju, poštujući naprimjer proporcionalni odnos otvora, dakle njihovu formu, povećavajući proporcionalno njihovu veličinu ili ih smanjujući. Mogućnosti su neograničene i kada je riječ o ritmu, a i odnosima puno i prazno. Konstrukcija, kako sam već i primjetila, uveliko određuje poziciju punih i praznih ploha na fasadama, pa iz takvih odnosa definiramo sa preciznom sigurnošću i vrijeme njihovog nastanka. Na primjer osmanska stambena kuća, koja kroz nizove prozora na prvom katu priča priču o bondruk sistemu, koji modularno na osovinskim razmacima od 80 cm postavlja vertikalne grede koje u parapetu dobijaju ispune i omogućavaju takav niz prozora, čak i na uglovima. Suštinsko razumijevanje prostora proces je koji

Zapadna fasada sa brojnim detaljima konstrukcije

Istak sa potpornim stupom

Crtež konstruktivnog sklopa vanjskog stepeništa, među-spratne konstrukcije i povezivanja horizontalnih i vertikalnih konstruktivnih elemenata.

iziskuje temeljito istraživanje, ali iznad svega akceptira parametre prostora koji učestvuju u ambijentalnom definiranju. U obzir se mora uzeti činjenica da je neophodno, u analitičkom procesu tradicionalnog graditeljskog naslijeđa, započeti istraživanje od funkcije. Funkcija gradi koncept korištenja prostora koji se onda u prostoru projicira kao određena forma. Kako je na primjeru Osoja definirano da je riječ o stanovanju i eventualnim pomoćnim objektima u sklopu stambene cjeline, to se funkcija kroz projekciju forme pojavljuje kao konstanta. Naselje koje je obrađeno ima još jedan definiran egzistencijalni shemat, a to je da je najveći broj objekata u Osojima izgrađen u isto vrijeme.

Kao konačni zaključak možemo konstatirati da je tako nastao specifični tip kuće koji s pravom možemo nazvati travničkim tipom i bez obzira što se na prostoru Travnika nalazi više tipova, ovaj predstavlja izuzetnu vrijednost kao bioklimatski, vernakularni i svakako ambijentalno vrijedan

tip objekata. Jedinstvo ambijenta, poštivanje svih njegovih parametara i istaknute pojedinačne vrijednosti kao karakteristike tipa, daju nam mogućnost za daljnje programiranje u smislu izgradnje sa reminiscencijama na tradicionalne vrijednosti. Karakteristike tipa stambenih objekata u Osojima su nas dovele do zaključka da je riječ o prelaznom obliku sa ruralnog na urbani tip. Detalji koje vidimo u sagledavanju iz vana jesu nizovi karakterističnih prozorskih otvora i njihov specifični način podjele, kao i funkcionalno otvaranje i zatvaranje prozorskih kanata (prozorsko krilo). Zatim, ulazna kapija (koja nije prisutna kod svih objekata), kao i vrata ugrađena na pročelju magaze, a potom i stepeništa koje se postavlja uz padinu i završava proširenjem sa ulazom na prvu etažu. Međutim, detalji čine i sveukupnost enterijera kuće, tako da drveno stepenište (basamci), musandara i kompletan enterijerski mobilijar svjedoče o historijskom periodu u kojem je kuća nastala. Karakteristika osmansko-bosanske

arhitekture je enterijerski i eksterijerski mobilijar koji je ugrađen i fiksiran u prostor kuće, a koji kroz drvo, kao materijal izbora za ovu namjenu, govori o materijalnom statusu vlasnika, te kroz nivo i kvalitet obrade pomaže u razumijevanju kulture stanovanja. Sve karakteristične detalje koje možemo uočiti na objektima u Osojima, historijski smještamo u osmanski period Bosne, kao i materijalizaciju te i konstrukciju. Ne treba zanemariti činjenicu da je riječ o takvom parametru koji nam prvi prvenstveno pomaže da razaznamo stilske karakteristike vremena nastanka, te materijalno stanje i status vlasnika. Tako je i u ovom slučaju.

4.0. Zaključak

Analizom i sistematskom obradom stambenog naselja Osoje ovaj rad dao je svoj doprinos studiji nastanka grada Travnika. Krećući od urbane transformacije prostora u širokom historijskom razdoblju od srednjeg vijeka do danas, postavljena je i značajna hipoteza da je naselje Osoje nastalo još u srednjem vijeku kao podgrađe srednjevjekovne utvrde, locirane na suprotnoj padini [18]. Ono što je zaista čvrst argument za ovu hipotezu je činjenica da je struktura stambenih objekata, kao i njihova pozicija na geomorfološkoj strukturi zemljišta, ali svakako i hodne linije koje se pojavljuju kao poveznice, nešto što nas ponajprije upućuje na ruralni pristup građenju, pa možda i izvjesnog prelaznog oblika, koji je svoju današnju i konačnu formu dobio u osmanskom periodu. [1].

Naselje je već u slijedećem historijskom periodu urbanizirano i pripojeno travničkoj čaršiji, što je opet i osnovna karakteristika formiranja osmanskih gradova u Bosni [9]. Zadržavši se još malo u ovom dugačkom historijskom periodu, koji je trajao skoro pet stotina godina, moramo skrenuti pažnju da je došlo do popunjavanja prostora daljnjom izgradnjom, uvijek u duhu i stilu zatečenog, gdje je vidljiva visoka senzibiliziranost graditelja čiji je cilj bio da očuvaju ambijent. Komunikacija među objektima u formi ulice koja savladava strmost terena serpentinom koja se gravitaciono spušta prema rijeci Lašvi, a koja je nepravilne širine i sa svojevrsnim proširenjima i suženjima, kao i dogradnje Hasanpašića kule koja je bila vlasništvo feudalca, zemljoposjednika i plemića Osmanskog carstva, zaokružile su u prostornom smislu naselje koje je upravo u tom periodu, izgradnjom tekije helvetijskog reda, dershane (predavaonice),

mekteba, medrese, biblioteke, džamije i ostalih popratnih objekata [10], postalo jedna od travničkih mahala.

Svi historijski periodi koji slijede su se samo oslanjali na osmanski period, ali za razliku od drugih mahala tog perioda, ovdje su kuće bile poredane jedna uz drugu i time onemogućile daljnju izgradnju, uslijed nedostatka prostora.

Čak i na samom kraju osmanskog perioda koji nazivamo doba Tenzimata*, koje je u Bosni promijenilo pristup korištenja stambenog prostora – kad stambeni objekti gube svoj uobičajeni konstruktivni koncept proizašao iz kulture stanovanja, do tadašnja forma sa vanjskim stepeništem i divanhanom kao i specifični otvoreni privatni prostor, nije došlo do značajnih promjena u ovom travničkom naselju.

Gradska ili varoška tradicionalna kuća Travnika nije u potpunosti definirala svoju pojavnost, kao što je to slučaj sa, recimo, sarajevskom urbanom stambenom kućom orijentalnog tipa [10]. Uzimajući u obzir položaj lokacije, koji je neposredno povezan sa zanatskim i poslovnim dijelom grada, zaključujemo da Osoje jeste mahala, tj. dio urbane cjeline koja je funkcionalno diferencirana na javne i intimne zone užeg urbanog tkiva, te sa tog aspekta nedvojbeno predstavlja gradsku kuću. U potrazi za arhetipskom formom, u postupku identificiranja forme, materijalizacije/ konstrukcije i dispozicije, utvrđeno je porijeklo stambene kuće Osoja u formi centralnobosanske stambene spratnice - dimalučare. Seoska kuća je ovdje očigledno bila uzor stvaranja suburbane forme, a ne obrnuto - kako je generalno ishodište urbanog koncepta života uvijek u ruralnom, jednostavno je zaključiti da je i prvobitna seoska kuća iz okoline Travnika preuzeta kao prikladna forma u specifičnim prostornim i vremenskim okolnostima, te prilagođena u onoj mjeri u kojoj je to bilo potrebno i moguće. Dimalučaru, kao tip seoske kuće, ovdje zatičemo u početnim fazama transformacije na putu ka urbanoj formi. Zašto se kuća Osoja nije daljnje transformirala u nove oblike urbane kuće? Prije svega, zbog očigledne ograničenosti lokaliteta u smislu mogućnosti prostorne ekspanzije, što je moglo dovesti do daljnje modifikacije proizišle iz drugačijih uvjeta lokaliteta i nastajanja novih podtipova, te zbog tada već marginalnog položaja Travnika kao regionalnog administrativnog centra, što dovodi i do stagnacije u širenju grada i nestanka sloja stanovništva koji je u materijalnom smislu mogao da doprinese napretku i promjenama u konceptu stanovanja.

Dolazak austrougarske uprave u Osoju ostavlja vidljive sporadične promjene u smislu prilagođavanja formalnih elemenata novim stilskim oblicima, ali nije došlo do suštinske promjene u prostornom konceptu i primjeni tradicionalne materijalizacije i konstrukcije. U nemogućnosti da se dalje razvija, naselje zadržava svoj arhaični oblik, ostavljajući do danas tragove razvoja i nastanka prvobitnog suburbanog, što predstavlja vrijedno materijalno svjedočanstvo o putu i načinu nastanka urbanih naselja i njihovog arhitektonskog izraza na ovim prostorima. Utvrđivanje autohtonog tipa kuće jeste osnova za daljnje postupke zakonske zaštite i fizičke obnove i pravilno postupanje u rehabilitaciji šireg obuhvata. Također, pravilno utvrđivanje karakteristika tipa doprinosi ispravnom tumačenju značaja ove tradicionalne kuće, što

posljedično omogućava i ispravno interpretiranje u savremene forme i oblike korištenja prostora i pojedinih objekata. Za razliku od projekata rađenih 60-ih i 70-ih godina prošlog stoljeća, koji su gotovo doslovno preuzimali cjelokupnu gramatiku pojavnosti orijentalne tradicionalne kuće (što je u kontradikciji sa restauratorskim principima potrebe raspoznavanja i razlikovanja slojeva u kontinuiranom procesu trajanja), rasponi moguće interpretacije forme pojedinih elemenata u savremenom djelovanju trebaju proizići iz suštinskog razumijevanja postulata projektovanja vernakularnog graditeljstva na ovom konkretnom prostoru [15]. Projekti korištenja se moraju zasnivati na integraciji izvornih vrijednosti sa potrebama lokalne zajednice i neometanog razvoja historijskog urbanog ambijenta.

Literatura

- Chabbouh Akšamija L., Šabić L.: *Tradicionalna travnička kuća*; Zavičajni muzej Travnik i Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu; Travnik/Sarajevo 2018
- Chabbouh Akšamija L. *Tradicija između autentičnosti i falsifikata*; Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu; Sarajevo 2015.
- Andrić Ivo: *Travnička hronika*; (Documents Similar To 3753081). Digitalno dostupno na: <https://www.scribd.com/document/188009603/3753081-Ivo-Andric-Travnicka-Hronika>.
- Anđelić, Pavao. *Doba srednjovjekovne bosanske države*; u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*. Sarajevo: Veselin Masleša 1984.
- Bejtić, Alija. *Podaci za kulturnu povijest vezirskog grada Travnika*; Digitalno dostupno na: <https://www.fmks.gov.ba/download/zzs/1954/13-1954.pdf>, str. 152-163. Vidi i: <https://www.scribd.com/document/349552565/13-Bejtice-Alija-Podaci-za-kulturnu-povijest-vezirskog-grada-Travnika-1954-pdf>. Pristupljeno 28.4.2015.
- Bugarški, Astrida. *Spratna seoska kuća centralne Bosne* – Prilog poznavanju karakteristika i teritorijalne rasprostranjenosti dimalučare; *Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, sv. 35-36.
- Cvijić, Jovan. *Uputstva za proučavanje sela u Bosni i Hercegovini*; Sarajevo 1898.
- Četvrt stoljeća službe zaštite spomenika kulture i prirode u Bosni i Hercegovini (1972); *Naše starine XIII*. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture SR Bosne i Hercegovine.
- Freely, John. *A History of Ottoman Architecture*; WIT Press 2011.
- Grabrijan, Dušan i Najdhart, Juraj. *Arhitektura Bosne i put u savremeno*; Ljubljana: Ljudska pravica
- Husić, Aladin ; *Travnik rezidentno mjesto srednjovjekovnih bosanskih vladara*; *Glasnik Rijaseta islamske zajednice*, 3-4/2000, Sarajevo 2000.
- Husić, Aladin ; *Teritorijalni i demografski razvitak Travnika u vrijeme osmanske uprave*; *Anali GHB*, 44 (36), Sarajevo 2015.
- Maroević, Ivo. *Sadašnjost baštine*; Društvo povjesničara umjetnosti SR Hrvatske : Društvo konzervatora Hrvatske : Sveučilište u Zagrebu, Zagreb 1986.
- Petrović, Đorđe. *Narodna arhitektura : doksati i čardaci*; Beograd: Građevinska knjiga 1955.
- Prostorni plan Bosne i Hercegovine* (1980); Faza "B" - valorizacija prirodne i kulturno-historijske vrijednosti, Sarajevo: Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta u Sarajevu.

Québec City *Declaration on the Preservation of the Spirit of Place*; Adopted at Québec, Canada, October 4th 2008;

Dostupno na: <https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-646-2.pdf>.

Pristupljeno 28. 4. 2015.

Sujoldžić, Enver. *Travnička kuća*; Časopis Divan, br. 14,

Travnik: Preporod 1994.

Vego, Marko (1957). *Naselja srednjovjekovne bosanske države*;

Sarajevo: Svjetlost.

Abstract: *Travnik is an urban structure in Bosnia and Herzegovina, which is one of the few that has preserved its urban historical layers, expanding as a city in all directions, but retaining traditional values in their original or facsimile restored state.*

The medieval city fortress belonging to the historical period of the Kingdom of Bosnia, then the Ottoman period, then the Austro-Hungarian period, are fully visible and preserved. In the period between the two wars, Travnik shared the fate of Bosnia, without significant interventions and significant stylistic determinants.

The period after the Second World War brought “new” construction, which followed thorough planning, in which, with a thorough and responsible approach, and thanks to individuals and the system, tradition was largely preserved.

This work speaks to the characteristic location of the Osoje hamlet, which is located on the left bank of the Lašva river, and which, with its location as well as the aesthetics of the location and individual buildings, confirms the transformation from the suburbs that were the main supply center of the medieval city fortification (which is also common for fortifications of that period), and then it was transformed into a city quarter - mahala, in the Ottoman period.

We will confirm this hypothesis by analyzing several individual authentic objects from the village of Osoja. The paper will also talk about the Varoš neighborhood, where after the fire, the buildings of the Ottoman period (residential and sacred) were replaced by different residential buildings and typical sacral buildings in the pseudo-Moorish style, thus significantly changing the culture of life of the local residents of the Varoš neighborhood.

Keywords: *Historical layers, Travnik, tradition, authenticity, restoration and protection methodology, restoration and protection methods.*

Research question: What was the difference between the houses in Osoje and the city residential houses from the Ottoman period?

MA Medina Hadžihasanović Katana, d.i.a.

MA Azra Delalić, dipl.hist.umjetnosti

Ćemalovića kula sa dvorima u Buni kod Mostara

Opisi graditeljske cjeline, stambene kule i dijelova enterijera

Abstract: Ćemalovića kula sa dvorima u mjestu Buna kod Mostara jedan je od rijetkih primjera stambenih kula sa tzv. dugim doksatom (ćoškom) na zadnjem spratu, kao elementu preuzetom sa stambenih kuća. Iako se radi o utvrđenom graditeljskom ansamblu, isti je izgrađen kao ishodna kuća sa dominantnom stambenom namjenom. Cilj ovog rada je popuniti praznine u istraživanju ove kule o čijoj drvorezbarenoj sobi je pisao Karanović, ali su nedostajali opisi arhitekture stambene kule i cijelog kompleksa. Dodatno, rad se osvrće na restauraciju i prezentaciju dijelova drvorezbarene sobe koje se čuvaju u Muzeju Hercegovine u Mostaru.

Ključne riječi: Ćemalović, stambena kula, Buna, drvorezbarstvo, Muzej Hercegovine Mostar

Uvod

Fokus ovog rada je Ćemalovića kula sa dvorima u Buni kod Mostara. O ovoj kuli, tj. drvorezbarenoj sobi njenog drugog sprata detaljno je pisao Milan Karanović. (Duborezna soba u jednoj hercegovačkoj kuli, 1937) Ovu kulu u svom radu spominje i Kreševljaković (Kule i odzaci u Bosni i Hercegovini, 1954, str. 75), ali ne navodi ništa novo u odnosu na Karanovića. Rajković (Kule i odzaci u Hercegovini, stambeno-fortifikacijski objekti, 1982, str. 15) također piše o kuli Ćemalovića na Buni i njenoj drvorezbarenoj sobi, te navodi podatak da je enterijer ove sobe 1955. godine prenesen iz Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, gdje je bio od 1937. godine, u Muzej Hercegovine u Mostaru. Iako je drvorezbarena soba integralni dio stambene kule Ćemalovića a ne njen zaseban dio, niko od autora ne opisuje arhitektonske karakteristike cijelog objekta, niti graditeljske cjeline u kojoj se nalazi. Ipak, na osnovu starih fotografija, snimka postojećeg stanja tokom 20. stoljeća, Karanovićevih opisa drugog sprata, ali i sadašnjeg stanja moguće je izraditi opis stambene kule ali i samog graditeljskog ansambla, te tako dopuniti dosadašnja istraživanja. Također, u toku istraživanja autorice rada su posjetile Muzej Hercegovine u Mostaru gdje se i danas čuvaju dijelovi enterijera ove kule, a o kojima je vrijedno donijeti nova saznanja.

Datacija i opis graditeljske cjeline

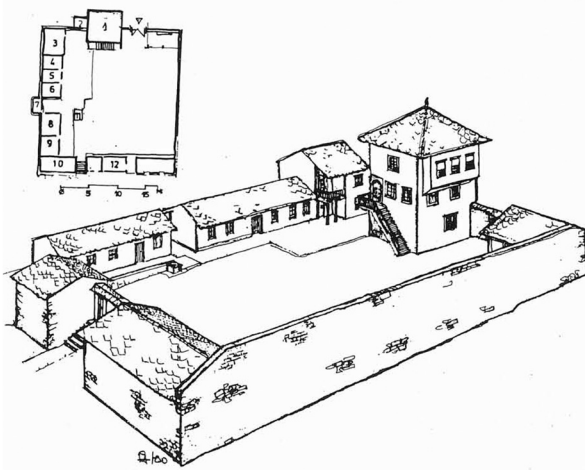
Porodica Ćemalović, koja vodi porijeklo iz Vrgorca u Dalmaciji, doselila je u Mostar krajem 17. stoljeća, nakon osvajanja Vrgorca od strane Mlečana. Kao većina uglednih gradskih porodica i Ćemalovići su imali posjede izvan grada na kojima su provodili ljeta i ubirali ljetinu. (Karanović, Milan, 1937, S. 94) Važni posjedi ove porodice bile su stambene

kule u mjestima Buna kod Mostara i Ledincu kod Gruda. Obje kule su skoro identični objekti na tri etaže sa tzv. dugim doksatom na drugom spratu.

Prema Krzoviću (Stari ljetnikovci, kule i čardaci, 2019, str. 32-35) Ćemalovića kula u Buni kod Mostara, iako utvrđena visokim kamenim zidovima, izgrađena je kao ishodna kuća. S obzirom na kompoziciju objekata i njihov međusobni odnos, može se zaključiti da je cijeli arhitektonski ansambl izgrađen u isto vrijeme kao cjelina. Iako se tačno vrijeme izgradnje ne može utvrditi, a s obzirom da se na objektu stambene kule interpoliraju elementi gradske kuće sa doksatom (ćoškom) i bogato ukrašenim enterijerom drugog sprata – čardaka, ova graditeljska cjelina je najvjerovatnije izgrađena krajem 18. ili početkom 19. stoljeća. Također je moguće da je drvorezbarena sobe čardaka izrađena početkom 19. stoljeća, tj. u vrijeme Dželalije kako to prenosi Karanović, a da je kula sa ostalim objektima ipak nešto starije datacije.

Utvrđena graditeljska cjelina Ćemalovića kula sa dvorima u mjestu Buna kod Mostara jedan je od rijetkih primjera stambenih kula koja je u velikoj mjeri očuvala granice i objekte graditeljske cjeline. Visoki kameni zidovi koji se nastavljaju na vanjske zidove objekata zajedno formiraju granice u obliku nepravilnog pravougaonika unutar kojeg se nalazi avlija. Pored stambene kule, kako navodi Pašić (Islamic architecture in Bosnia and Herzegovina, 1994, str. 139) unutar ograđenog prostora nalazili su se još i odžak¹ (kuća), hajat, mutvak, ćiler, čatrnja u avliji, vanjski wc, spremišta i dvije sobe. (Foto 1) Na osnovu uvida u postojeće stanje graditeljske

¹ U literaturi je rasprostranjena upotreba termina *odžak* za stambene objekte unutar utvrđenih stambenih kula što nije adekvatno jer se ne radi o tipu stambenih objekata. *Odžak* je termin koji je vezan za nasljedne posjede *odžaklik timare* te se često stambeni kompleksi uglednih porodica nazivaju *odžacima*.

Prostorni prikaz Ćemalovića kule u mjestu Buna kod Mostara, preuzeto od: Pašić, Amir. (1994). *Islamic architecture in Bosnia and Herzegovina*. Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture. Str 139

Enterijer sobe na spratu kuće uz stambenu kulu, Buna kod Mostara: 2024.godina

cjeline utvrđeno je da su objekti stambene kule, kuće spratnosti P+1, prizemni objekti uz sjevernu granicu graditeljske cjeline, te kameni avlijski zidovi u većoj mjeri očuvani. Na spratu kuće očuvana je musandera, dolaf i tavanica sa šašavcima umetnutim u drvene grede. (Foto 2) Interesantan detalj koji je krasio ovaj arhitektonski ansambl je sistem kamenih oluka koji je odvodio kišnicu sa prizemnih objekata u čatrnju. Horizontalni kameni oluci koji su postavljeni na kamene konzole odvođe kišnicu sa krovova do sistema kosog i vertikalnog kamenog oluka koji direktno

vodi u čatrnju. Ovakav način prihvatanja kišnice bio je čest u Hercegovini, ali su rijetki primjeri gdje je isto i sačuvano. Na prizemnim objektima uz sjevernu granicu graditeljske cjeline primjetne su izvjesne promjene u vidu interpolacije prozora novijeg datuma ili obrade fasade savremenim materijalima, dok je struktura objekata očuvana. Prizemni objekti staja i magazaa koji su se nalazili uz zapadnu granicu nisu sačuvani, te su umjesto njih izgrađene nove kuće spratnosti P+1 i garaža. Graditeljska cjelina Ćemalovića kula sa dvorima prema postojećem stanju imala je istočnu i zapadnu ulaznu kapiju. S obzirom na postojeće stanje, neophodna su arheološka i graditeljska istraživanja cijelog ansambla.

Opis stambene kule Ćemalovića

Najvažniji i najreprezentativniji objekat ove graditeljske cjeline bila je stambena kula Ćemalovića.² Pored izuzetno vrijednog enterijera drugog sprata-čardaka, kojeg je detaljno opisao Karanović (Duborezna soba u jednoj hercegovačkoj kuli, 1937), arhitektonske karakteristike ovog objekta također zaslužuju detaljniji opis. Ćemalovića kula je primjer stambene kule sa tzv. dugim doksatom (čošk) na drugom spratu-čardaku, koji je bio dio njenog južnog zida. Doksat kao na Ćemalovića kuli u Buni ponavlja se i na Pašića kuli u Bivoljem Brdu kod Počitelja, te Alihodžića kuli u Prenju kod Stoca, ali se s obzirom na ograničene podatke o dataciji ovih objekata ne može utvrditi koja je starija tj. koja je možda svojom arhitekturom utjecala na druge primjere. Međutim, sigurno je da su doksati ovog tipa preuzeti sa stambenih kuća građenih u vrijeme kada i stambene kule. Radi se o arhitektonskom elementu preuzetom sa arhitekture osmanskih kuća poznatom pod imenom *cumba*, a koji se javlja u različitim veličinama i oblicima. (Foto 3)

Na osnovu arhivskih fotografija kule, arhitektonskog snimka prije razaranja i postojećeg stanja, moguće je opisati graditeljske karakteristike i funkcionalnu organizaciju ovog objekta. Stambena kula Ćemalovića je objekat sa tri etaže, pokrivena četverovodnim krovom blagog nagiba. Osnova prizemlja i prvog sprata je kvadrat sa stranicama od približno pet metara, dok je drugi sprat, zbog produženog doksata, u osnovi pravougaonik sa stranicama od pet i šest metara. Prizemlje kule, analogno drugim primjerima, izvorno

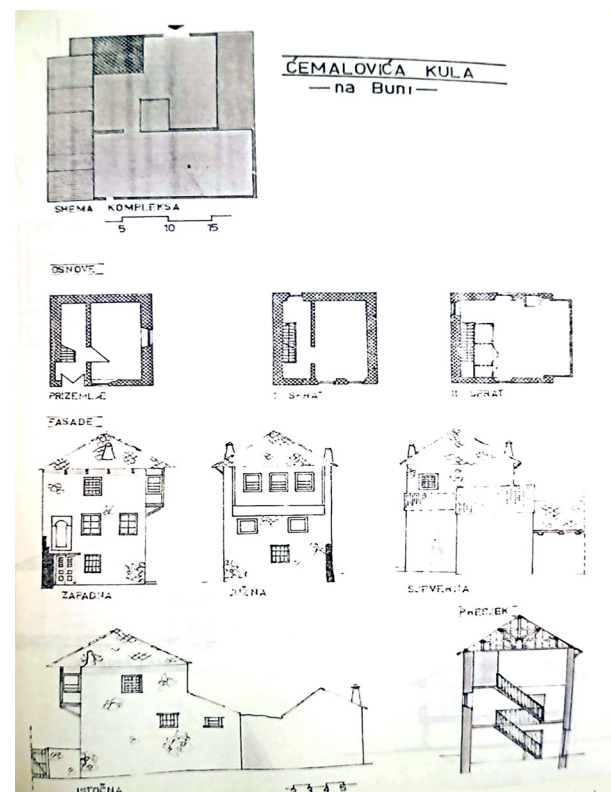
² Stambena kula Ćemalovića u Buni kod Mostara teško je oštećena zbog dugogodišnjeg nemara i ratnih dejstava. Svi drveni elementi objekta kao krovna konstrukcija, međuspratne konstrukcije, stepeništa i ostali drveni elementi nisu sačuvani. Kamene zidove kule su velikim dijelom očuvani, ali s obzirom na izloženost atmosferilijama konstantno dalje propadaju.

Stara fotografija Ćemalovića kule, Mostar: Arhiv Hercegovačko Neretvanskog kantona – Zbirka Saliha Rajkovića K/12 (20)

nije imalo veće otvore u prizemlju osim ulaznih vrata. Isto je promijenjeno tokom 20. stoljeća i to interpolacijama prozora, čemu svjedoče stare fotografije. Prizemlje je imalo dvije prostorije i to ulazni hol sa stepeništem na prvi sprat i još jednu prostoriju sa polivalentnom funkcijom. S obzirom na nepristupačnost objektu kule, a i činjenicu da su svi drveni elementi uništeni, ne može se sa sigurnošću tvrditi da li je stepenište na prizemlju izvorno, ili se radi o kasnijoj interpolaciji nakon zatvaranja ulaza u kulu na prvom spratu. Ulaz u kulu na prvom spratu nalazio se na zapadnom zidu i bio je naglašen kamenim okvirom. Ovakav ulaz u stambeni dio kule nalazio se na većini stambenih kula i do njega se penjalo vanjskim stepeništima koja su mogla biti kamena, drvena ili u rijetkim slučajevima sa željeznim ljestvama. Vanjsko stepenište na Ćemalovića kuli je najvjerovatnije bilo kameno, iako su za potvrdu ove tvrdnje potrebna dalje istraživanja. Prvi sprat kule imao je isti raspored prostorija kao i prizemlje, s tim da se soba (odaja) koristila za stanovanje. Hodnik je imao prozor u istočnom zidu. Izvorno su u južnom zidu, u sobi, bila dva prozora sa kamenim šembranama i demirima od kovanog željeza, ali su isti vremenom zatvoreni, a novi prozori otvoreni u zapadnom zidu tokom 20. stoljeća. Dimnjak na starim fotografijama sugerira da je soba imala odžak u zapadnom zidu. Drvenim stepeništem se iz hodnika na prvom spratu penjalo na drugi sprat-čardak. O enterijeru drugog sprata detaljno

je pisao Karanović (Duborezna soba u jednoj hercegovačkoj kuli, 1937). Prema njegovom opisu kao i arhitektonskom snimku zaključuje se da je prostor iznad stepeništa dijelom iskorišten za musanderu. Kako otvor stepeništa nije išao do kraja zapadnog zida na ovom prostoru organiziran je prostor hamamdžika i dušekluka, dok je dio uz otvor stepeništa prema sobi korišten kao rafaluk. Ulaz u sobu na drugom spratu izveden je kao dio prednje strane musandere, tj. imao je drvorezbarski obrađen luk koji je pratio lukove rafaluka. Nasuprot musandere koja se nalazila na sjevernoj strani sobe nalazio se prostor doksata (čoška), koji je korišten kao sećija. Doksat je na južnoj strani imao tri, a na bočnim stranama po jedan prozor. S obzirom da je i doksat bio izveden od drveta iznad prozora bile su drvorezbarski ukrašene ploče od kojih je na centralnoj ploči, zvanom mihrab, bio izrezbaren dio arapskog natpisa čestog u mihrabima bosanskih džamija.³ Na zapadnom zidu nalazio se prozor sa polukupolom u enterijeru i dolaf, a na istočnom pored prozora sa polukupolom i ognjište za konzolno istaknutom kamenom kapom i reljefno ukrašenim kamenim lukom. Strop sobe imao je tavanicu - šiše u vidu profiliranih letvica poredanih u riblju kost sa centralno postavljenim drvorezbaranim ortaklukom. (Foto 4)

Arhitektonski snimak postojećeg stanja Ćemalovića kule na Buni, Mostar: bez datuma, autor nepoznat - Arhiva porodice Ćemalović

³ Kustos Zemaljskog muzeja BiH Derviš Korkut preveo je ovaj natpis koji glasi: „O Bože! Kad god je Zekerija ušao k njoj u mihrab, O Muhamede!“ što predstavlja samo jedan dio ajeta iz Kur'ana koji se ispisuje u mihrabu džamije i odnosi se na Merjemu. (Karanović, Milan, 1937, str. 3-4) Pogledati Kur'ansku suru Ali Imran, 37. ajet!

Glavni konstruktivni sklop objekta Ćemalovića kule čine kameni zidovi sa dva lica i ispunom od lomljenog kamena u krečnom malteru kao vertikalni nosivi elementi sa drvenim međuspratnim gredama kao horizontalnim nosivim elementima. Kako su vanjski i unutarnji zidovi zidani lomljenim kamenom bez jasno naglašenih redova isti su bili malterisani u enterijeru i eksterijeru. Osnova konstrukcije doksata (ćoška) su produžene međuspratne grede između prvog i drugog sprata, na koje je postavljen vertikalni drveni skelet, na vrhu ukrućen sa horizontalnim gredama. Kosnici postavljeni pod uglom od 45° dodatno podupiru konstrukciju doksata. Ispuna zidova doksata izvedena je vertikalno postavljenim drvenim stupovima na vrlo malom razmaku, tzv. dizma, a preko nje su horizontalno pokovane daske, koje su potom malterisane. Također, preko kosnika ispod istaknute konstrukcije pokovane su identične horizontalne daske, ali na način da formiraju luk, a koji je također malterisan. Sve malterisane površine su krečene u bijelo. Krov kule bio je četverovodan i prelazio je preko doksata (ćoška). Konstrukcija krova bila je drvena, ali pojedinosti o istoj nisu poznate, jer je ista uništena. Na starim fotografijama kule vide se kosnici koji su nosili strehu krova.

Dijelovi enterijera Ćemalovića kule koji se čuvaju u Muzeju Hercegovine u Mostaru

U već navedenom radu Milana Karanovića o drvorezbarenoj sobi Ćemalovića kule naznačeno je tada da je, nakon što je enterijer ove sobe demontiran od strane Huseina Karišika, dijelovi sobe otpremljeni željeznicom do Sarajeva isti je dopremljen u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, gdje je komisijski detaljno pregledan od preparatora Ante Kućana. (Duborezna soba u jednoj hercegovačkoj kuli, 1937, str. 93) Dijelovi enterijera se 1955. godine prenose u Muzej Hercegovine u Mostaru (Rajković, Salih, 1982, str. 15), gdje se i danas čuvaju. Nije utvrđeno da li su svi elementi enterijera preneseni u Mostar, niti je poznat razlog prebacivanja. Međutim, u to vrijeme ni u Muzeju Hercegovine u Mostaru ovaj enterijer nije bio prezentiran niti čuvan u adekvatnim uvjetima na što upućuje zahtjev iz 1986. godine upućen od strane Saliha Rajkovića, u to vrijeme uposlenika Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirode Mostar, u kojem upozorava da je navedeni enterijer smješten u podrum muzeja i izložen propadanju, te zahtjeva da se pristupi restauraciji i prezentaciji istog. (Rajković, 1986) U septembru 2024. godine, u Muzeju Hercegovine u Mostaru izvršen je uvid u stanje očuvanih drvorezbarenih elemenata iz sobe drugog sprata - čardaka Ćemalovića kule na Buni. Od svih drvorezbarenih elemenata sobe, o kojima je Karanović pisao, danas se u ovom muzeju nalaze sačuvani ortakluk, dolaf i dijelovi musandere, tačnije lukovi rafaluka.

Ortakluk je izložen u stalnoj postavci muzeja, na prvom spratu. Porema navodima direktora muzeja Asima Krhana i kustosa Zlatka Zvonića ortakluk je bio jako

oštećen, te je restauriran nakon prenošenja postavke u nove prostorije (početak 2000-ih godina) od strane preparatora Jefte Ivaniševića. Ono što je primjetno jeste da danas ortakluku nedostaje jedan dio, ono što bi se moglo nazvati završni, okvirni prsten, kojeg je zabilježio na fotografiji i opisao Karanović. (Duborezna soba u jednoj hercegovačkoj kuli, 1937, str. 98) (slika 1. Tabla XI Tab) Današnja dimenzija ortakluka, mjerena od gornjeg ugla cijelom dužinom prema donjem, suprotnom uglu, iznosi 112 cm. Restauratorskim radovima vraćena je izvorna forma ortakluka i ornamentika, međutim vidljiva je razlika u načinu obrade drveta koja je na rekonstruisanim dijelovima oštija, sa ravnomjernim prelazima u izradi detalja, dok je izvorni majstor primjenjivao dosta plošniji način obrade drveta. (Foto 5)

Petnaestogaoni ortakluk, podjeljen je tako na centralni kružni dio iz kojega proizilaze po tri, geometrijski podijeljena, prstena dekorisana biljnim motivima. Karanović je prstenove koji okružuju centralnu kružnicu ortakluka posmatrao individualno te je prvi motiv okarakterisao kao bor, drugi motiv su prema njemu listovi, a treći grane sa rozetama. Ako se ortakluk sagleda kao cjelina može se primjetiti idući iz centralnoga dijela prema vanjskome da se ornament usložnjava i dopunjuje, te predstavlja izbor motiva koji će se ponavljati na svim drvenim elementima u jednostavnijem ili složenijem obliku. (Foto 6)

Drugi element iz muzeja pripadao je dolafu koji se u sobi nalazio na zapadnom zidu, a sačuvana je fronta dolafa visine 141 cm i širine 53 cm. Očuvan je okvir kojem nedostaje donji dio, odnosno ladica i donja dekorisana lajsna. (Foto 7) Dekorativni elementi prate one sa ortakluka, tako da se ovdje može vidjeti isti motiv cvijeta, sa složenijim prepletima biljnih motiva koji se vertikalno protežu dužinama spojenih lajsni. Karanović ovaj motiv opisuje

Ortakluk izložen u stalnoj postavci Muzeja Hercegovine u Mostaru, Mostar: 2024.godina

Detalj ornamentike sva tri dekorisana dijela ortakluka, Mostar: 2024.godina

Sačuvani dio dolafa. Foto: Muzej Hercegovine Mostar, 2024. godina

kao lozu sa rozetama. Dominira centralni motiv ibrika sa po četiri cvijeta koji se granaju sa dvije strane. Ovaj motiv dosta podsjeća na onaj iz prvog prstena ortakluka, s tim da predstavlja potpuno završeni element rascvjetale grane. Dodatnu dekorativnost dolafa upotpunjuju dvije vrste drveta koje je zabilježio i Karanović, to su tamniji orah koji ističe biljnu ornamentiku i svjetliji javor, koji dekoraciju upotpunjuje jednostavnim urezima dijetlom koji svoju punu dekorativnost postižu rezbarjenjem u tri reda od kojih je centralni urezan suprotno od vanjskih redova. Javorovo drvo u ovome slučaju ističe i okvir vrata na dolafu. Cijela centralna kompozicija dopunjena je završetkom sa prelomljenim lukom unutar kojega je izrezbaren isti motiv cvijeta, koji čini osnovu dekoracije svih elemenata sobe. Zanimljiv je izbor motiva gornjih otvora dolafa, u vidu dvije nedovršene kružnice spojene na sredini, motiv najbližnji varijanti potkovičastog luka. Musandera se nalazila na sjevernoj strani sobe unutar

kule, u kojoj su integrirana bila vrata prema prostoru stepeništa. Pored vrata, musandera je sadžavala rafaluk, dušekluk i hamamdžik. Karanović je detaljno opisao musanderu bogato ukrašenu prema njemu lozama, rozetama i borićima. U Muzeju Hercegovine u Mostaru sačuvana su dva lučna završetka koja su bila dio rafaluka. (Foto 8 & Foto 9) Biljna ornamentika sa prepletima u kombinaciji sa cvjetovima čini osnovu i ovih dijelova, s tim da se na luku koji se nalazio do dušekluka u uglovima ističe tzv. Sulejmanov muhur (Salomonov pečat). Identičan luk sa Sulejmanovim muhurom nalazio se i iznad vrata. Luk do vrata širok je 74 cm i visok 44 cm (Foto 8), a luk sa muhurom ima skoro iste dimenzije, sa manjim odstupanjima i to 73,5 širine i 45 cm visine (Foto 9). Dekorativnost musandere je upotpunjavala ista kombinacija drveta oraha i javora.

Karanović u završetku iznosi zaključak uz detaljne crteže ornamentike sobe te zaključuje da bi motiv

Lučni dio rafaluka musandere sa biljnim prepletima i razvijenom formom motiva cvijeta u uglovima. Foto: Muzej Hercegovine Mostar, 2024.godina

Dio musandere iznad rafaluka sa Sulejmanovom muhurom u uglovima. Foto: Muzej Hercegovine Mostar, 2024.godina

drveta koji se ponavlja mogao biti umjesto bora jablan, jer je to „najmiljenije drveće uz džamije“, dok lozu sa rozetama pripisuje tome da se radi o muslimanskoj kući pa stoga loza nema grozdove ili se radi o tome da je bilo „teško rezati duborezne grozdove“ (Duborezna soba u jednoj hercegovačkoj kuli, 1937, str. 100). Motiv cvijeta međutim, kako je izrezbaren u Ćemalovića kuli, čest je motiv u drvorezbarstvu u Bosni i Hercegovini. On se zadržao i danas u tradiciji konjičkog drvorezbarstva, a zbog svoje kružne forme često se naziva rozetama. Motiv vinove loze sa grozdom nije stran u islamskoj umjetnosti kao ni u drvorezbarstvu. Ovaj motiv se prikazuje sa plodovima i trolistom, specifičnim za lozu. Najpoznatiji je najvjerojatnije prikaz, u slikarstvu, na vanjskoj strani Sulejmanije džamije u Travniku sa početka XIX st. Još

jedan, vrlo čest motiv, koji se nalazi na zidu spomenute džamije, a čest je i u drvorezbarstvu, je i motiv čempresa, a koji je najvjerojatnije onaj koji Karanović opisuje kao bor ili jablan. On se u Ćemalovića kuli mogao vidjeti u donjoj zoni musandere, gdje je formom, a radi visine letvice na kojoj je rezbaren, u potpunosti prikazan.

Ovakav vid geometrijske dekoracije u kombinaciji sa biljnim motivima vrlo je rasprostranjen u drvorezbarstvu na prostoru Bosne i Hercegovine i zasigurno je potrebno detaljnije istraživanje stilskih karakteristika, perioda te vrsti i formi. Mnogi enterijeri tradicionalnih bosanskih kuća vremenom su izgubljeni, uništeni ili otuđeni, što ovim sačuvanim primjercima iz Ćemalovića kule daje dodatnu vrijednost.

Literatura

- Hadžihasanović Katana, M. (2012). Anthropo-Cosmological Reflections on the Bosnian Residential Tower-house or Kula. Forum Bosnae, 58-59, 187-193.
- Kajmaković, Z. (1959). Ornamenti na fasadama Sulejmanije džamije u Travniku. Naše Starine VI, 259-264.
- Karanović, Milan. (1937). Duborezna soba u jednoj hercegovačkoj kuli. Glasnik Zemaljskog Muzeja (knj. XLIX), 93-110.
- Kreševljaković, Hamdija. (1954). Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini. Naše Starine, 71-86.
- Krzović, I. (2019). Stari ljetnikovci, kule i čardaci. Sarajevo: El-Kalem.
- Pašić, Amir. (1994). Islamic architecture in Bosnia and Herzegovina. Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture.
- Rajković, S. (1986). Zahtjev za ispitivanje stanja elemenata enterijera Ćemalovića kule, koji se čuvaju u Muzeju Hercegovina. Mostar: Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona – K/12 (20)
- Rajković, Salih. (1982). Kule i odžaci u Hercegovini, stambeno-fortifikacijski objekti. Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo.

Abstract: The Ćemalović Tower with courtyards, located in the place called Buna near Mostar, represents a rare example of residential towers with the so-called long corner on the last floor, which is an element taken from the residential houses. Even though this is a fortified building complex, it was built as a house with a dominantly residential purpose. The main goal of this work is to complete the holes in the research of the Ćemalović Tower. Namely, Karanović wrote about its wood-carved room, but the architecture of the dwelling tower and the entire complex have not been described so far. Besides, the authors of this work also write about the restoration and presentation of the parts of the wood-carved room kept in the Museum of Herzegovina in Mostar.

Keywords: Ćemalović, residential tower, Buna, woodcarving, Museum of Herzegovina of Mostar

Ahmet Hadrović, d.i.a.
Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Bosanska kuća čardaklija

Kuća obitelji Kršlak 02 u Jajcu

Abstract: Kuća obitelji Kršlak 02 nalazi se u Jajcu (geografske koordinate: 44°20'24.55"N, 17°16'14.70"E, Nadmorska visina: 397 m), na jugoistočnoj padini, neposredno uz zidine srednjovjekovnog jajačkog grada. Jedna od njih (Kršlakova kuća 01) nalazi se neposredno uz sjeveroistočni zid utvrđenog grada Jajca, dok je druga kuća, Kršlakova kuća 02 (poznata i kao Kapetanovićeve kuća), udaljena devedesetak metara (zračne linije) jugozapadno od Kršlakove kuće 01. Ova kuća dio je mozaika poznate slike grada Jajca, gledano s jugoistoka. Kršlakova kuća 02 sagrađena je krajem 18. stoljeća. Iako po položaju i prostornoj organizaciji pripada gradskoj kući orijentalnog tipa (sa specifičnostima grada Jajca), u ovom je radu obrađena zbog svoje ukupne fizionomije, karakteristične za bosanske čardaklije. Budući da je kuća proglašena nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, očekuje se njena restauracija i očuvanje kao izuzetno arhitektonsko i opće kulturno dobro.

Ključne riječi: Bosanska kuća čardaklija, Jajce, Kuća obitelji Kršlak 02

1. Uvod

Bosna i Hercegovina je multietnička i multikulturalna država u kojoj žive tri najbrojnija naroda (Bošnjaci, Srbi i Hrvati) i veliki broj nacionalnih manjina. Zahvaljujući svom geografskom položaju imala je burnu historiju u kojoj su se sudarali pritisci Istoka i Zapada, Sjevera i Juga. Bosanska kuća čardaklija je najvrjedniji primjer narodne arhitekture u Bosni i Hercegovini, svojstven svim njenim narodima ^[1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12,13,14,15]. Kuća Kršlak 02 nalazi se u Jajcu (Geografske koordinate: 44°20'24.55"N, 17°16'14.70"E, Nadmorska visina: 397 m), (Slike 1,2).

Slika 1. Kuća Kršlak 02 u Jajcu. Lokacija
Izvor: Google Earth: Pristupljeno: 17. juna 2023.

Na jugoistočnoj padini, neposredno uz zidine srednjovjekovnog jajačkog grada, nalaze se dvije Kršlakove kuće. Jedna od njih (Kršlakova kuća 01)^[1] nalazi se neposredno uz sjeveroistočni zid utvrđenog grada Jajca, dok je druga kuća, Kršlakova kuća 02 (poznata i kao Kapetanovićeve kuća), udaljena devedesetak metara (zračne linije) jugozapadno od Kršlakove kuće 01. Ova kuća je dio mozaika poznate slike grada Jajca, gledano s jugoistoka¹. Kršlakova kuća 02 sagrađena je krajem 18. stoljeća. Iako po svom položaju i prostornoj organizaciji pripada gradskoj kući orijentalnog tipa (sa specifičnostima grada Jajca), u ovom radu je obrađena zbog svoje ukupne fizionomije karakteristične za bosanske čardaklije ^[6]. Budući da je kuća proglašena nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, očekuje se njena restauracija i očuvanje kao izuzetno arhitektonsko i opće kulturno dobro.

¹ Autor je ovu kuću posjetio dva puta, 21. jula 2016. i 24. augusta 2016. godine.

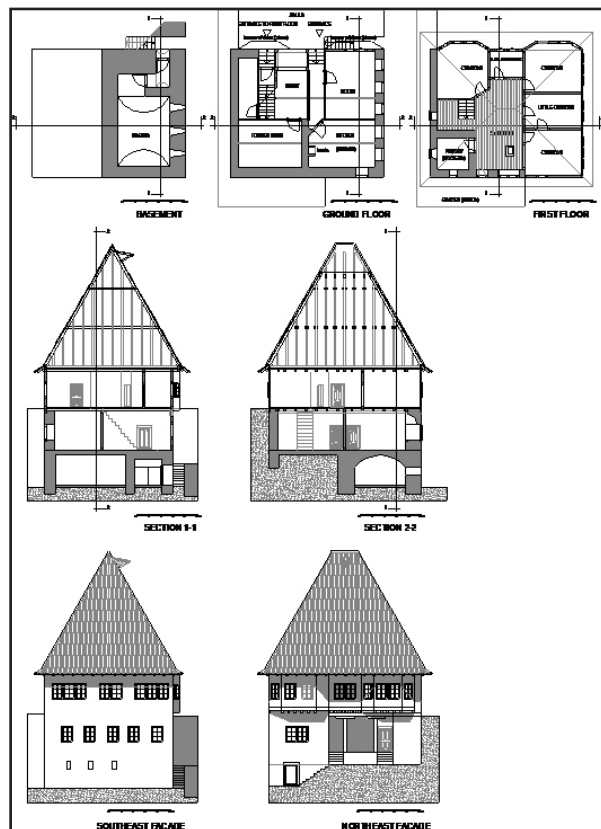

Slika 2. Kuća Kršlak 02 u Jajcu. Današnji izgled kuće
Izvor: Autor (24.8.2016.)

2. Prostorno-oblikovne karakteristike kuće

Kršlakova kuća 02 (poznata i kao Kapetanovićeveva kuća), vanjskih tlocrtnih dimenzija 12.50 x 11.00 m, razvijena je kroz suteran, prizemlje i kat. Zbog izuzetno strmog terena na kojem se nalazi, Kršlakova kuća 02 ima podrum samo ispod jednog dijela konture prizemlja. I prizemlje je ukopano tako da je kota tla na jugozapadnom zidu objekta u razini poda, a na sjeverozapadnom zidu gotovo u visini krovnog vijenca (Slika 3).

Kuća se nalazi na uređenom kamenitom terenu, a većina njenih zidova (podrum, prizemlje i kat) je zidana kamenom debljine od 60 cm do 130 cm. U podrumu, u koji se ulazi sa sjeveroistočne strane objekta, nalazi se samo jedna prostorija, presvođena kamenim svodom. S obzirom na uske otvore (kao puškarnice) u debelom kamenom zidu, pretpostavlja se da je prostorija bila tamnica za zatvorenike i obrambeni bunker protiv potencijalnih napadača. U prizemlju, u koje se ulazi iz prostranog unutarnjeg dvorišta (avlije) sa sjeverozapadne strane zgrade, nalazi se prostran i bogat ulazni trijem, hol (hajtat) sa stubištem za kat, dvije sobe i prostor bivše stajе. Sobe

Slika 3. Kuća Kršlak 02 u Jajcu. Dispozicija
Izvor: Autor (Crtež, 2016.)

su orijentirane na jugoistok, sa širokim vizurama prema gradu. Jedna od prostorija je opremljena ognjištem ('kahve-odžak'), (Slika 11).

Prvi kat ima razđenu konturu, budući da su drvene grede konstrukcije prizemlje – kat i laki zidovi u sistemu 'bondruk' iskorišteni za izgradnju dva doksata na sjeveroistočnoj strani objekta (Slike 4, 5). Na katu su čardaci organizirani oko unutarnje prostorne komunikacije (divanhane). Iz ovih prostorija pruža se izvanredan pogled na grad ispod i daleke perspektive preko rijeke Vrbas. S kata se izlazi na prostrani vrt na jugozapadnoj i sjeverozapadnoj strani zgrade.

3. Konstrukcija i materijalizacija

Veći dio zidova Kršlakove kuće 02 izgrađen je od kamena, dok su neki vanjski zidovi prvog kata te unutarnji zidovi prizemlja i kata izvedeni u sistemu bondruk (drveni kostur s ispunom od ćerpiča i pletera sa zemljom). Međuspratnu konstrukciju čine moćne drvene grede, drveni pod i drveni strop (Slike 5, 6). Krov je voluminozan, s jednostavnom konstrukcijom sistema 'rogovi sa raspinjačom' i pokrovom od šindre. Dim iz kamina i ostalih ložišta u kući izlazio je u prostrani krovni volumen i tako trajno 'impregnirao' drvene elemente krovišta, čime je osigurana njegova stabilnost i trajnost. Kroz 'badžu' u krovnoj ljusci dim je izlazio van (Slika 3).

Slika 4. Kuća Kršlak 02 u Jajcu. Detalji konstruktivnog sklopa kuće; Izvor: Autor (24.8.2016.)

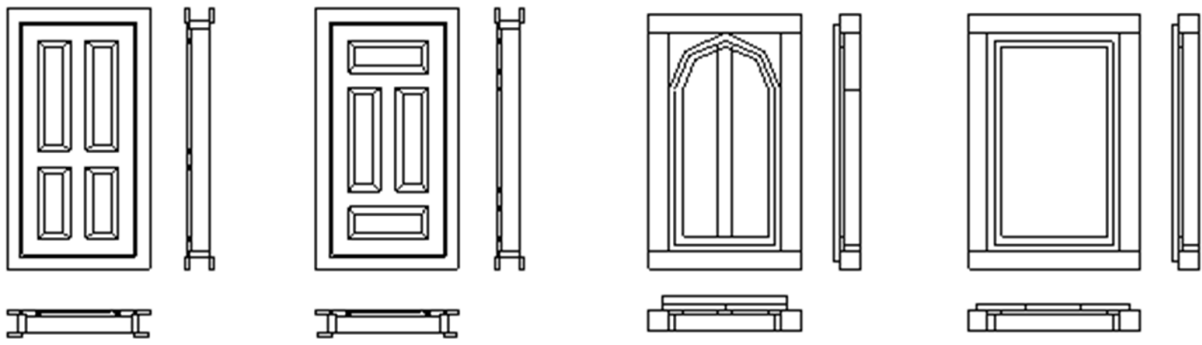
Slika 5. Kuća Kršlak 02 u Jajcu. Doksat
Izvor: Autor (24.8.2016.)

Slika 6. Kuća Kršlak 02 u Jajcu. Lijevo: međukatna konstrukcija prizemlje - prvi kat (vidljiva u prostoru trijema). Desno: međukatna konstrukcija prizemlje – prvi kat (vidljiva u prostoriji, u prizemlju)
Izvor: Autor (24.8.2016.)

4. Vrata i prozori

Elementi otvora, prozori i vrata, karakteristični su i bitno određuju cjelokupni arhitektonski i prostorni izgled ovog objekta. Mnoštvo prozorskih elemenata daje ovoj kući karakterističnu fizionomiju jajačke gradske kuće orijentalnog tipa, koja je bliska fizionomiji tipične bosanske čardaklije (Slike 7, 8). Kako su zidovi debeli i od kamena, prozorski otvori su zasvedeni s unutarnje strane prelomljenim lukom, dok je s vanjske strane izvedena pravokutna profilacija (Slike 9, 10).

Slika 7. Kuća Kršlak 02 u Jajcu. Različiti dizajni vrata
Izvor: Autor (Crteži, 2016.)

Slika 8. Kuća Kršlak 02 u Jajcu. Vrata
Izvor: Autor (24.8.2016.)

Slika 9. Kuća Kršlak 02 u Jajcu. Prozori
Izvor: Autor (24.8.2016.)

5. Specifični elementi opreme prostora

U Kršlakovoj kući 02 u Jajcu sačuvano je malo izvornih elemenata unutrašnjeg uređenja. Postoje samo ostaci (nekada) bogatog ognjišta (Slika 11).

Slika 10. Kuća Kršlak 02 u Jajcu. Prozori u prizemlju i na katu. Izvor: Autor (24.8.2016.)

Slika 11. Kuća Kršlak 02 u Jajcu. Kamin ('kahve odžak') u sobi (u prizemlju). Izvor: Autor (24.8.2016.)

Zaključak

Kršlakova kuća 02 u Jajcu jedini je objekt iz skupine gradskih kuća orijentalnog tipa koji je pošteđen potpunog razaranja u ratu 1992. - 1995. Krovnište ove kuće (posebice dio orijentiran prema jugozapadu) je ozbiljno oštećeno, što ugrožava kompletnu fizičku konstrukciju objekta od razornog djelovanja atmosferskih prilika. Zgrada ima izvorno uređen pristup (s mogućnošću prilaza vozilima) i još uvijek očuvanu temeljnu konstrukciju. S obzirom na njegov položaj u kontekstu historijske jezgre grada Jajca, kao i njegovu opću arhitektonsku i kulturnu vrijednost,

njegova obnova se može prilagoditi za širok raspon funkcija, od rezidencijalnog stanovanja, muzeja, galerija, podružnica visokoškolskih ustanova^[16]... Historijska građevina – Kršlakova kuća (Kapetanovićeve kuća, Kršlakova kuća 2) u Jajcu proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine Odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine broj: 07.2-2-91/04.-1 od 3. marta 2004. godine, koji je objavljen u "Službenom glasniku Bosne i Hercegovine", broj 44/04^[17].

Reference

- [1] Ahmet Hadrovic, Bosnian Chardaklia House: The Kapetanovic Family House 01 in Jajce, International Journal of Multidisciplinary Research and Publications (IJMRAP), Volume 5, Issue 6, pp. 51-56, 2022.
- [2] Karanović, M. (1927). O tipovima kuća u Bosni, Državna štamparija, Sarajevo
- [3] Deroko, A. (1964). Narodna arhitektura, knj. II, Naučna knjiga, Beograd, str. 28, 34.
- [4] Kadić, M. (1967). Starinska seoska kuća u Bosni i Hercegovini, Veselin Masleša, Biblioteka Kulturna baština, Sarajevo, str. 9-13.
- [5] Hadrović, A. (2017). Bosanska kuća čardaklija, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, str. 187-196.
- [6] Hadrovic, A. (2020). Bosnian Chardaklia House: The Osmic Family's House in Mala Brijesnica near Gracanica. SEE J Archit Des. 2020 Sep 13; 10050:1-7. <http://dx.doi.org/10.3889/seejad.2020.10050>
- [7] Hadrovic, A. (2022). Bosnian Chardaklia House: Mara Popovic's House in Gracanica. South East European Journal of Architecture and Design, 2022, 1–7. <https://doi.org/10.3889/seejad.2022.10061>

- [8] Ahmet Hadrovic, Bosnian Chardaklia House: The Bugilovic Family House in Gornja Tuzla, International Journal of Multidisciplinary Research and Publications (IJMRAP), Volume 5, Issue 2, pp. 25-30, 2022.
- [9] Hadrovic, A. (2021). Bosnian Chardaklia House: The Dzider Family's House in The Crnoc Village near Kakanj. South East European Journal of Architecture and Design, Volume 2021; Article ID 10051, 6 pages
- [10] Ahmet Hadrovic (2022). Bosnian Chardaklia House: Smajic Family House In The Starposle Village Near Kakanj. International Journal of Arts, Humanities and Social Studies, 4(1), 96-106.
- [11] Ahmet Hadrovic (2022), Bosnian Chardaklia House: House of the Korajlic Family in Hrvatnovici Near Tesanj, International Journal of Scientific Engineering and Science, Volume 6, Issue 3, pp. 26-37, 2022.
- [12] Hadrovic, A., 2022. Bosnian Chardaklia House: Abazovic Family House in Donja Koprivna Near Cazin, Journal of Smart Buildings and Construction Technology | Volume 04 | Issue 01 | June 2022
- [13] Hadrovic, A. (2020). The House of the Dusper Family in the Kraljeva Sutjeska near Kakanj (Bosnia and Herzegovina). South East European Journal of Architecture and Design, 2020, 1-5. <https://doi.org/10.3889/seejad.2020.10046>
- [14] Ahmet Hadrovic. Bosnian Chardaklia House: Brkovic Family House in Vares, International Journal of Advanced Multidisciplinary Research and Studies, Int. j. adv. multidisc. res. stud. 2022; 2(5):755-765
- [15] Ahmet Hadrovic, Musafirhana in Fojnica, International Journal of Advanced Multidisciplinary Research and Studies, Int. j. adv. multidisc. res. stud. 2023; 3(1):648-654
- [16] Hadrovic, A. (2011). Architecture in context, Sarajevo, Acta Architectonica et Urbanistica, Faculty of Architecture, University of Sarajevo, Sarajevo, pp. 3-14
- [17] Commission for the Preservation of National Monuments of Bosnia and Herzegovina http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=1919
 Accessed: June 18, 2023 (in Bosnian, Serbian, Croatian)

Abstract: *The Krslak family house 02 is located in Jajce (Geographic coordinates: 44°20'24.55"N, 17°16'14.70"E, Elevation: 397 m). On the southeastern slope, right next to the walls of the medieval Jajce town, there are two Krslak houses. One of them (Krslako's house 01) is located directly next to the northeastern wall of the fortified town of Jajce, while the other house, Krslak's house 02 (also known as Kapetanovic's house), is located about ninety meters (as the crow flies) southwest of Krslak's house 01. This house is part of the mosaic of the famous image of the Jajce city, seen from the southeast. Krslak's house 02 was built at the end of the 18th century. Although according to its location and spatial organization it belongs to an oriental-type city house (with the specifics of the town of Jajce), in this paper it is treated because of its overall physiognomy, characteristic of bosnian chardaklia houses. As the house has been declared a national monument of Bosnia and Herzegovina, it is expected that it will be restored and saved as an exceptional architectural and general cultural asset.*

Keywords: *Bonian Chardaklia House, Jajce, Krslak family house 02*

Prof. Dr. Muhamed Hamidović, d.i.a.

Metodološki postupak obnove urušene kulture sjećanja

Apstrakt: METODOLOŠKI POSTUPAK rekonstrukcije kulturne baštine podrazumijeva zaštitu ideja stvaralaštva neke društvene zajednice. U tu svrhu Međunarodna zajednica UN je Haškom Konvencijom, poveljama i deklaracijama obavezala države potpisnice da zaštite svoju povijest i kulturni identitet države (od 1992. i BiH potpisnica). Shodno kontekstu odluka UN naš diskurs elaborira **SLUČAJ** obnove spomenika prezentira metodološki pristup uklanjanja rezultata devastacije kulturološki gradbenog spomenika zbog uklanjanja njegove sakralne funkcije. Predmet je **vraćanje** povijesne vrijednosti ovom umijeću. Postupak (povrata) temporalno je povezan s procesom implementiranja i budućem istrajnom očuvanju kulture sjećanja. Pristup takvom stanju spomenika 'zahtijevao' je naučno istraživačko i estetski-kreativno identificiranje stanja fizike 'njegovog bitka' i s reartificijeliziranjem njegovih fraktala do cjeline izgleda. Ovaj *b i t a k - i d i o m* je upravo indikator estetske osnove da formatizira adekvatan metod restrukcije 4R i restaurira suspstancu spomenika. Prema definiciji metodološki postupak obnove bitka spomenika čini njegovu eidos-ideju i estetski smisao tradicionalnog koncepta - tlocrtne osnove, umjetnički stil, proporciju dijelova i s'razmjere cjeline, kao i uprostoremom formom nadahnuće izgleda - *l i j e p o* - njegov duh, potom fiziku objekta-predmeta - *i s t i n a* - koja mu čini tradicija: konstrukt oblika, materijalitet, namjenu i 'drevno-svevremeno' integriranje svrhe i funkcije (staro><novo) gradbeno inženjerstvo, kontenplativno metafizičko-ontološko očitavanje vremenovanog *k o d a* i njegove uloge. Dakle, predmet rasprave u prilogu sadrži *autentično* - njegovo fundamentalno metodološko rješenje pitanja remodeliranja i moguće povijesno vrednovanje fraktal-artefakta s 'doticanjem' svrhe prethodnih dijelova supstance umijeća-dobra. Poznato je da, s rezervom o tumačenju pojma 'autentično', upute UNESCO-a koje trebaju detaljnije analize ovih međunarodnih odredbi i njihov metod procesuiranja - implementiranja - *in loco* kulture svake društvene zajednice.

1. UVOD

Bivši Zavod za zaštitu prirodnog i historijskog naslijeđa je 1995. godine priredio IZVJEŠTAJ¹ o ratnoj devastaciji naslijeđa (92/95) - publiciran dokument u dvojezičnoj formi BIJELA KNJIGA - vanredni broj NAŠE STARINE XX.

Ovdje priloženi ispis sadrži metod uputu 4R Teorije restrukcije² a u knjizi 'FERHADIJA - smisao svjedočanstva' je osvijetljen proces implementiranja - *o b n o v a* - sakralnog objekta. Također se restauracijom pojašnjava *triumf činjenica sakralne arhitektonike* i sagledava tehnologija remodeliranja u korist autentičnih³ *in loco* činjenice statusa istih fraktala.

Ovom prezentacijom primjene *polimpsesta* ('slike u ogledalu') po 'istom' metodu koncept restrukcije objekta sakralne namjene. Obnova urušenog rariteta obuhvata *materijalitet, izgled, proporciju, gradbeno drevnu supstancu jezika dizajna integrirajuću funkciju konstrukta* i inovativna rješenja.

Dakle, metodom 4R se nadilazi pitanje autentičnosti objekta i reartikulira historijski spomenik.

2. PREDMET OBNOVE

- fakti o džamiji Ferhadija - Banja Luka

Izgrađena Podkupolna građevina završena 1575. godine;

Površina kompleksa džamije sa haremom je 3179,0 m²; Površina objekta je 258,23 m² i ukupna podna površina za molitvu je 830,70 m²

Vakufnamu je Ferhad-paša potpisao januara *safera* 995 hidžretske godine (1587);

Tarih iznad ulaza je staroturski tekst na *sulus duksu* pismu u zadnjem stihu na ploči označava: 8+60+400 +30+5+10+1+30+4+10+2=594 ≠ 6+40+100+1+40+10+40+6+40+50+10+50 ≠ 395 i ukupno brojnu vrijednost 989,7 što je oko 974. hidžretska godina po transkripciji Hasana Škapura 1587. g.n.e.;

Posljednji put u zemljotresu oštećena 1969. godine, a porušena 1993. godine;

Zidovi građevine su ozidani u kamenu sedimenta *travertin* a kupola i svodovi u tugla cigli;

Pronađeni krečni malter pronađen u slojevima tuge kupole nije laboratorijski ispitan zbog dotrajalosti;

Porušeni originalni materijal sadržavao je *autentične artefakte* iz perioda srednjeg vijeka u Bosni;

Započeta građevinska obnova aprila 2002. godine;

¹ A REPORT IN THE DEVASTATION OF CULTURAL, HISTORICAL AND NATURAL HERITAGE OF THE REPUBLIC/FEDERATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA (FROM APRIL 5, 1992 UNTIL SEPTEMBER 5, 1995) Pomenut dokument je obznanio brojkom 2543 devastiranih objekata kulturnog naslijeđa u BiH i kao *osnova* Savjetu Europe (EU) u Strasbourgu je formiran 'Akcioni plan-vodič' *monitoringu* identificiranja stanja. Povezan i s Odlukom Dejtonskog ugovora Anex 8. (formirana je 'Komisija za Nacionalne spomenike u BiH'). Nakon kojeg je lokalitet urušenog sakralnog objekta 'proglašen' za 'arheološko mjesto' - referirajući ga 'za humano vrijedan spomenik' (bivši prostorni ansambl objekata) kao 'autentic place' mjesto - *locus sacre*;

² Karakter oznake 4R je analogno inauguriranje *p r o c e s a* konteksta obnove - *restauracija, rekonstrukcija, remodeliranje, refraktalizacija* - kojom se *č u v a* originalni materijalitet supstance - jedinstveni slijed sintagme - provedba *plug-in* čin je sakralno uvjerenje;

³ - '*autentično*' je međunarodni pojam o post-modernom rekognosciranju zaštite 'kulturnog relativizma'. Posebnost je izražena u UNESCO World Heritage Konvenciji u Nari-Japan na Konferenciji o autentičnosti 1994. godine. Poznati teoretičar i profesor historije umjetnosti Jukka Jokilehto je na istoj konferenciji detaljno pojasnio *radni* pojam i *koncept* usvajanja ovog međunarodnog dokumenta. Etimologiju riječi pripisuje derivatu Grčke *authentikós* (*autós* = moje, isto) ili latinski od *augeo* = povećati, uvećati utjecaj). Jukka navodi historijski dimenziju, kulturalno-socijalnu, kreativno-umjetnički aspekt autentičnosti. Françoise Choay (Fravsoa Šoe) piše o sedam propozicija koncepta autentičnosti, a Joan Domicel je pojasnio *kulturalnu raznolikost* autentičnosti (Cultural Diversity);

Restauracija kaligrama kur'anskog *logosa* obnovljeno je *drevno* sakralno iskustvo neimara-umjetnika; Dotad je utrošeno 13,500 miliona KM (8 150 436,40 US \$); Prag džamije je bio od kamena *krečnjaka* (ružičasto crvene boje) pronađen u većim ulomcima; Prva vjerosluzba održana 07. maja 2016. godine u toku obnove; Integralna inoviranja su slijedila potrebe vremena i vjernika (grijanje, rasvjeta, ozvučenje); Pokušaj nominiranja na Aga Khan Award for Architecture 29. jula 2021. godine; Objekat džamije nije bio u potpunosti završen ali se omogućena vjerosluzba *klanjanja*.

3. METODOLOŠKO POLAZIŠTE SLUČAJA

Prema općoj filozofiji je osnovano naučno tumačenje pretpostavki i metodologija - pitanje eksperimenta - između posmatranja učinjenog i teorije. Metodom indukcije se naučno ostvaruje ili osporava, a estetski razlikuje vrijedno umijeće. Fizika nauke razlikuje apstraktno od modela - *teorijski* logično historiju i *empirijsku* primjenu.

Restrukcijom se **OBNAVLJA** faza empirijskog - *silva veritata* sjećanje - dvoji *njegovanje* od kriterija vrijednosti istine koju distancira destrukcija.

Stratigrafsko eko-humani kriteriji učinkom obnavljanja sintetizira 4R pokazatelji [A.] *hipotezom* 'algoritam-kriva' u formi iščitavanja *obrasca* 'stanje ugroženosti' i mogući stepen *održanja*; [B.] *hijazmatična leća* geometrijom metadinamičkog čvora *propituje* izvornost ('DNK') fraktala, i [C] *forenzički* digitaliziranim *kognitivno* skenirano *sondiranje* artefakt⁵-uzoraka (temelji) *dopunjava spoznaju* o postojećem nalazu.

Ovim naučno-metodološkim praksisom *teorije* postupak 4R očitava rekonstruiran eidos-ethosa i reartikulacija semantičko-generički status izložka - *algoritma* - grafo-simulaciono *stanje* - dole navedenih kodova, i potentno *ugrožen* kao integriran ekvivalent izvora izložka - *sivo polje* - očitane vrijednost bitka. I *inicira* diktumom redizajna *povrat* koncepta 'dimenzije' *duh* i *znak* - informacioni *kodno-stilske* koristi artefakt-lika - gdje algoritam

⁴ Ovdje se *smjerljivim* kontekstom različitih potreba oblast distinkcije vremenuje kao i *obnavljanje* kulture rariteta *dalekog* Istoka na osnovu *istrošenosti* materijala, a Zapadna kultura polazi od *jedinstvenosti*. Poučava potrebu *vječnog* irelevantno vremenu *trajanja* i preferira matematski obrazac skupa pravila. Rješavanjem *o b n o v a* sagledava Al-H(a)rezmijevim obrazcem ALGORITAM koji *pruža proceduru odluke*. Prvi kulturni krug pruža kriterij *prosjeka* - trajanje čovjekovog života (generacija 25 do 35 godina) - i materijalitet izvorišta originala rariteta! Ovdje je akceptiran *drugi* civilizacijski stav;

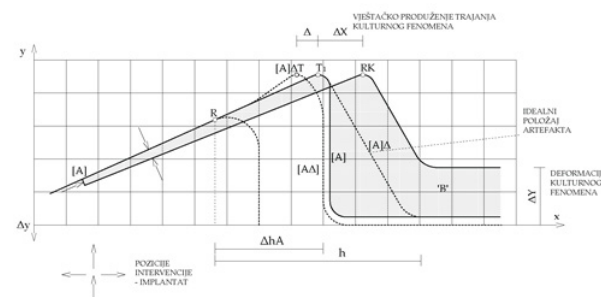
⁵ pojam artefakt ovdje je izložak-original (fraktal dokument);

[A] *kriva* hipotetski naznačava relevantan okvir *introvertno-ekološku* kompetenciju artefakata⁵-održiv *corpus familius*⁶ - obnovu uratka.

Znači da grafika označava metafizički simulaciono *dopušta* da aplicira strukturu supstance umijeća. Vizualno poručuje procjenom adekvatnih kriterija pristup zaštite dobra. Ovdje proces formatiziranja *samočuva* i njegu 4R uključuje kriterije ponderisanja stav [A] implementiranje kulture sjećanja:

- stabilnost *corpus familius*-a objekta (ovdje 'zona' seizmičkih aktivnosti);
- upotreba autentičnog gradbenog fraktal-materijala i *reparaciju* njegova izgleda (stil restruktivnosti);
- drevna tehnika regradenja supstance regradenja konstrukta;
- proporcija gradbenog srazmjera o *lijepom* ;
- moguća integrativnost: staro >> nove namjene;
- introvertni stav održavanja o neželjenoj posljedici.

ODREDIŠTE - model [A] – grafički obrazac KRIVA – HIPOTETSKI ALGORITAM

Graf-kriva pruža proceduru odluke o refraktalizaciji i prikazuje deformitet ugroženost rariteta i 4R metod ukazuje *sivu zonu zaštite* - izgled 'opstanja supstance - održivost fraktala nakon implementiranja. Restauratoru služi kao preporuka-zahtjev na *suzdrživo kontroliran* kulturni fenomen. I *iščitava* morfo-genealoško statusno stanje cjeline, koja je bila podređena matematski diferencijalnim formulama *načelom* algoritma o *polivalentnom* položaju inicira *interventno* implementiranje *strukturnalne* supstance 'poziciju' zaštite rariteta (jezik koda umijeća). Ovim postupkom je zadržan materijalitetet kao tehnološkim kodom 'refleksija' iskaznim graf-modelom umijeće (obrascem $\Delta xy = y : x$, status konstitutivno ekvilibriranom premisom zaštite, *tjelesnu ugroženost* i *fiziku* cjeline predmeta) koja je u službi kriterijalnog modaliteta (transfiguralan *pred-dizajn* - postupak metoda 4R).

Izborom optimalnih kriterija modulatora i Teorijom

⁶ *corpus familius* je skup elemenata konstrukta svakog arhitektonskog objekta = strukture temelja, zidova, stubova, otvora, svodova, kupola itd.

refraktaliziranja, prakticalo bi se *održavanje izložak-umijeće* – ranije egzistencijalno-tradirana forma eidos-ethosa – sprječavanje *urušavanja* autentičnog stanja. *Modelom* se poboljšava njegova *održivost*, *istrajno* oblikovano restauriranje, *stanovište* suštine očuvanja supstace *rariteta*.

Tumač protokola *hipotetičkog* algoritma

Iščitavanje optimalnog algoritma, orijentiranog učešću *ugroženosti* (kulturološkog rariteta) artefakta, slijedom impulsa na *rezistentnom polju* (*hipotetski orijentiranom* pokazivaču) ishoduje *istrajnom* pozicijom na poljima 'A' i 'B'. Polje 'A' predstavlja *održivu autohtonu privodu* rariteta (od tačke A do tačke AT, uključenjem *niza* do prelomne tačke T1 – tada su intervencije usklađene optimaliziranim kodovima vrijednosti rariteta). Polje 'B' prikazuje *razvojno stanje* kontinuiteta održive zaštite – *ekološki kontekst potrebnih implantiranja* – produžetak trajanja kulturalnog fenomena rariteta.

LEGENDA - Graf-Model

(a) Orijetiranje elemenata algoritma:

↑↔↓ - pristupni pravci pozicija *istrajnosti* rariteta
X - kulturno-kodno vrijeme empirije – trajanje artefakta

Y - slojevi – rast generiranja artefakta

[A] - pokazatelj *idealnog* trajanja vrijednosti artefakta – položaj *dugovječnosti*

[A]Δ - idealno *izvještačen artefakt* *eksternom pristupnom* korekcijom (indeks *hipotetičke* integracije implantata) izazvan *implantiranjem* nedostatnog dijela artefakta

[A]DT - deformativni položaj krive u tački *refleksije* 'A' i 'B' - referentna polja *dvojno-restruktivne istrajnosti* integracije

T1 - kritično-prelomna tačka *razvoja* fenomena ranog empirizma

R - tačka *nužne* defomacije

Δ - *hijatus-distanca* – *prag* trajanja tačke [A] DT-'T'

Dx - *hijatus-vještačko* – *trajanje* implementiranog fenomena

Dy - *hijatus-slojevito* – *degradacija* fenomena

h - moguće *vještačko* – *hijatusni* period deformiteta

Δ=Dx - idealno *interventno* vrijeme pozicije *po Modelu*

Dh [A] - *interventno-restauracijska* faza – *posljedično* idealna potencija implementiranja

(b) Osnova – četiri pokazatelja *identiteta* rariteta – *refleksija* koda *Modela*: Ekvilibrirano *saznanje*, *podložno* utjecaju oštećenja (empirijski *idealno-ugradben* fraktal) *nadopunom* artefakta (*restrukcijski* kompatibilno oblikovan implantat) – *kriva* linija [A]; *Potentnost* *hijatusne* *krive* [A]

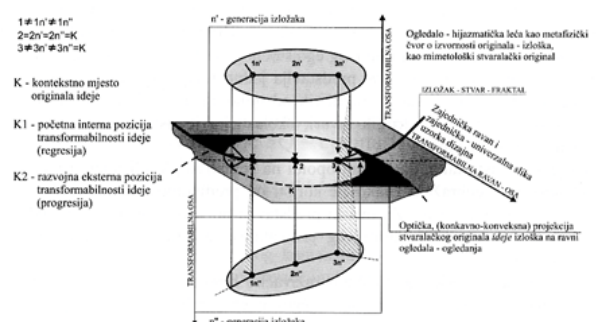
Δ idealnog položaja polja 'B' faze – *asimptotsko* očitavanje „*kriznog*“ dijela *karaktera* suštine statusa *implantata* – „*održiva* *saradnja*“ (interventna *konsekvenca* *obnovljivog*) *očuvanjem* dijela tjelesnosti supstance artefakta – mjere zaštite; *Uslovljena* suština *nadogradnje* – *saradnja*: im plantat<inkorporiranje>fraktal cjeline rariteta – *kompatibilno* *hemijsko-mineraloškoj* *sadržini* materijala i [A] *Transplantiranje* – osnovni *tretman* po *ekološkim* *kriterijima* – *iščitavanje* *vrijednosti* *krive* na *liniji* [A] – *refleksija* *usmjerena* ka „*karakteru*“ *Modela*;

(c) Komentar: *slikovni prikaz*

Grafoanalitički *dijagram* - *Model* - *refleksija* - *algoritam* omogućava *teorijsko ograničenje* *strukturnog* odabira *nadomjestka* *fraktalu*, *pristupna* je *osnova* koju *kontrolira* *simboličko* *usmjereno* *starenje* („*tipologijski* *modelirana* *diskrecija*“) – *post-interventno* stanje artefakta *izuzetne* *kulturološke* *vrijednosti*. *Teorijski* *kontekst*, *iščitavan* *graf-prilogom*, je *fenomen* *integriranja*. *Proces* *restrukcija* – artefaktu se *nedostatnim* *fraktalom* *fixira* *opredjeljenje* – *oštećeni* *dio* – *ekološki* *kompatibilan*, *uvezan* *sredstvima* (*prirodno-prionljivim* materijalima). *Dooblikovane* *forme* *fraktala*, sa *sličnim* *modulom* *elastičnosti* i *fizičkim* *osobinama* materijala, *dosežu* *adekvatan* *rezultat*.

Vezivna *sredstva* omogućavaju, *optimalnim* *karakteristikama*, *održanje* *matične* *strukture* *fraktala* u *odnosu* na *ozlijeđenost* rariteta. *Prionljivost* *kodificiranih* *pokazatelja* (po *dijagramu* [A]Δ) je *hipotetički* *zahtjevno* *iščitavanje* *krive* (indeksa *interakcije*) i *omogućava* *tipološki* *složen* *kontinuitet* artefakta (*vidljiv* u *polju* 'B') *referentno* *dvojan* – *rekonstruktivno* *interpoliran* – *održiv* *fenomen* sa *nadomjescima* dok *utjecaj* *neke* *restauratorske* *Škole* zaštite *definitivno* *određuje* njegovu *sudbinu*.

[B.] *hijazmatična* *LEČA* (očitavanje 'R') - *metafizičko-geometrijski* *pokaz* *DNK* *fraktala*

Legenda:

- (a) optička konveksno-konkavna ravan – čvorišno-prelazna ploha virtualnog ogledala
 (b) zajednička – univerzalna slika uzorka dizajna svrhe (krajnji cilj je „inteligentni dizajn”)
 (c) n’ generacija izložaka svrhe
 (d) n’ generacija izložaka svrhe
 n’1; n’2; n’3 – prepoznatljive onostrane tačke kodova dizajna
 n’1; n’2; n’3 – prepoznatljive ovostrane tačke kodova dizajna
 1; 2; 3; – čvorišne prelazne univerzalne tačke dizajnsvrhe – *ars inveniendi*
 “___” – linija-duž je *moguće-i-prikazana* neka, *bilo-koja stvar* oblikom, prazninom ili volumenom (vidi: Edmund Husserl, *Predavanja o fenomenologiji unutarne vremenske svijesti*, dio o obrazovanju pojava stvari, odnosno samih stvari, uobličjenih zahvata i K – originalne ideje, uočena greška, slovo markirano plavom bojom; Ogledalo – ne treba ispred *izvornosti* originala; u nastavku istog, da li je umjesto mimetološki K – originalne ideje, uočena greška, slovo markirano plavom bojom; Ogledalo – ne treba o ispred izvornosti originala; u nastavku istog, ustanoviti da li mimetički pra-zahvat.

[C] DIGITALNO FORENZIČKI SKEN postupak – podrazumijeva način *kauzalnog* ljusko-intuitivne-empatije događanja o strukturi prostora – otkrivanje sadržine: arheološki artifizirano suočenje s drevnim nativnim predmetom kulture. Evidentan je slikovni sken-primjer:

Skeniran lokalitet starih temelja objekta i novih zidova iznad temelja

Dokumentaciona građa - okupljanje i upotreba

Svrha arhivirane građe (*postojeća* grafička i foto dokumentaciona osnova stanja) da se objedini s okupljenim *nalazima*, a da bi služili sagledivom dizajnu kao pristup obnovi kulturološkog spomenika.⁷ Počeci procesa obnave započinju okupom s izvorišta materijalnih dokumenata⁷: (-) *in loco* (harem džamije), (-) gradsko smetlište deponija, (-) naučno-estetsko *analitičko* utvrđivanje uljepšavanja enterijera džamije, i (-) implementiranjem pristupa restauraciji ‘slovnog stila’ *arabika* – rekonstrukcija *logosa* Kur’ana - ukorist ‘nalaza’.

Osnova pristupa okupljene dokumentacione osnove:

- *etnografski* fond (*opisi*, katastarsko-zemljišni i vlasničko-posjedovni listovni foto materijal, idejni nacrti obnove);
- opći podaci o prirodi kraja (hidrološki, seizmološki, klimatski, itd.);
- pripremljeni projekti s integriranim original fraktalima poboljšavaju ‘interventnu sanaciju’;
- svaki *naknadni* nalaz (u ovom slučaju *važno-i-vrijedno*) nadograđuje koncept identiteta ranijeg stanja u cilju optimalizacije regradnje;
- preferira se ‘stabilitet restauracije’ drevnog konstrukta objekta (zakonska obaveza);
- ‘izvještaj identifikacije’ o specifično *kodificiranom* gradbenim *fragmentima* pribavljenih s lokacija (smetlišta Ramići i deponije Karanovac ‘ribarsko’ jezero);
- gradbeni materijal objekta je kamen *travertin*, *krečnjak* bijeli i crvene boje, *opeka-tugla*, kovano željezo, *olovo*, *bakar*, *drvo*;
- medij zidarskog sredstva je malter – vezivno sredstvo koji čini restauratoru značajan izazov u pristupu restruktiji objekta

Eksterna mjesta nalaza gradbenog materijala objekta (Ferhadija džamija)

⁷ Iskustvo je ukazalo da je ‘pribavljena arhivirana građa’ (evidentirana tokom stručne intervencije na devastiranom spomeniku u Banja Luci, kojom je rukovodio Zavod za zaštitu spomenika Kotora, nakon poznatog zemljotresa u Boko Kotorskom zalivu Bosanskoj krajini) Maksimalno je korištena u našem slučaju. Republički Zavod BiH nije posjedovao istu dokumentaciju. Ostali dio dokumentacije je zadržan u privatnom arhivu za ličnu upotrebu i promociju;

Izgled deponija fragmenata mjesta tokom eskaviranja artefakata (lokalitet Ramiči i jezero Karanovac)

4. FRONTA OBNOVE 4R - implementiraje gradbenog materijala

Analiza iskustva praksisa o arheološkom *isčitanju* nalaza o porijeklu, vremenu, materijalu, tragovi likovne obrade: na formi, mogući doprinos *slikara, skulptora, konzervatora, povijesničara*, i postignuća drevnih kaligrafa tragovi na artefaktu i/ili na arhitektonskim detaljima o *refragmentiranju* supstance objekta. Također su estetičari i teleolozi prilagali ekspertize o autentičnosti fraktala. Ovo predstavlja operativna saznanja o ključnom postupaku metoda Modela restrukcije 4R i *otvara* brojna tehnička pitanja upotrebe 'vrste' vezivnih sredstava i o reartikuliranju budućoj kompaktabilnosti supstance, potom drevni konstrukt cjeline i *neizbježno-posljedično* umanjen izaziv refraktaliziranja njegovog matičnog originala.

Ovdje se pojavljuje fenomen, osim čovjekove destrukcije, komponenta seizmičke *nestabilnosti* koja može da ugrozi opstanak objekta ukoliko metod 4R izostavi ovu činjenicu. Jer vrijeme gradnje - drevno 'inženjerstvo' - pripada stilu EMPIRIJA (sveukupna prisutnost integriteta pojedinih segmenata stvaranja optimalnog *otpora* 'na' izazove nestabilnosti (i estetski izgled) ili na 'unutar fizički status' umijeća koji je bio evidentan. Izloženi su *slučajevi* restrukcije:

- **stabilitet** objekta odgovara samoodrživo-interaktivnom *otporom tla* kamena temelja ili u makroplanu stabilnost fenomena *stišljivosti* - 'saradnja' sklopa kakvoće materijala s *corpus familiarisom* objekta, koja je trajala vjekovima i decenijama;

- **konstrukt corpus familiaris-a** – struktura objekta inženjerstvom i implementacija projekta o seizmičkoj zaštiti i stabilnost (detaljno izvedeno s pobodnih 107 a-b šipova);

- korektura projekta 'statike' kupole i dopuna stabiliteta munare;

- **kamenezačko-zidarsko** interpoliranje blokova kamena za matične zidove džamije s profiliranjem doprozornika, lukova, pandantifa, montaža vanjskih stubova sofa i unutarnjih stubova mahvile, nadprozornike i profiliranu atiku, manualno uklesavanje ležišta u blokovima kamena, za zalijevanje olovom klamfi, rekonstrukcija sedmoslojnog šerefeta i montaaža na šesnaesostranoj munari s polaganjem spiralnih stepenica u 'njenu' geometriju;

- kamenorezačka montaža mimbere, ćursa, kapitela, kamenih vitroa, restrukcija kamenog dovratnika ulaza, polaganje kamenih ploča prostora podnice orte, mihrabski nogostup i ulazni prag džamije;

- kamenorezačka montaža mimbere, ćursa, kapitela, kamenih vitroa, restrukcija kamenog dovratnika ulaza, polaganje kamenih ploča prostora podnice orte, mihrabski nogostup i ulazni prag džamije;

- **zidarstvo** – od pripreme recepata zamaltere, interpoliranje kamenih blokova, zidanje kamenom i tuga-opekam svodova, unutarnje obložno malterisanje i vanjsko malterisanje tambura kupole;

- **kaligrafija** je 'dostigom uporedbe' s originala 'format stila ispisa arabike' autentičnost eidos-umijeća i *slovnju* proporciju, kalorit i domenu čitljivosti izgleda pronađenih fraktal-logosa bude profesionalno tretiran. Kaligrafsko rekonstruiranje originala teksta (*logos* Kur'ana) i kompleksa uljepšavanja polukupole mihraba, centralne kupole sa padantifima i geometrijom motivima centralnih lukova je izvedeno na osnovu nacрта iz pomenute Studije. Iluminiranje je pažljivo tretirano na pronađenom Kur'anskom fraktal-logosu i upotrijebljeno kao materijal podloga za restauriranje. Kaligrafi su detaljno dopunjavali *arabiku* i nedostajuće dijelove teksta. U pomenutoj Knjizi, na strani 258/f.n.: 5. je detaljan ispis o upotrijebljenom i izvedenom radu i izvršene korekture s retušom na oštećenim dijelovima.

- **zanatstvo** – originalno stolarsko oblikovanje prozorskih krila, kapaka, obloge otvora, ulazna dvokrilna vrata s 'mandala' motivom;

- **elektro-gromobrnska instalacija** – udovoljava potrebu za osvjetljenjem površina prostora džamije s munarom i mrežom zonu uzemljenja;

- **limarsko-bravarski** rad – prekrivanje olovom lučnih površina i bravarsko-umjetničko oblikovanje lustera u enterijeru i ogrda harema, kazandžijsko oblikovanje alema kupole i munare;

- **nanošenje** zaštitne *krečne vode* na vanjskim kamenim zidovima – po uputi Konzervatorskog instituta u Londonu;

- **skulptorstvo/kiparsko** restruknstruktiranje mihraba, refraktaliziranje blok-fraktala, profiliranje motiva njegove krune, luka ulaznog portala s oblikovno slikarsko-skulptoralim korekturama iluminativ-dekora - interpoliranje originalima fragment-motiva;

- **slikarsko uljepšavanje** – sakralno-likovno umjetničkog konteksta podgleda kupole i polukupole, motive ograničene na uputi 'Studije oslikavanja', profiliranje arabikom *sura* na prozorskim lunetama, kolor-dekor portalne krune mimbere i nesuvisli kolit mihraba;

- **kiparsko-kaligrafsko** rekonstruiranje originala teksta (logosa Kur'ana) i kompleks uljepšavanja polukupole mihraba, centralne kupole sa padantifima i motivom geometrije centralnih lukova;

- **hidrozaštitni** postupak – preventivno izveden nakon prospekcije stanja nivoa podnice objekta, a u cilju polaganja instalacije podnog grijanja. Upotrijebljen je savremeni tehnološki nanos na bazi kristalitirajuće mase zaštitom – brtvljenjem estrih podloge.⁸

- **hortikulturno** uređenje harema džamije obnavljano na osnovi posljednjeg izgleda dekorativnog zelenila u haremu (radi se o modernom urbano-parkovskom uređenju koje zapostavlja narodno-autentični običaj uređenja i ozelenjavanja dvorišta, bašči i grobalja).

Analizom je utvrđena autentičnost fraktala kojom se 'otvara tehničko rješenje i stabilnost' kao kompatibilnost supstancija cjeline konstrukta i *umanjenjuje* s vezivnim sredstvima neizbježne posljedice refraktalizacije kojim se dostiže raniji format cjeline izgleda i proporcija. Stabilnost objekta odgovara samoodrživo interaktivnom otporu izloška ili u makroplanu stabilnost fenomenom *stišljive* 'saradnje' sklopa kakvoće materijala s *corpus familiusom* objekta, koja je ranije trajala decenijama i vjekovima.

4. TROJNI KLJUČ LIJEPO

- mjerljiva modularnost

Jedinica modularnosti ARŠIN AYAK – korak je osnova implementiranja (nativni praksis) u toku restrukcije 4R.

Prvi ključ održivost je pitanje primjene umijeća restrukcije i egzistencije supstance 'istine' lijepog objekta, gdje osim stabilnosti koju predstavlja sklad (s'razmjer) njene drevnosti pa ju je potrebno adekvatno tretirati i poštivati kao *eidosis-ethos*. Proporciju objekta i s'razmjer umijeća-uratka u prošlosti danas čini dizajn-plan s'mjerljivog modulatora koji je nužan rekonstrukciji kao *tok* u *postupku* - restauriranje restrukcijom.

⁸ Temelji objekta su nakon arheoloških opkopavanja originalnih temelja je konstatirano da je postojao 'hidro uzon' na dubini oko 3,0 m od podnice objekta. Evidentirani su nalazi prvobitnog brtvljenja masom čulm na spoju gornje površine temelja i prvog zidnog sloja kamena travertina. Radilo se o tradicionalnoj instalaterskoj smjesi koju pominje Andrej Andrejević o džamiji Aladža u Foči;

Jedinični MODUL pripada *mistici* s'razmjera kojeg su njegovali *dundžeri* i *alhemijari* (sačuvan NIPPUR Ajak⁹ artefakt mjed-bronza).

Mjerna građevinski (neimarski) "ARSIN" (aj) je zastupljen u objektu A= 51,80 cm ; 2 x (stopa - palac)								
DJELOVI ARSINA	0,5	1	1,5	2	2,5	3	3,5	4
PARMAK / PALAC	0,875	1,75	2,625	3,5	4,375	5,25	6,125	7
STOPA / AYAK	13,825	27,65	41,475	55,3	69,125	82,95	96,775	110,6
ARSIN / LAKAT	25,9	51,80	77,7	103,6	129,5	155,4	181,3	207,2
VELIKI ARSIN	55,175	110,35	165,525	220,7	275,875	331,05	386,225	441,40

$\frac{1}{3}$ = 17,266	$\frac{1}{6}$ = 8,633	$\frac{1}{8}$ = 6,475
$\frac{2}{3}$ = 34,533	$\frac{5}{6}$ = 43,166	$\frac{3}{8}$ = 19,425
$\frac{1}{4}$ = 12,95	$\frac{1}{7}$ = 7,4	$\frac{5}{8}$ = 32,375
$\frac{3}{4}$ = 38,85	$\frac{2}{7}$ = 14,8	$\frac{7}{8}$ = 45,325
$\frac{1}{5}$ = 10,36	$\frac{3}{7}$ = 22,2	
$\frac{2}{5}$ = 20,72	$\frac{4}{7}$ = 29,6	
$\frac{3}{5}$ = 31,08	$\frac{5}{7}$ = 37,0	
$\frac{4}{5}$ = 41,44	$\frac{6}{7}$ = 44,4	

1A

Moljeni prostor dimenzija :

77,7 x 103,6 (129,5)

1,5 A x 2,0 A (2,5A)

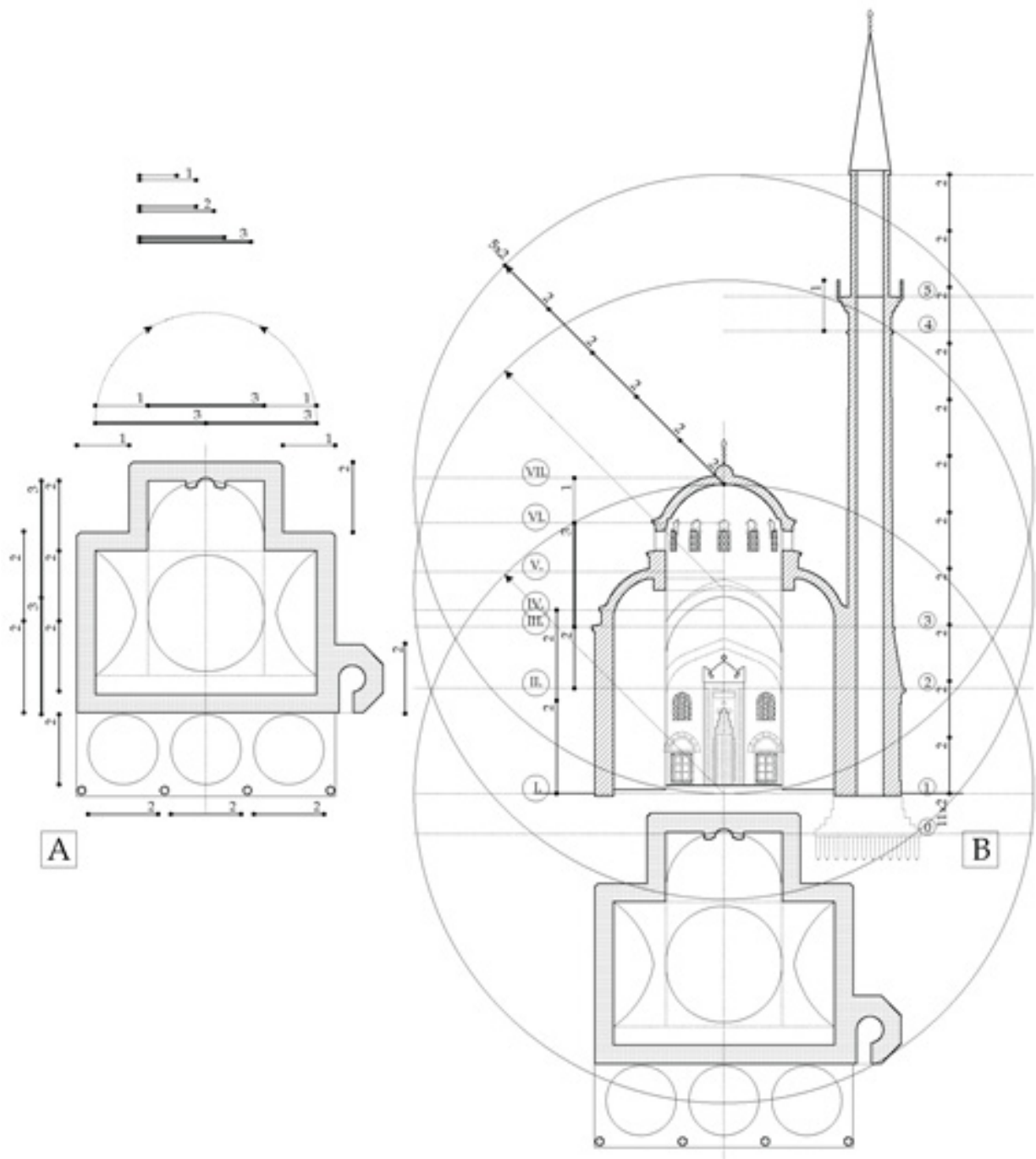
Transmisiono kreiran NIPPUR Ajak >>vrijednost modul – aršin-korak Ferhadije: 51,80 centimetara (vidi numeričke vrijednosti na tabeli) čije su vrijednosti korištene za proces 'isčitavanje' nalaza tokom bnove objekta - refragmentiranja.

Drugi ključ modularnosti **MIZDRAK** – koplje.

Grafički primjer prikazuje jediničnu trodimenzionalnu plansku s'razmjeru - presjek, tlocrt – i tumačenje 'mjerljiv' opus - čitnjem geometrije forme je potrebno *uprizoriti* – na palijativno drevno-muvekitski razmjerom način (geomanta) i da se uvidi utjecaj verneklarno-vojni manir (srednjovjekovno *emprijsko* moduliranje koplja. Moguće je uporediti na tehničkom nacrtu upotrebu tri vrste kopalja: - *pješadijsko* koplje jedna mjerna jedinica 150,0 cm; druga *akmadžijska* 250,0 cm, i treća *alajani-bajratsko* 480,0 cm.

Treći KLJUČ – održivost - je sveta **JEDNOST** plan-projekta neke kuće – znakovno-grafički vidljiv kao arhitektonsko-tehnički fenomen kompaktnog projekta - *ontološka refleksija smisla plana i iskustva graditelja* - koju potrebuje restaurator da koncipira supstancionalno-sakralnu ulogu svrhe o umijeću kao TOPOS KULTA KNJIGE: da 'u duhu smisla JEDNOST!' kojim je strukturirano ovo *umijeće* (Ferhadija) i čini potrebnim naznaka i *duhom* dizajna referira odgovarajuću s'razmjeru.

⁹ Postoji u Arheološkom muzeju Istanbul mjera-ayak (patiniran bronzani uradak) s podacima transkript-isčitane metrike (konvencionalno u 'centimetrima') ukazao je upotrebljivim i nageometriji otkrivenih temelja Ferhadija džamije.

Opis grafičkog nacrtu:

A – Tlocrt-šema: Modalna rekonstrukcija (hipotetočka) tradirano-palijativno razvidna – inicira sliku jednosti ideje Plana po Logosu – metrično označavanje s'razmjerja kopljem mizdakom (preliminarna tradirana sinergija obilježavanja) – primjena ratničkog načina razmjeravanja veličine džamije;
B – Presjek-Shema – primjena palijativno-pragmatske razmjere i Projekt-Skica Ferhad-pašine džamije, autora, uporedivo ilustriraju pojedine vertikalne nivoe elevacije (ranije nije dokumentirano) i hipotetičko metrološko neimarsko kreativno s'razmjeravanje odnosa elemenata strukture džamije – proporcionalno nivelacijsko razmjeravanje (trećeslojno restruktivno niveliranje elevacije) određeno dužinom koplja mizdak – harmonično, geometrijski s'razmjerno usaglašeno usmjerenje – jedinstvo esencije modularnog kanona – (dimenzionalno-i-s'razmjerno kodiranje) – i osporava tezu o masonskim brojevima tri i sedam kao ključu dimenzionalne kompozicije, Pellovog niza; Ovdje je ključ s'razmjerja arhitekture objekata vjerovatno(!) kôd osvajača Osmanlija il' kôd derviških redova!

INŽENJERSTVO - PREPORUKA

Korist *inženjerstva* i adekvatno reagiranje na *ugroženo* kulturno dobro i ispravan metod reartikuliranja konteksta konstrukt-zaštita umijeća. Primjećena je stanovita neadekvatnost i rutina u izboru proračunskih pokazatelja u pristupu formatiziranja odgovora postavljenih u oblasti restauracije zadatka. Oni ne udovoljavaju kriterijima *aktivno-humanih* principa adekvatnosti 'izračuna' konteksta svrhe restauracije. Trajan je zahtjev restauratora da se obezbijedi 'stručno doeduciranje' koje je u ovoj oblasti zanemareno.¹⁰

Činjenica je da je RUTINA PRORAČUNU umjesto logika povijesti bitka supstance <konstrukt objekta> da doseže i udovolji Zakonu stabilnost(!) umjesto kod postignuća *umijeća* (vrijednost strukture drvnog korpusa) tako da *puko-neizbježno-stabilno* 'rješenje' nije kompatibilno s modulom elastičnosti upotrijebljenim veznim materijalom s gradbenim fraktalom cjeline, jer je *umnožen* i dodatni izaziv i 'nestabilan'! Potom je duh konteksta zaštite savremeno inoviranje i 'socijalno-funkcionalno integranje'¹¹ potreba je *dovelo* do principa i pokušaja postupak prakse navodi na poimanje autentičnosti ('u neizbježni ugao principa restauracije') i upute UNESCO-a - današnje dodatne potrebe: u kulturi povijesti, čuvanju umijeća, konstrukt *inženjerstva*, u ugodnom *boravku*, *osvjetljenju*, *provjetranju* i u karakteru samonavođenja *suštine*.

6. VEZIVNA sredstva

Gašeni kreč je bio osnovni vezivni medij obnovi zidanja objekta. Obzirom da originalni sastav *prvog* maltera nije evidentiran, a posljednji sastav maltera

¹⁰ Današnji *nesvrshodan* 'stručni' stav u pristupu *kultu prošlosti* koji bi bio mjerodavan trebao bi u propisima ustanoviti i dopuniti kulturno-historijski kontekst konstelacije o konstrukt - strukovno-naučnim kurikulima prilagođenim principu *humanog* ogledanja *eko-nadogradnjom* suštinu čuvanja originala restauracijom;

¹¹ Ovom *integrativno* se zahtjevu treba udovoljiti! Naprimjer: tradicionalni manir starih neimara o temeljenju na nestabilnom tlu rješavali su '*stiskanje* tla otporom *trenja*' postojećeg zemljišta i korist drvenih šipovima! Ovdje su se koristili armirano-betonski šipovi profila 25,0 mm (108 poboda do 4,0 m injektirani u tlo uz kamene temelja). Dilatiranje između postojećih temelja i sklopa armiranoitoških šipova sa horizontalnima spojevima i podužnim gredama je odvajano olovnim pločama d=3,0 mm. Fragmenti travertina velikih lukova su injektiranjem ojačani adekvatnom masom epoksi očvršćivačem. Italijansko iskustvo o stabilnosti podnožja kupole i polukupole mihraba (na 'horizontalno pomijeranje') i korišteno *utegnuta* čelična sajla 12,0 mm u omotu i čelične trake s četiri pokretna mjesta 10x100 mm. Pojedini kamene blokovi spajani su istopljenim olovom uz željeznu klamfu;

i nakon zemljotresa 1969. godine nije opisan, za postupak obnove po metodu 4R i etici struke bilo je potrebno formulirati novo-stari obrazac recepture maltera istražujući pokazatelje procesa drvnog i n t e r h e m i z m a na probnim uzorcima. Uzorci su bili pripravljeni s različitim recepturama nanošeni na adekvatnu podlogu. Procedura pripreme sastava uzoraka, njegovanje, ispitivanje kvalitete i podobnost namjene je *izazov* restauru i djelatnicima primjena. Izvedeno je 34 (XXXIV) uzorka mješavine i tri sedmice *njege* do 'usuha' nanosa.

Četiri uzorka i recepture su pokazale optimalni kvalitete: za *zidanje kamena*, *tugle*, za pogodnu podlogu *oslikavanja* površine svodova, lukova, kupola, pandantifa i ostalih *unutarnjih* i *vanjskih* zidova. Sadržaji supstanci mješavina maltera su podražavali arheološki izvori preporuka, tradirana iskustva i narativi domaćih zidara i na osnovu sastava: *gašeni kamene kreč*, *drobljena opeka*, *sitni kamene agregat*, *usitnjeni drveni ćumur* (prah ugalja), *sjecana ovčija vuna*, *slama*, *kudelja*, '*staklena*' *voda*, *laneno* i *firinas ulje*, *arterška voda*. Mjerne količine su određivane na osnovu iskustva, starih receptura i narativa majstora.

INOVACIJE su primijenjene radi bezbjednosti objekta i ugone vjernicima. Instaliranje podnog grijanja, razvod u odnosu na *popunjenost* podne podkonstrukcije i finalne površine (položene kamene ploče d=4,0 cm u formatu 77,7x105,6-129,5 cm) s podnim termostatima. Koncept provjetranja prostora je obezbijeđen 'po principu *sličnosti* antičko-rimskog iskustva'. Dekorativno slikarsko uljepšavanje unutrašnjosti sakralnog prostora je definisano 'kao ikonografski POLIMPSEST dojam (sagledan temom motiva i likovnim oslicima), s kaligrafskim stilom pisma arabika i tradirane koloritne game podloge (i uklonjen 'brendirani' *izazov* javnog gledanja dostiga konteksta).¹²

¹² U Ovu svrhu je održan Simpozij na temu paradigme: 'Kako oslikati i uljepšati unutrašnjost sakralnog prostora obzirom da nisu sačuvano slikarski originali!'. Bio je koristan prethodni Simpozij u Čapljini organiziran u okviru aktivnosti Federalnog ministarstva kulture BiH, o 'građenju umijeća sakralne svrhe'. Naslovnom određenju su doprinijeli učesnici i tekstovi publicirani u godišnjaku NAŠE STARINE kao Zbornik XXI – 2008.)

7. ZAKLJUČAK - metod 4R restrukcija artefakta

Priloženi opis je prilagođen metodološko-tehničkom restauriranju i kontekstu i slikovno-grafičkim ilustracijama pri restauriranju koje dopunjava esej da sporenjem ne ustanovljuje izvorište umjetnikove ideje, ako je to djelo Inicijatora Istine, il' je samoruko artizan moćima imaginacije ostvario tjelesno-kreativan oblik lika umijeća!

Ovim postupkom kultura sjećanja poprima svoj osnovni cilj: da svrhu umijeća čini **l i j e p o** duhom kulture sjećanja u prošlosti, sadašnjosti i sve one svete ruine kamena, ideju povratka i uzdignuća Svijeta stvarnosti ako postoji Umijeće stvaranja!

Da bude jasno, bez autoriteta, masovne potpore, graditelja operativaca, nadziranja **OBNOVA** čovjekove devastacije bila bi neuspješna.

2002.....>.....2015.

8. Post Scriptum o knjizi **FERHDIJA – SMISAO SVJEDOČANSTVA**

Recenzent Medina Hadžihasanović Katana MA dipl. ing. arh. naglašava Venecijansku povelju (1964) i 'važnost precizne analitičke i kritičke dokumentacije procesa obnove svakog spomenika, te njenu dostupnost istraživačima'.

Dokument-knjiga sadrži 353 strane, preko 500 ilustracija praksisa momentuma in loco. Osim recenzenata Dr. prof. Nusret Isanović, Hadžihasanović Katana aktivno su učestvovali Jasenka Čakarić, sin Amar, Voleta Kovačević, Ornela Rezinović, Nihada Ibrišimović i oko 260 imenovanih učesnika obnove objekta. Naslovno određenje teksta u prilogu, metodološki gledano i sadržajem predstavlja manual-katalizator (priručnik restauratoru) jer etablira suštinu opusa umijeća razotkrivenu heuristički svijest opisa regradbeno-restruktivni proces ekskurs – inteligibilni mundus ideje - idiom - sakralni kod-svrhu objekta (i kao nastalo ontološko utočište sveto-lijepoj memoriji).

Pred-Predgovor je rasprava o postojanju multioriginala u prostoru sakralnog statusa magister artisa MIHRAB numen sacrum. Estetskim sudom umjetnički izveden fenomen i procesuiranjem sagledan semantički monohrona neoplastika punina – nadosjetilno figurativno načelo oblika kao samovidljivo>>nevidljiv 'lijepo jezgro oblika' materijalne strukture konfiguracije.

Vrijedni podaci se nalaze u tekstu knjige. Ovdje je pojašnjen metod '4R restrukcija'.

ABSTRACT: THE METHODOLOGICAL PROCEDURE of the reconstruction of cultural heritage implies the protection of creative ideas of a social community. For this purpose, the UN International Community obliged the signatory states to protect their history and cultural identity through the Hague Convention, charters and declarations (BiH is also a signatory since 1992). In accordance with the context of UN decisions, our discourse elaborates on the CASE of monument restoration and presents a methodological approach to removing the results of the devastation of a cultural building monument due to the removal of its sacred function. The subject is restoring the historical value of this art.

The procedure (return) is temporally connected with the process of implementation and future persistent preservation of the culture of remembrance.

Approaching such a state of the monument "required" a scientific research and aesthetic-creative identification of the state of physics of "its being" and re-artificializing its fractals to a whole appearance.

This being-idiom is precisely an indicator of the aesthetic basis to format an adequate method of 4R reconstruction and restore the existence of the monument.

According to the definition, the methodological process of the reconstruction of the being of the monument constitutes its eidos-idea and the aesthetic sense of the traditional concept - ground plan basics, artistic style, the proportion of parts and the scale of the whole, as well as with the spaced form, the inspiration looks - beautiful - its spirit, then the physics of the object-subject - truth - which makes it a tradition: form construct, materiality, purpose and 'ancient-timeless' integration of purpose and functions (old><new) construction engineering, contemplative metaphysical-ontological reading of timed code and its role.

Therefore, the subject of the attached work contains authentic - its fundamental methodological solution to the issue of remodelling and a possible historical evaluation of the fractal-artefact with 'touching' the purpose of the previous parts of the substance of art-good.

It is known that, with a reservation about the interpretation of the term 'authentic', the UNESCO instructions require a more detailed analysis of these international provisions and their method of processing - implementing - in loco culture of each social community.

Keywords: 4R reconstruction, rearticulation, remodeling, refragmentation, discourse hypothesis, restoration method, extended preservation, question of DNA sample origin, digital-forensic scan fractal, Ashin-Ayak dimensionality, ontological.

Hazim Numanagić, kaligraf

Oslikavanje Ferhadije džamije u Banja Luci

Abstract: Izbor natpisa u „novoj“ Ferhadiji je baziran na onima u „staroj“ Ferhadiji, uz neke manje izmjene zbog različitih dimenzija pozicija na kojima su natpisi upisani. Promjene su sugerirane kaligrafskim skicama za izradu studije unutrašnjeg uređenja džamije, koje je Komisija pregledala i odobrila. Promjene i razlozi koji dovode do njih bit će objašnjeni u mom sljedećem tekstu.

Osnova za izbor natpisa u „novoj“ Ferhadiji su natpisi u „staroj“ Ferhadiji. Male izmjene u natpisima su uslovljene drugačijim dimenzijama pojedinih pozicija na kojima su ti natpisi pisani. Te promjene su predložene kaligrafskim skicama izrađenim za izvedbenu studiju oslikavanja unutrašnjosti džamije koje je Komisija koja nadgleda ove radove pregledala i odobrila. Te promjene ću objasniti u sljedećem tekstu kao i razloge koji su doveli do tih promjena.

1. Na četiri kamene lunete iznad prozora oko mihraba bila je napisana prve Kur'anska sura Fatiha. Isti tekst je napisan i sada sulus stilom arapskog pisma i podijeljen je na četiri lunete kako slijedi:

a) Luneta iznad prozora koji se nalazi na zidu desno od mihraba.

نبيم اعلال بر هل دمحل اميحرل انمحرل هلل امسب

*U ime Allaha, Milostivog, Samilosnog.
Tebe, Allaha, Gospodara svjetova, hvalimo.*

كاي و دب عن كاي نيدل اموي كل امميحرل انمحرل

*Milostivog, Samilosnog, Vladara Dana sudnjeg,
Tebi se klanjamo i od Tebe*

نيذل طارص ميقتسمل طارصل انده ني عتسن

pomoć tražimo. Uputi nas na pravi put, na put onih

ني لاضلال ال و مهيلع بوض غملا ريغ مهيلع تمعن

*kojima si milost Svoju darovao, a ne onih koji su
protiv sebe srdžbu izazvali, niti onih koji su zalutali.*

Luneta, lijevi prozor na prednjem zidu

Luneta, prednji prozor na lijevom zidu

2. Najviše problema bilo je sa prostorom za tekst Fatihe koja se nalazila na dnu kupole. Na dvadeset metara dužine i trideset centimetara širine trebalo je smjestiti zadani tekst. Kako kaligrafija ima pravila koja kažu da debljina slova zavisi od njihove visine, već u kaligrafskim skicama tekst se morao ili neprirodno razvlačiti ili produžiti još nekim tekstom. Prijedlog da se ubace “Euza” na početku i “Sadeka” na kraju je prihvaćen od strane Komisije. Kada se počelo raditi na objektu ispostavilo se da širina tog prostora nije više trideset cm nego je još uža za četiri do šest cm. Iako se širina mogla povećati na 30 cm zbog odluke da se red ciglica koji je taj prostor sužavao, skoro za trećinu, ne može prekriti malterom, skice su morale biti prilagođene još užem prostoru. Tako se na već prošireni tekst ubačene još oznake za ajete i naslov sure koje su urađene u negative u odnosu na ostali tekst.

هللاب ذوعا . تي اعبس ةيكم باتكلا ةختاف ةروس
مي ج رلا ناطيشلا نم مي لعل اع ي مس ل

Sura Fatiha. Mekanska, sedam ajeta. Utičem se Allahu koji sve čuje i zna od prokletog šejtana.

Fatiha, dno kupole

ني مد اعلا بر هلل دمحل ا مي ح رلا ن م ح رلا هللا مس ب
كاي و دب عن كاي ا ني دلا موي ك ل ام مي ح رلا ن م ح رلا
ني ذل ا طارص مي ق ت س م ل ا طارص ل ا ن د ه ا ني ع ت س ن
ني ل ا ض ل ا ال و م ه ي ل ع ب و ض غ م ل ر ي غ م ه ي ل ع ت م ع ن ا

U ime Allaha, Milostivog, Samilosnog. Tebe, Allaha, Gospodara svjetova, hvalimo. Milostivog, Samilosnog, Vladara Dana sudnjeg, Tebi se klanjamo i od Tebe pomoć tražimo. Uputi nas na pravi put, na put onih kojima si milost Svoju darovao, a ne onih koji su protiv sebe srdžbu izazvali, niti onih koji su zalutali.

ق داص مي ر ك ل ا ه ل و ي ر غ ل ب و مي ظ ع ل ا ي ل ع ل ا ه ل ل ا ق د ص
ني م ا ل ا د ع و ل ا

Istinu je rekao Svevišnji i Veličanstveni Allah, a nju je vjerno prenio Poslanik Njegov plemeniti, iskreni i pouzdani.

3. U dnu polukupole nalazio se je 56. ajet sure El-Ahzab u koje se naređuje vjernicima da donose salavat. Na ajet je, još u skicama dodan i tekst salavata koji je od teksta ajeta razdvojen stilizovanom tačkom.

ن و ل ص ي ه ت ك ئ ل م و ه ل ل ا ن ا م ي ح ر ل ا ن م ح ر ل ا ه ل ل ا م س ب
ا و م ل س و ه ي ل ع ا و ل ص ا و ن م ا ن ي ذ ل ا ا ه ي ا ي ي ب ن ل ا ي ل ع
ل ا ي ل ع و د م ح م ا ن د ي س ي ل ع ل ص م ه ل ل ا . ا م ي ل س ت
ي ل ع و م ي ه ا ر ب ا ا ن د ي س ي ل ع ت ي ل ص ا م ك د م ح م ا ن د ي س
د ي ج م د ي م ح ك ن ا م ي ه ا ر ب ا ا ن د ي س ل

Allah i meleki Njegovi blagosilju Vjerovjesnika, blagosiljajte ga i vi vjernici i pozdrav mu šaljte. Allahu moj, blagoslovi našeg prvaka Muhammeda i porodicu njegovu kao što si blagoslovio našeg prvaka Ibrahima i porodici njegovu, zaista si Ti hvaljen i slavljen.

Salavat, dno polukupole

4. U pandatifima polukupole napisano je Božije ime i ime Njegova poslanika.

a) Pandatif desno

Allah, Svevišnji

Pandatif, zapad

b) Pandatif lijevo

Muhammed, mir s njim

م ال س ل ا ه ي ل ع د م ح م

5. U pandatifima kupole napisana su imena hulefai-rašidina (upućenih halifa, prve četverice halifa) i to ovim redom:

a) naprijed desno

Ebu Bekr, Allah bio zadovoljan s njim.

ه ن ع ه ل ل ا ي ض ر ر ك ب و ب ا

Muhamed, mir s njim

b) naprijed lijevo

Omer, Allah bio zadovoljan s njim.

ه ن ع ه ل ل ا ي ض ر ر م ع

c) nazad desno

Osman, Allah bio zadovoljan s njim.

ه ن ع ه ل ل ا ي ض ر ر ن ا م ث ع

d) nazad lijevo

Ali, Allah bio zadovoljan s njim.

ه ن ع ه ل ل ا ي ض ر ر ي ل ع

Dva su načina na koja možete poredati imena u pandatifima i ona zavise od toga kako posmatrate pandatife: kao dio kupole (kruga) ili kao dio zidova (kvadrata). Ovo napominjem zbog toga što su u „staroj“ Ferhadiji imena bila, zbog tretiranja pandatifa kao dijela kupole, poredana ovako: desno naprijed je ime Ebu Bekra a onda redom s desna nalijevo imena Omer, Osman i Ali. Sada se insistiralo od strane Komisije da se imena poredaju kako se redaju ako se pandatif posmatra kao dio zida.

Svi gore spomenuti natpisi su pisani sulus stilom arapskog pisma. Obojeni su bojom Terra di Siena brucita (pečena sienska zemlja) a oivičeni su linijom boje Bruno Van Dyck.

Pandatif, istok

6. Na mihrabu su dva natpisa:

a) U vrhu mihraba u kamenu je isklesan dio 37. ajeta treće kur'anske sure Ali Imran. Dijelovi mihraba na kojima je bio ovaj tekst su pronađeni i ugrađeni u novi mihrab.

بارحملا ايركز اهيلع لخد ام لك

Kad god bi joj Zekerija u mihrab ušao...

b) U mihrabskoj udubini je napisan dio 144. ajeta druge kur'anske sure Bekara. Ovaj natpis je dodan prilikom obnove Ferhadije sedamdesetih godina prošlog stoljeća. Na kamenu podlogi mihraba nanešena je boja koja odgovara kamenoj podlozi i na njoj je zlatnim listićima (22 karata) napisan tekst. Da bi se anulirala minimalna razlika boje i kamene podloge tekst je oivičen linijom koja je boje gore spomenute kaligrafije.

مارحلا دجس ملام رطش كه ج و لوف

Okreni lice svoje prema Hramu časnom.

7. Mimbera

Na ulazu mimbere stajao je 79. ajet 17. sure El-Isra. Dio natpisa isklesan u kamenu je pronađen i ugrađen na isto mjesto. Dopisan je dio koji je nedostajao i isklesan je u kamenu.

كثعبي نا يس ع كل قلفان هب دجهتف ليل لا م و
ادومحم ام اقم كبر

I probdij dio noći u molitvi, to je samo tvoja dužnost, Gospodar tvoj će ti na onom svijetu hvale dostojno mjesto darovati.

8. Ulazni portal.

Iznad ulaznih vrata napisan je 10. ajet 62. sure El-Džum'a. Dio originalnog teksta koji je pronađen očišćen je i konzerviran od strane stručnjaka studija Restauro, a dio koji je nedostajao je dodan i napisan na malo svjetlijoj podlozi tako da je vidljiva razlika između originalnog i rekonstriranog teksta.

وضرالا يف اورش تناف قولصل تي ضق اذاف
مك لعل اريثك هللا اوركذا و هللا لصف نم اوغتب
نوحلفت

A kada se molitva obavi, onda se po zemlji razidišite i Allahovu blagodat tražite i Allaha mnogo spominjite, da biste postigli što želite.

Tarih iznad ulaznih vrata.

Tarih je pronađen, obnovljen i postavljen na isto mjesto.

نوچى اهللا يي دعجم يل اع وب ايح ايدلي
نى دل له نى عم كب داهرف تارىخل بحاص
نى لد يدزاق هرمم نى مان هل اى فى س هنشن
نى زك درم لوا هل لام ازغ ىرىخوت يدلق
نىخىرات ىه ايس ىدىد بوش ود ده هى انب وب
نى نوموم ىم اقم وب يدلپاى هلل قن سح

*Ovu velebnu bogomolju podiže u ime Allaha,
Dobrotvor Ferhad-beg, pomagač vjernika,
Žednim mačem uklesa u mramor svoje junačko
ime,*

*Sa ratnim imetkom podiže dobro taj odabrani
muž.*

*Sipahi prispjevši građevini reče joj kronogram:
„U ime Allaha sagrađeno je ovo mjesto za
vjernike.“
987 (1579/80)*

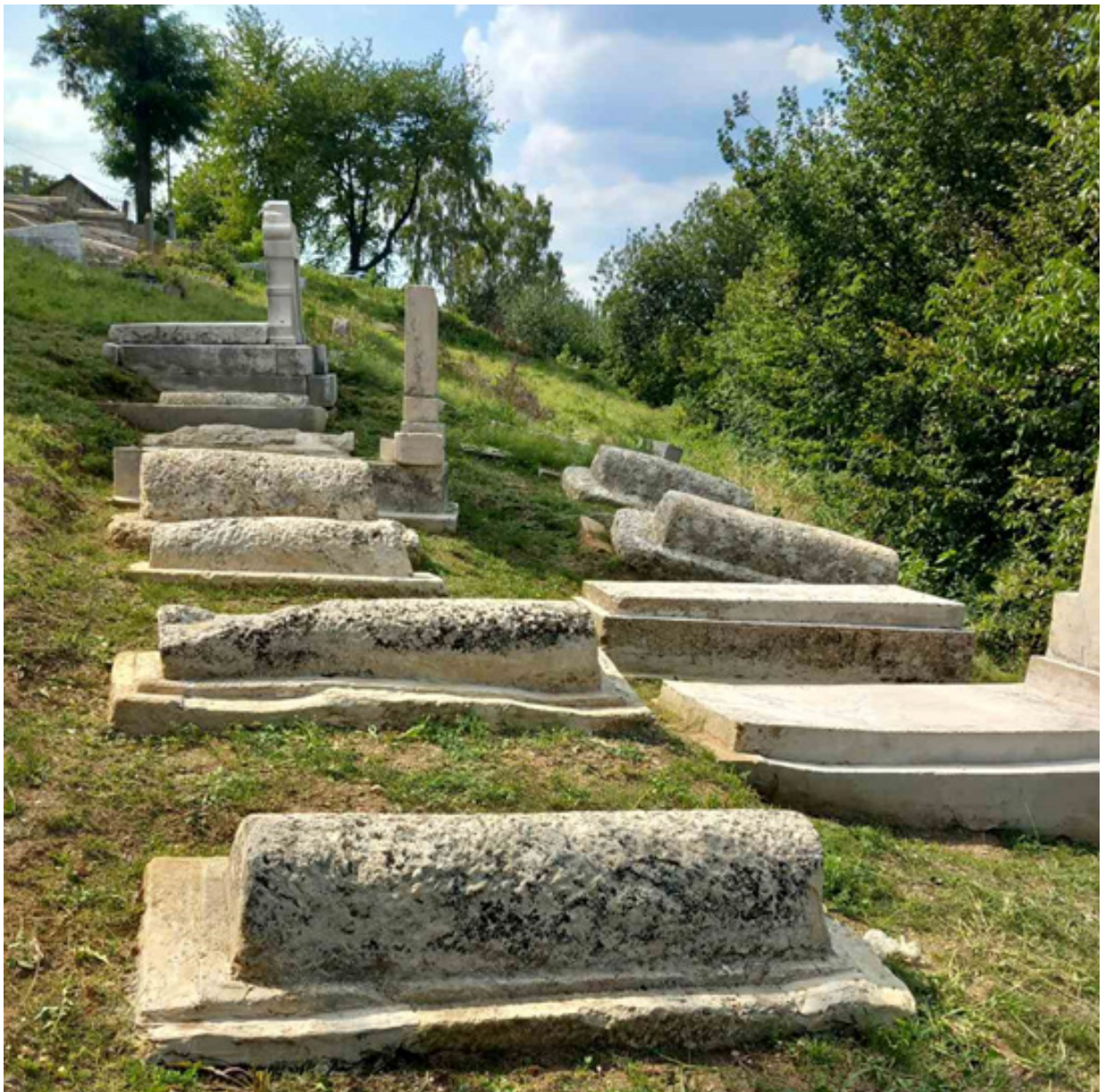
Ulazni portal

Abstract: The selection of inscription in the „new“ Ferhadija are based on the ones in the „old“ Ferhadija, whereby some slight changes were conditioned by different dimensions of the positions on which the inscriptions are written. The changes are proposed by calligraphic sketches created for the study of decorating the interior of the mosque, which were reviewed and approved by the Commission. The changes and the reasons that lead to them will be explained in the next text of mine.

Mr. Esad Vesković, konzervator-restaurator

Konzervatorsko-zaštitni radovi na nadgrobnicima grobljanske cjeline “Jevrejsko groblje” u Travniku

Abstract: Konzervatorsko-restauratorski radovi izvedeni su na nadgrobnim spomenicima na Jevrejskom groblju u Travniku u periodu od 16. oktobra 2023. do 30. maja 2024. godine, pri čemu je obrađeno 175 nadgrobnih spomenika iz različitih perioda. Radovi su započeli 16. oktobra 2023. godine, prekinuti su zbog nepovoljnih vremenskih prilika, a potom su nastavljeni početkom aprila 2024. godine, da bi bili gotovi krajem maja 2024. godine. Nakon završenih radova uslijedio je nadzor nadgrobnih spomenika u kojem periodu izvršena je hidrofobna zaštita nadgrobnih spomenika. Da bi se dobila kvalitetna zaštita, bilo je potrebno sačekati da se primenjeni materijali tehnološki obrađuju. Istovremeno je obrađivan prostor oko nadgrobnih spomenika (košenje trave i sl.).

1. Uvod

U periodu od 16.10.2023. do 30.5.2024. godine izvršeni su konzervatorsko-restauratorski radovi na nadgrobnicima grobljanske cjeline Jevrejsko groblje u Travniku. Tretirano je ukupno oko 175 nadgrobnika iz različitih perioda. Radovi su počeli 16.10.2023. te su zbog nepovoljnih vremenskih uslova prekinuti, a nastavljeni su početkom aprila 2024. godine i završeni krajem maja 2024. godine. Nakon završenih radova, izvjesno vrijeme trajao je monitoring spomenika. U tom periodu izvršena je i hidrofobna zaštita nadgrobnika; bilo je potrebno pričekati da materijali koji su upotrebljavani tokom tretmana tehnološki odrade kako bi zaštita bila kvalitetna. Istovremeno, tokom ovog perioda održavan je i teren oko spomenika (košenje trave i dr.).

2. Kratki opis lokaliteta sa nadgrobnicima

Jevrejsko groblje u Travniku nalazi se na jugozapadnom dijelu grada na brežuljkastom i padinskom lokalitetu zvanom Bojna. Prema historijskim podacima Jevreji se doseljavaju u Travnik u toku 16. stoljeća. Prema popisima iz različitih perioda, njihov broj kretao se od nešto više od 350 pa do oko 500 stanovnika, da bi njihov broj poslije drugog svjetskog rata pao na svega 16 stanovnika. U ovom periodu groblje je devastirano i dosta oštećeno. Prema podacima koje je vrlo sadržajno prikupljao Zavičajni muzej iz Travnika na lokalitetu se nalazi, odnosno evidentirano je 348 spomenika iz različitih perioda.

3. Postojeće stanje nadgrobnika na lokalitetu

Spomenici-nadgrobnici na ovom lokalitetu su u veoma lošem stanju. Veliki broj spomenika je oštećen. Groblje je u cjelosti obraslo rastinjem. S obzirom da je lokalitet smješten na padinskom terenu, djelovanjem prirodnih faktora, ponajviše klizišta evidentirano je i pomjeranje pojedinih spomenika iz ležišta, naročito na jugozapadnom dijelu groblja. Nadgrobnici su uglavnom rađeni od tri vrste materijala, najviše od lokalnog kamena laporovitog krečnjaka sa primjesama pješčara, različite strukture, negdje i konglomerata, zatim tvrdog krečnjaka koji bi mogao biti kamen „Hreša“ te treći vid materijala je upotreba betona za izradu nadgrobnika. Hreša i beton su upotrebljavani za izradu nadgrobnika iz nešto novijeg perioda.

Kada su u pitanju oblici spomenika, i tu imamo nekoliko tipova i njihovih varijeteta. Najstariji i najviše prisutni su spomenici u obliku sanduka sa postoljem, čija je prednja strana uglavnom lučna ili u formi sljemenjaka. Spomenici iz novijeg perioda koji su urađeni od betona ili hreše imaju složeniju formu sa postamentima pločama, visokim sanducima, negdje i sa kapom. U odluci Komisije koja se odnosi na ovaj lokalitet koji je proglašen nacionalnim spomenikom, opisani su svi nadgrobnici pojedinačno s podacima o obliku, materijalima od kojeg su izrađeni i oštećenjima.

Faktori ugrožavanja i oštećenja nadgrobnika:

Skoro cijeli lokalitet je obrastao je višim ili nižim rastinjem koje svojim prisustvom ugrožava nadgrobnike.

Mahovine, lišajevi i ostali produkti koji biološki ugrožavaju materijal se nalaze na samim spomenicima, permanentno degradirajuće djeluju na kamene površine a i dublje na strukturu kamena. Klizišta terena djeluju na prenapregnuće tla, a i na same spomenike čime su prouzrokovana oštećenja i pomjeranja iz autentične pozicije (dolazi do utonuća spomenika i slično).

Fizički, hemijski, biološki, petrografske karakteristike materijala, nepar čovjeka i neki drugi faktori utiču na propadanje spomenika.

Svi ovi faktori pojedinačno, ali najčešće u simbiozi, djeluju na propadanje ovih spomenika stvarajući različit vid karakterističnih oštećenja i mogu se opisati kao:

- Prisustvo tamnih i svijetlih prevlaka (divlja patina) koja je nataložena preko površine kamena ili betona.
- Površinska degradacija kamena, oštećenja na površini autentične forme koja se najviše manifestuju na natpise u konkretnom slučaju.
- Prisutne pukotine manjeg i većeg opsega po površini i po dubini kamena, a ima ih i na betonu.
- Ljuskanje i fragmentiranje, korasto raspadanje kamena i manje spomenika koji su izrađeni od betona.
- Odvajanje manjih ili većih dijelova od cjeline spomenika do nivoa da pojedini dijelovi u potpunosti nedostaju

Zatečeno stanje

Zatečeno stanje

4. Konzervatorsko-zaštitni radovi, praktični postupak

Predviđeno je da se konzervatorski tretira i zaštititi 172 spomenika – nadgrobnika, ali je urađeno ukupno, oko 180 nadgrobnika. Obuhvaćene su sljedeće grobljanske cjeline:

- Konzervatorski radovi na nadgrobnicima na sjeveroistočnom dijelu kompleksa groblja (najstariji nadgrobnici) ukupno tretirano 106 spomenika.
- Konzervatorski radovi na zapadnoj strani grobljanske cjeline, tretirano oko 50 spomenika.
- Konzervatorski radovi na najugroženijim i najoštećenijim spomenicima –nadgrobnicima u centralnom i zapadnom dijelu kompleksa (15 nadgrobnika).
- Konzervatorski radovi na spomen obilježju travničkim Jevrejima (3 spomenika od kamena na betonskom postolju).

Praktični postupak konzervatorsko-zaštitnih radova izvođen je po fazama:

Pripremni radovi - uklanjanje višeg i nižeg rastinja, kao i nivelisanje i uređenje terena oko nadgrobnika

U dijelu koji govori o zatečenom stanju na lokalitetu ukazano je da su svi nadgrobnici bili pokriveni različitim vrstama rastinja, koje je neophodno bilo ukloniti. To je urađeno mehanički, sječom, vađenjem korjenja, košenjem trave, i drugo.

U drugoj etapi ovih radova izvršeno je djelimično uređenje terena oko nadgrobnika, koje je uključivalo i uklanjanje humusa kako bi nadgrobnik bio vidljiv.

Pripremni radovi

Uklanjanje mahovina i drugih bioloških oštećenja sa površine nadgrobnika

Postupak je izvođen mehanički prilagodljivim alatima, kako se ne bi oštetile kamene ili druge površine nadgrobnika (suhi postupak, upotreba drvenih alatki, plastičnih ili silikonskih četki i drugo).

Pranje spomenika

Pranje spomenika

Nakon uklanjanja mahovine i korastih lišajeva mehaničkim putem, spomenici su prani toplom vodom sa kontrolisanim pritiskom i na taj način uklonjeni su ostali bioprodukti i nataložene hemijski vezane nečistoće. Postupak je ponavljan do postizanja zadovoljavajućih rezultata. Postupak pranja kamenih površina kombinovan je sa mehaničkim tretmanom.

Spajanje i sastavljanje odvojenih dijelova i fragmenata spomenika po kontaktnoj liniji

Veliki broj nadgrobnih spomenika je ispucao, neki fragmenti su otpali i nalaze se rasuti oko autentične pozicije na spomeniku. Ta su oštećenja karakteristična kada se radi o spomenicima napravljenim od pješčara, konglomerata, hreše, ili od betona. Kod starijih nadgrobnika to su lomljenja i krnjenja na vjerovatno kritičnim tačkama koje se odnose na petrografske karakteristike materijala i sastav. Kod kamenih spomenika od hreše imamo problem razdvajanja segmenata i oštećenja koja su izazvana padom i obrušavanjem. Kod betonskih spomenika najčešća oštećenja su lomljenje, obrušavanje, krnjenje.

Praktični postupak saniranja nadgrobnika urađen je sastavljanjem polomljenih dijelova, upotrebom veziva, epoksi smole ili ljepljiva u zavisnosti od tipa oštećenja. Po potrebi vršeno je ankerisanje da bi se izvršilo stabilno vezanje, naročito težih segmenata.

5. Saniranje pukotina i drugih oštećenja na nadgrobnicima

U zavisnosti od stepena i vrste oštećenja vršeno je saniranje odnosno plombiranje oštećenja na spomenicima. Rađeno je to polimernim malternim masama, koje su primjenjive u konzervatorskoj praksi. Upotrebljavane polimerne mase morale su imati karakteristike kompatibilne sa materijalom od kojeg je spomenik napravljen. To je bilo neophodno jer smo ovdje imali spomenike urađene od kamena metlike lapovov ili krečnjak, zatim riječne konglomerate, hrešu i spomenike od betona.

Prilikom pripreme polimerne mase u samu masu dodat je pigment u prahu kako bi se dobio ton sličan autentičnoj površini spomenika.

Sastavljanje i plomiranje

6. Hidrofobna zaštita spomenika

Nakon svih predviđenih radova koji su urađeni na ovim spomenicima, isti su hidrofobno zaštićeni otopinama na bazi silikona. Na ovaj način smanjena je njihova poroznost, ali je zadržana parapropusnost. Silikonska zaštita je primijenjena tek nakon što su svi upotrebljeni materijali tokom zaštitno-konzervatorskih radova postigli i odradili potrebni vremenski rok.

Hidrofobna zaščita spomenika

Spomenici nakon završenih konzervatorsko-restauratorskih zaštitnih radova

Napomena:

Tokom radova, a i nakon što su radovi u potpunosti izvedeni, konstatovano je veliko prisustvo vlage i vode na samom lokalitetu. Trava i sitno rastinje pojavljuju se vrlo brzo pa je neophodno redovno održavanje spomeničkog kompleksa (prije svega misli se na redovno košenje).

Abstract: *Conservatory-restoration works were performed on the gravestones in the Jewish Graveyard in Travnik in the period from 16 October 2023 to 30 May 2024, whereby 175 gravestones from different periods were treated. The works commenced on 16 October 2023, and were interrupted due to unfavourable weather conditions and then restarted at the beginning of April 2024, to be finished at the end of May 2024. The finished works were followed by monitoring of gravestones, in which period the hydrophobic protection of gravestones was performed. In order to get a quality protection, it was necessary to wait for the applied materials to be technologically processed. Simultaneously, the area around the gravestones was cultivated (grass mowing etc.).*

Mirela Mulalić Handan, d.i.a.

Hadžialića kuća u Putićevu kod Travnika

Abstract: Cilj rada je osvijetliti manje poznat primjer stambenog graditeljstva, kuću porodice Hadžialić u Gornjem Putićevu kod Travnika. Radi se o izuzetnom primjeru ishodne katne kuće, vjerovatno iz 19. stoljeća, koja je služila za privremeni boravak porodice na selu. Zahvaljujući kombinovanom načinu zagrijavanja taj boravak je mogao biti produžen i u hladnom zimskom periodu. Prostornom i funkcionalnom organizacijom postignut je visok stupanj kvaliteta stanovanja – osvijetljenje i osunčanost, zagrijavanje i provjetravanje, vizure i bliskost s prirodom. Iako je građena na selu nosi obilježja gradske kuće iz osmanskog perioda. Specifična rješenja vidimo ne samo u načinu zagrijavanja prostora, nego i u oblikovnom rješenju s prepustima kata na tri strane.

Objekat nije prošao veće preinake te je očuvan visok stupanj autentičnosti i integriteta, odolijeva zubu vremena i zahtijeva radove restauracije.

Ključne riječi: ishodna kuća, rješenje grijanja, organizacija prostora

Uvod

Ishodne kuće su, uz kule i odžake, stambeni objekti ladanjske arhitekture građeni u prirodnom okruženju u blizini gradova. Služile su za privremeni boravak imućnijih porodica, za ljetni odmor, za povremene porodične ishode i okupljanja u prirodi. Također, njihove su bašte upotrebljavane za poljoprivrednu proizvodnju. Posjedovanje zemljišta određivalo je društveni status njihovih vlasnika.

Hadžialića kuća u Putićevu u blizini grada Travnika predstavlja vrijedan, očuvan primjer ishodne kuće na prostoru centralne Bosne. Građena je vjerovatno u 19. stoljeću za potrebe svog prvog vlasnika Hadži Alića. Građena je kao katna kuća sa prepustom kata na tri strane, sa nizom većih prozora i otvorenom kamerijom što je omogućilo bliski dodir sa prirodnim okruženjem, dobro osvijetljenje i ventilaciju. Kat joj daje karakter gradske kuće iz osmanskog perioda. Objekat se mogao koristiti i zimi, što omogućava ložište u prizemlju i usmjerenje toplote u prostorije na katu kroz otvor u međukatnoj konstrukciji, kao i zidana peć u glavnoj sobi na katu.

Građena je na tradicionalan način s upotrebom kamena, drveta i dizme.

Rad nastoji rasvijetliti osnovne karakteristike ovog objekta razmatrajući sljedeće aspekte:

-Orijentaciju objekta i povezanost sa prirodnim okruženjem;

-Raspored prostorija i odnos između zajedničkog i privatnog prostora;

-Omogućenost korištenja objekta u ljetnom i zimskom periodu;

-Razlike i sličnosti sa modelom seoske katne dimalučare i gradske kuće osmanskog perioda i u kojoj mjeri predstavlja specifično rješenje.

Iako je objekat opljačkan u toku rata u BiH (1992-1995) i namještaj odnesen, sačuvan je visok stupanj autentičnosti. Zbog starosti zahtijeva radove restauracije.

Rad se zasniva na terenskom snimanju, istraživanju literature i dokumentacije Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, te provedbi sociološko-antropoloških metodologija putem intervjua sa vlasnikom.

Historijski podaci

U kraju u kome leži Travnik, u dolini rijeke Lašve, u svim poznatim civilizacijskim epohama formirane su snažne zajednice, o čemu svjedoče brojni nalazi, od neolita. U srednjem vijeku glavni put sa zapada išao je dolinom Lašve i povezivao centralnu Bosnu sa Uskopljem i Donjim Krajevima. U osmansko doba ovaj put je bio najkraća veza između Travnika i Sarajeva (Bojanovski, 1974).

U srednjem vijeku Travnik je bio utvrđeni grad sa dvorskom palačom (Kovačević-Kojić, 1978, 138, 264), a u osmanskome periodu i sjedište bosanskog namjesnika i vezirski grad s manjim prekidima (od 1832. do 1838. godine), sve do 1850. godine (Šabanović, 1982, 88, 91, 96). Veliki dio njegovog kulturnog naslijeđa datira iz osmanskog perioda.

Naselje Putičevo u blizini grada Travnika pominje u svom putopisu Ivan Kukuljević Sakcinski, hrvatski književnik i političar, koji je 1857. godine posjetio Travnik:

„Drum vodi preko lijepoga travanjskog polja, zatim nalievo prieko Lašve, na kojoj je stari zidani most na dva oka. Nedaleko od njega stoji slieva dvor Dervišbega Hasanpašića, a s desna na berdu kula Mustajbega Hadži Alića. Za ovim sledi kerščansko selo Putičevo s dobrim kućama i dobro obrađenim poljem.“ (Kukuljević-Sakcinski, 1997, 362-363).

Kula Mustajbega Hadži Alića nije očuvana ali je sačuvan toponim lokaliteta. Kula je vjerovatno bila stambenog karaktera.

Sujoldžić (2018) navodi da oko 300 metara južno od lokaliteta Kula, nalazi se ishodna kuća, poznata kao Hadžialića kuća. Prvi vlasnici ishodne kuće, Hadžialići, stanovali su u Travniku u mahali Šumeće, gdje su posjedovali imanja, velike kuće i gospodarske objekte, prema rijeci Lašvi, nasuprot Donjem Osoju. Poslije Hadžialića vlasnici kuće i imanja su bili Hrasnice iz Sarajeva. Promjena

vlasništva desila se kroz miraz i nasljedstvo početkom 20. stoljeća. Današnji vlasnici su, prema gruntovnici, ženski članovi obitelji Zulfikarpašić, Halilbašić i Imamović.

Smještaj u prostoru i izgled

Putičevo je naseljeno mjesto u blizini grada Travnika u središnjoj Bosni. Nalazi se na nadmorskoj visini 517 m i danas zauzima površinu 5,85 km². Cijeli kraj se nalazi u velikoj dolini rijeke Lašve koja povezuje dolinu rijeke Bosne na istoku s dolinom rijeke Vrbas na zapadu. Okružen je planinama Vilenica i Vlašić. Klima je umjereno-kontinentalna s ostrim zimama i toplim, vlažnim ljetima. Prirodni uvjeti ovog kraja, bogatstvo šume i kamena, utjecali su na graditeljsku djelatnost i razvoj regionalnih obilježja.

Kuća Hadžialića je dužom stranom orjentirana JI-SZ, smještena na relativno ravnom terenu, okružena livadama i voćnjakom. Sa istočne i južne strane parcele prolazi seoski drum, a preko puta je Filijalna crkva Uskrsnuća Gospodnjeg, savremene arhitekture. Kuća stoji samostalno na parceli, odvojena od drugih objekata u selu, okružena prirodnom. (Slika 1)

Ispred kuće se nalazi avlija nekada kaldrmisana, a danas pokrivena kamenim pločama. Ispred kuće je izgrađena kuhinja, vjerovatno na mjestu nekadašnjeg mutvaka. Avlija je sa zapadne strane

Slika 1., Situacija – izvor: katastar.ba

Slika 2., Izgled Hadžialića kuće u Putićevu, autor Medina Hadžihasanović Katana

odvojena od bašte kamenim zidom u produžetku zida prizemlja kuće, a pristup bašti omogućen preko jednostavnih drvenih vrata.

Fasade objekta su horizontalno raščlanjene na prizemlje i kat, što je postignuto prepustom kata na tri strane i postavkom prozorskih otvora. Prizemlje je građeno u kamenu, i jedino prednji zid osigurava otvorenost i to prema avliji na osunčanoj strani, dok su ostali zidovi bez ili sa manjim otvorima. Velika dvokrilna vrata u prednjem zidu povezuju avliju i unutrašnjost, a sa strana vrata je po jedan prozor. Osim ovog prednjeg zida, prizemlje djeluje zatvoreno, bez otvora na bočnoj SZ strani okrenutoj bašti, sa jednim većim i jednim manjim prozorom na zadnjoj strani, dok se preko dva prozora na bočnoj JI strani otvara prema voćnjaku. Zatvorenost prizemlja, kameni zidovi i prozorski otvori sa demirima pružaju sigurnost objektu od eventualnih provala.

Kontrast prizemlju čini kat. Prepušten je sa tri strane u odnosu na prizemlje, sa nizom od šest većih prozora na prednjoj i otvorenoj kameriji na zadnjoj strani objekta, što mu osigurava vizure i povezanost sa prirodom, dobru osvjetljenost i ventilaciju prostorija na katu.

Objekat je natkriven strmim, četvorovodnim krovom, danas pokrivenim crijepom. Na bijelo bojenim zidovima ističu se drveni elementi: prozori, vrata, ograda kamerije, krov. (Slika 2)

Građena kao ishodna kuća u seoskom ambijentu, po izgledu odgovara gradskim kućama iz osmanskog perioda sa regionalnim obilježjima graditeljstva centralne Bosne.

Paralela se može povući sa nekim primjerima kuća u naselju Osoje u Travniku koje su analizirali Chabbouh-Akšamija i Šabić u knjizi Tradicionalna travnička kuća:

„Stanovništvo je naziva čardaklija i dvobojka -čardaklija prema riječi perzijskog porijekla čardak, što je opisivala lijepu, obično dvospratnu kuću ili prema nazivu prostorije čardak koja se smještala na sprat kuće. Naziv dvobojka je novijeg porijekla i podrazumjeva kuću na dva kata“ (Chabbouh-Akšamija, Šabić, 2018, 58).

Vanjski izgled diktiran je unutrašnjom organizacijom prostora, konstrukcijom, kao i odnosom prema prirodnom okruženju, te potrebom za osiguranjem kako kvaliteta stanovanja i privatnosti, tako i sigurnosti. Materijalne mogućnosti vlasnika, ukus vremena, dostupnost građevinskih materijala i znanje graditelja utjecali su također na oblikovanje.

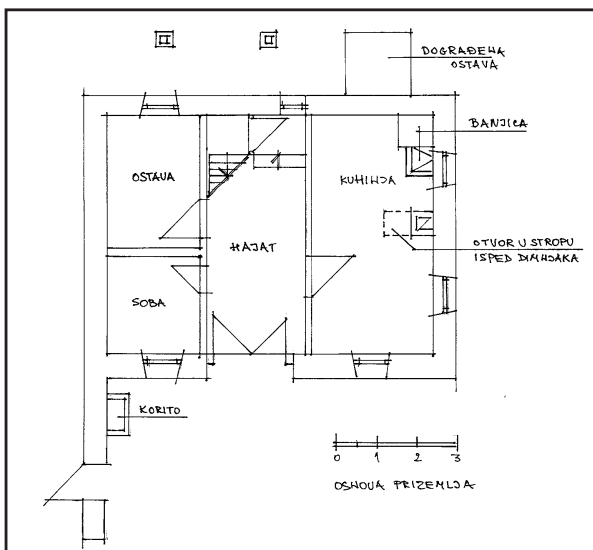
Unutrašnja organizacija

Kao što je rečeno, unutrašnja organizacija prostora diktirala je njegovo vanjsko oblikovanje i zaslužuje detaljnije razmatranje.

U prizemlju se nalazi hajat, oko kojega su formirane tri prostorije i stepenice koje vode na kat. U prizemlju je na zadnjoj strani kuće dozidana abdesthana, danas ostava.

Hajat je prostran, zajednički prostor, a njegov centralni položaj osigurava povezanost između prostorija u prizemlju, povezanost prizemlja sa avlijom a preko stepenica vezu sa katom. Preko dvokrilnih vrata hajat se otvara na avliju. Hajat je multifunkcionalan zajednički prostor, ne samo kao veza između prostorija, štiti od vrućina i kiša pa su ukućani mogli obavljati u njemu razne poslove i odmarati se.

Sa lijeve strane hajata, gledano od ulaza, nalaze se dvije manje prostorije, a suprotno od njih, s desne strane hajata, je jedna veća prostorija (kuhinja). Prednja manja prostorija s lijeve strane od ulaza u hajat danas se koristi kao soba. Zadnja veća prostorija služi kao ostava. Obje prostorije su osvijetljene sa po jednim prozorskim otvorom osiguranim demirima. (Slika 3)

Slika 3., Osnova prizemlja, crtež Mirela Mulalić Handan

Preko puta, sa desne strane hajata, je veća prostorija sa ložištem (kuhinja), koja se pruža cijelom dubinom prizemlja. U desnom gornjem uglu je smještena banjica (80x80cm) sa kamenim koritom i odvodom vode izvan objekta. Pored je dimnjak koji se proteže cijelom visinom objekta i izlazi iz krova. Ispred dimnjaka, u stropu je otvor sa poklopcem kroz koji je propušan topli zrak i zagrijavale gornje prostorije (Slika 4). Prostorija je osvijetljena preko dva prozora sa demirima i orjentirana na noćnjak.

S obzirom da je objekat građen u 19. stoljeću, dimnjak je vjerovatno podignut zajedno sa kućom. Ne postoje indicije kako je ložište izgledalo, da li je to bio kamin koji je kasnije srušen. Danas je na dimnjak priključena savremenija peć na drva, s

moogućnosti pripremanja hrane. Iako nije pronađeno otvoreno ognjište, rješenje zagrijavanja gornjih prostorija kroz otvor u stropu može ukazivati na utjecaj seoske kuće dimalučare¹.

Paralela se može povući i sa seoskom katnom kućom centralne Bosne.² Prostorija sa ložištem, prvotno otvorenim, zvala se „kuća“ kao osnovna jedinica nastambe oko koje su se razvijale prostorije, kasnije dobiva naziv „kuhinja“.

U zadnjem dijelu hajata smješteno je jednokrako drveno stepenište koje vodi na kat. Krak je položen uz bočni lijevi zid i postavljen na podest sa tri stepenice. Krak stepenica je zatvoren drvenom pregradom sa vratima. Na ovaj način regulisan

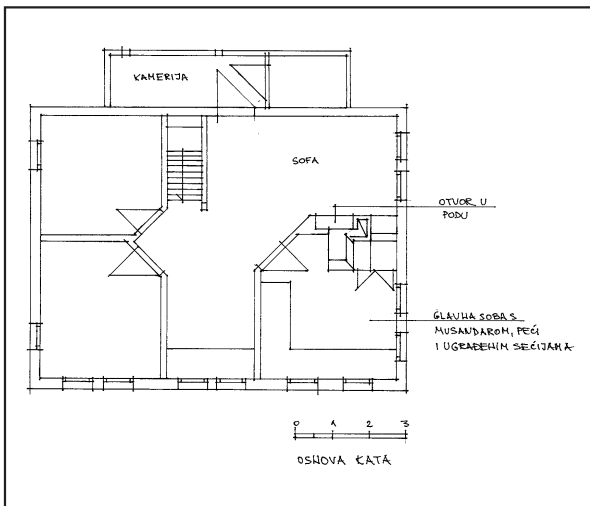
Slika 4., Kuhinja s dimnjakom i otvorom u međukatnoj konstrukciji, autor Medina Hadžihanović Katana

je pristup katu i cirkulisanje zraka iz prizemlja. Prostor stepenica je funkcionalno iskorišten, ne samo kao veza između etaža, nego i za ostavu. U zidu kod stepenica je niša formirana u nivou poda kata na mjestu prelaza kamenog zida u skeletni, a iznad je dolaf za smještaj stvari.

Karakter gradske kuće osmanskog perioda vidljiv je na katu, a organizacija prostora odgovara osnovnom

¹ Na temelju tipologije koju je utvrdio Muhamed Kadić: "Katna dimalučara je najrazvijeniji tip spratne seoske kuće u Bosni; na njemu se najizrazitije manifestirala inventivnost seoskih neimara u rješavanju niza ključnih problema kuće: dispozicije, konstrukcije, djeljivosti, etapnosti izgradnje, odvođenja dima s ognjišta i iz soba, oblikovnog rješenja." (1967,66)

² Na temelju tipologije koju je utvrdila Astrida Bugarski.

Slika 5., Osnova kata, crtež Mirela Mulalić Handan

Slika 6., Ulaz iz sofe u sobe, autor Medina Hadžihasanović Katana

Slika 7., Interijer glavne sobe, autor Medina Hadžihasanović Katana

modelu sa sobama postavljenim oko sofe³. Za sofu se u Bosni još koriste termini čardak ili divanhana. Sofa je zajednički prostor između soba koji osigurava prilaz sobama kao individualnim privatnim odajama. Oko sofe su formirane tri sobe (Slika 5). Uz zid između sofe i glavne sobe prolazi dimnjak, u podu do dimnjaka je otvor sa poklopcem, za usmjeravanje toplote sa ložišta iz prostorije ispod

u kat. I s jedne i s druge strane otvora su dolafi. U sofi se nalaze drvene sećije novije izvedbe.

Interesantna je postavka vrata koja vode iz sofe u bočne sobe (Slika 6). Zid u kojem su vrata prelomljen je pod uglom od 45 stupnjeva, simetrično i s jedne i s druge strane sofe⁴.

U većoj, glavnoj sobi je zbog postavke vrata pod uglom i otvaranja u sobu, prostor za musandaru skraćen. Uz musandaru s hamamdžikom je postavljena zidana peć s gledosanim lončićima od pečene zemlje (Slika 7). Soba je opremljena sećijama duž dva zida. Sećije su ugrađene.

Grijanjem kuće sa ložišta iz prizemlja putem otvora u međukatnoj konstrukciji i dodatno sa zidanom peći u glavnoj sobi na katu osiguran je duži boravak i tokom hladnijih dana.

Druge dvije sobe su jednostavnije izvedbe. Za razliku od sofe, sobe su osiguravale privatnost, imale su više namjena, za boravak, spavanje i rad.

U zadnjem dijelu kata je otvorena kamerija (koristi se i naziv kamarija), na sredini zida. Kamerija je izvedena u drvenoj konstrukciji, oslonjena na drvene stupove i isturena u baštu. U novije vrijeme, na kameriji je postavljeno manje kupatilo zatvoreno zidovima od drvenih dasaka, diskretno riješeno i izgledom ne odudara od objekta.

Sve prostorije na katu su dobro osvijetljene i ventilirane preko većih prozorskih otvora. Prozori osiguravaju vizure na okruženje i osjećaj povezanosti s prirodom.

Ovakva organizacija i funkcionalnost prostorija, osvijetljenje, ventilacija i način zagrijavanja osiguraju udobnost i visok kvalitet stanovanja. Može se reći da je prethodnik ideje „moderne“ arhitekture između dva svjetska rata, koja zagovara da stanovi trebaju imati svjetlost, zrak i sunce.

Umijeće građenja

U konstruktivnom smislu, zidovi prizemlja su od čvrstog materijala, dok je kat izveden od lakih građevnih materijala. Zidovi prizemlja su od lomljenog kamena s krečnim malterom kao vezivnim sredstvom, debljina zidova je 56-60 cm. Zidovi od lomljenog kamena sprječavaju penjanje vlage iz tla. Na kamenim zidovima leži drvena međukatna konstrukcija s prepustima na tri strane. Na mjestima gdje je žbuka oštećena na zidu vidljiva je međukatna konstrukcija izvedena od masivnih drvenih greda poredanih unakrst u četiri reda. Zidovi na katu (debljine cca 25 cm) izvedeni su u

³ Model odgovara i gradskoj kući iz Anatolije prema Küçükerman, *Turska kuća*.

⁴ Isti položaj vrata i raspored prostorija zabilježio je Küçükerman na kući u Safranbolu u sjeverozapadnoj Anatoliji, str. 87.

drvenoj skeletnoj konstrukciji sa ispunom od dizme što je vidljivo na jednom dijelu gdje je žbuka otpala. Prema Deroku bondručni (skeletni) sistem se najprije pojavio na Bliskom Istoku.

Kojić navodi nekoliko načina ispune skeletne konstrukcije. Najčešće se šupljina između konstruktivnih elemenata stubaca, greda i kosnika ispunjavala pleterom uljepljenim zemljom sa dvije strane. Drugi način je ispuna od kratkih komada cijepanog drveta. Primjenjivana je i ispuna nepečenom ciglom, ćerpićem, u širini same drvene konstrukcije. Također, s obje strane drvenog kostura priključuju se cijepane grane (sistem tzv. prekovaca), a šupljina se ispunjava zemljom miješanom sa slamom. Svi navedeni sistemi se s obje strane zidnog platna oblažu zemljom (Kojić, 1949,61).

Kod Hadžialića kuće, na mjestu gdje je žbuka oronula, vidljivo je da su preko stupova konstrukcije gornjeg kata položene grede u horizontalnom smjeru (tzv. dizma), a preko njih je nanešena žbuka.

Podovi u prostorijama u prizemlju i na katu su obloženi drvenim daskama, izuzev hladnog poda u hajatu u prizemlju koji je bio popločan kamenim pločama (danas prekriven cementnom glazurom). Stropovi u prizemlju su različito tretirani. Stropovi u hajatu i kuhinji su ožbukani. Stropovi u bočnim prostorijama su drveni, daske položene preko poprečnih greda s tim da su u ostavi i ožbukane. Strop na katu je obložen šišetom. Na katu, naknadnim intervencijama, konstrukcija stropa je ojačana gredama postavljenim u podužnom smjeru.

Svijetla visina prostorija u prizemlju je cca 2,2 m, a na katu je nešto viša i iznosi cca 2,4 m. I vanjski i unutarnji zidovi su ožbukani i bojeni bijelo. Na bijelini zidova ističu se svi drveni elementi: vrata, prozori, kamerija i opšav krova.

Sačuvana su izvorna drvena vrata, velika ulazna dvokrilna vrata u hajat i jednokrilna vrata u prostorije. Značaj koji je dat obradi vrata ukazuje na namjenu prostorija. Krila vrata su sastavljena od vertikalno položenih dasaka u okviru. Vrata ostave u prizemlju su jednostavne izvedbe od dasaka postavljenih vertikalno, bez okvira. Vrata prostorije sa ložištem (kuhinja) u prizemlju su kasetirana, novije izvedbe i bojena zelenom bojom u istoj boji kao vrata soba na katu.

Značaj je dat vratima glavne sobe koja su viša od ostalih, s profiliranim okvirom krila. Sva vrata se, po pravilu, otvaraju u prostoriju. Sva vrata imaju drveni okvir, profiliran na otvorima sobnih vrata, a jednostavniji u prizemlju i prag. Prag zaustavlja propuhivanje i odvaja zajedničke prostore hajata i sofa od soba. Čovjek zakorači preko praga da uđe u intimni prostor sobe.

Lagana skeletna konstrukcija zidova na katu dozvolila je postavku više prozora i u nizu. Prozori su dvokrilni, povučeni u zidu prema sobi tako da se krila otvaraju u ravni sa zidom, što stvara osjećaj bliskosti s prirodom. Tome doprinose i niži parapeti (65 cm).

Zbog dotrajalosti prozori na katu su zamijenjeni novim sa IZO staklom, ali po izgledu odgovaraju izvornim sa podjelom svakog krila na tri okna po vertikali. Prozori u prizemlju su nešto manji, također dvokrilni, oblikovno isti kao oni na katu. Postavljeni su u širokom kamenom zidu, što ograničava njihovo otvaranje. Imaju demire od pljosnatog željeza kao zaštitu od provala.

Zakonska zaštita i konzervacija

Kuća Hadžialića u Putićevu nije bila evidentirana u evidenciji Zavoda za zaštitu spomenika pri Federalnom ministarstvu kulture i sporta.

Zahvaljujući peticiji/prijedlogu za proglašenje nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, koju je podnio JU Muzej Travnik 2005. godine Komisiji za očuvanje nacionalnih spomenika, stavljena je u prethodnu zaštitu, a konačna odluka Komisije nije donesena. Prethodna zaštita u smislu zakonskih odredbi podrazumijeva da se svi moraju suzdržati od aktivnosti koje mogu oštetiti dobro za koje je podnesena peticija. Stavljanjem ovog objekta u zakonom utvrđen sistem zaštite trebalo bi osigurati uvjete, uključujući stručne i financijske, za njegovu zaštitu i provedbu restauratorskih zahvata.

U ratu u BiH (1992-1995) kuća je opljačkana, a namještaj i oprema su odneseni. Odnosno su i rezbarena vrata na musandari, a naknadno su postavljena prilagođena vrata sa ormara. Vjerovatno su i vrata u prostoriji sa ložištem zamijenjena kasetiranim.

Tokom vremena korištenja izvedene su neke intervencije u cilju prilagođavanja savremenim potrebama i na stabilizaciji konstrukcije:

- Stropna konstrukcija na katu je ulegnuta i naknadnim intervencijama ojačana gusto postavljenim gredama preko šiše u podužnom smjeru.
- Na kameriji je interpolirano kupatilo na diskretan način i nenarušava izgled objekta.
- Nakon rata promijenjeni su prozori na katu po uzoru na izvorne.
- U hajatu je izlivena cementna glazura, vjerovatno preko kamenih ploča.
- Uvedene su i instalacije električne energije pod žbukom.
- Pokrov krova danas je crijepom, koji je zamijenio šindru karakterističnu za Bosnu.

- U avliji su postavljene kamene ploče koje su zamijenile kaldrmu.
- Izgrađen je noviji objekat kuhinje u avliji, vjerovatno na mjestu mutvaka.

Bez obzira na naknadno izvedene intervencije, objekat je sačuvao visok stupanj autentičnosti i integralnosti.

Na svim zidovima primjetne su pukotine u fasadnoj žbuci. Zbog starosti potrebno je provesti restauratorske radove, uz prethodno detaljno snimanje objekta, istraživanja i analizu stabilnosti i upotrebljenih materijala.

Zaključna razmatranja

Hadžialića kuća predstavlja vrijedan, očuvan primjer katne ishodne kuće građene za potrebe povremenog boravka porodice u selu Putićevo u blizini grada Travnika. Kat joj daje karakter gradske kuće iz osmanskog perioda i po izgledu i po modelu organizacije soba oko sofe.

Građena je sa prepustom kata na tri strane i otvorenom kamerijom na zadnjoj strani. Na katu, zahvaljujući skeletnoj konstrukciji i nižim parapetima, postavljeni su veći i u nizu prozori, te na taj način je dobivena dobra osvjetljenost, ventilacija i osjećaj povezanosti s prirodom.

Zahvaljujući kombiniranom načinu zagrijavanja: sa ložišta iz „kuhinje“ kroz otvor u međukatnoj konstrukciji, što upućuje na utjecaj seoske kuće dimalučare, te putem zidane peći u glavnoj sobi na katu kao u gradskim kućama iz osmanskog perioda, objekat se mogao koristiti i zimi. Oblikovanje, proporcije i očuvani autentični elementi doprinose umjetničkoj i estetskoj vrijednosti. Dobro osvjetljenje, osunčanost, ventilacija, grijanje i bliskost s prirodom osigurali su visok standard stanovanja. Tome u prilog ide i činjenica da se u kontinuitetu od svoje izgradnje u 19. stoljeću koristi i danas kao ishodna kuća.

Izvorni namještaj i oprema su u posljednjem ratu odneseni. Manje, prethodno navedene, preinake nisu dovele u pitanje autentičnost i integralnost.

Stavljanjem ovog objekta u zakonom utvrđen sistem zaštite trebalo bi osigurati uvjete, uključujući stručne i finansijske, za njegovu zaštitu i provedbu restauratorskih zahvata, a što bi pomoglo i vlasnicima u nastojanju da sačuvaju i održavaju objekat.

Potrebno je provesti detaljna snimanja, istraživanja i analizu upotrebljenih materijala i konstrukcije što će doprinijeti boljem razumijevanju objekta, umijeća i inovativnosti graditelja, te donošenju pravilnih odluka u restauraciji.

Abstract: *With this work the author aims at shedding light at the less known example of residential building – the house of the Hadžialić family in Gornje Putićevo near Travnik. This is an exceptional example of a house, dating most probably from the 19th century that was used as a temporary family residence in the countryside. The family could stay in the countryside even during the winter season due to the combined mode of heating. The space and functional organisation enabled a high quality level of living – lighting and sunshine, heating and ventilation, views and closeness of nature. Even though it was built in the countryside, the house has features of a town house from the Ottoman period. Specific solutions are visible not only in the mode of heating but also in form solution with floor overhanging on the three sides.*

The facility has not undergone large modifications, so that its authenticity and integrity have been highly kept. The house defies time and requires restoration.

Keywords: *heating mode, space organisation*

Literatura

- Bojanovski, Ivo, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga XLVII, Sarajevo, 1974.
- Bugarski, A. (1981). Spratna seoska kuća centralne Bosne-Prilog poznavanju karakteristika i teritorijalne rasprostranjenosti dimalučare. *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, sv.35-36, Sarajevo
- Chabbouh-Akšamija, L., Šabić, L. *Tradicionalna travnička kuća*. Travnik: Zavičajni muzej Travnik i Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu.
- Deroko, A. (1968). *Narodno neimarstvo*, knj.I (str.29-30). Beograd.
- Kadić, M. (1967). *Starinska seoska kuća u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kojić, B. (1949). *Stara gradska i seoska arhitektura u Srbiji*. Beograd: Prosveta
- Kovačević-Kojić, Desanka, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, "Veselin Masleša", Sarajevo, 1978.
- Kreševljaković, H., Korkur, D.M. (1961). *Travnik u prošlosti 1461-1878 (Naročito kao glavni grad Bosne 1699-1850)*. Travnik: Biblioteka Zavičajnog muzeja Travnik.
- Krzović, I. (2019). *Stari ljetnikovci, kule i čardaci*. Sarajevo: El-kalem: Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka
- Küçükerman, ö. (1996). *Turkish House in Search for Spatial Identity*. Istanbul: Turkish Touring and Automobile Association.
- Kukuljević Sakcinski, I. (1997) *Putovanje po Bosni*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Maslić, F. (2006) ur., *Vodič kroz prošlost – Starine i prirodno naslijeđe travničkog kraja*. Travnik: Zavičajni muzej Travnik.
- Pešić Maksimović, N. *Moravska kuća Srbije*. Beograd: Društvo konzervatora Srbije i Republički zavod za zaštitu spomenika kulture-Beograd.
- Sujoldžić, E. (2018) *Sjećanje na Travnik- Prilog povijesti grada Travnika* (str.113-115). Travnik: Zavičajni muzej Travnik.
- Šabanović, H. (1982). *Bosanski pašaluk*. Sarajevo: Svjetlost
- Udovičić, M. (1973). *Travnik u vrijeme vezira (1699-1851)*. Travnik: Zavičajni muzej Travnik.
- Udovičić, M. (1981). *Travnik u vrijeme austro-ugarske (1878-1918)*. Travnik: Zavičajni muzej Travnik.

Mirela Mulalić Handan, d.i.a.

Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Docu kod Travnika

Abstract: Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije je izgrađena u mjestu Dolac nedaleko od Travnika i pripada Vrhbosanskoj nadbiskupiji. Izgradnja je trajala godinu dana, 1853/1854, pod vodstvom graditelja Ivana Drinovca. Oblikovana je kao trobrodna bazilika s polukružnom apsidom, a kasnije su dozidana dva visoka zvonika. Građena je u historicističkom maniru s primjesama neoromanike i neogotike. U svetištu se nalazi tirolski oltar bogato dekorisan, izveden pod vodstvom Klarenca Hemelmeira iz Austrije. Ostale su sačuvane i slike svih 14 postaja Križnog puta, iz 18. stoljeća, nepoznatog autora. Uz crkvu je podignuta župna kuća u kojoj se čuva slika sv. Petra iz 17. stoljeća (djelo Flaminio Torre?).

Nedaleko od crkve danas se nalazi napuštena škola časnih sestara i katoličko groblje.

Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije je prolazila kroz različite obnove i dogradnje zbog povijesnih okolnosti i ratova u Bosni i Hercegovini. Vrijedan je kulturni spomenik i zahtijeva organiziranu zaštitu i restauratorske zahvate.

Ključne riječi: marijanska crkva, živo religijsko naslijeđe, konzervatorski pristup

Uvodne napomene

ICCROM je ukazao da religijsko naslijeđe spada u posebnu kategoriju kulturnog naslijeđa, živo religijsko naslijeđe, jer u sebi sadrži i materijalnu i duhovnu komponentu i u službi je bogoslužja iz generacije u generaciju. Vjerske zajednice su se same brinule o svom naslijeđu od njegovog nastanka. Interesovanje i organizirana briga društva za njegovu zaštitu dolazi tek kasnije. Religijsko naslijeđe bilo je izloženo i promjenama interesovanja za religiju, pritiscima u različitim povijesnim periodima i devastacijama u ratovima u Bosni i Hercegovini. Na objektima su poduzimana proširenja, obnove i dogradnje prema potrebama zajednice, materijalnim mogućnostima i kanonima religije.

Takav primjer je i župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Docu kod Travnika. Njezina posveta Uzašašću Djevice Marije reflektira važnost tog događaja u katoličkoj vjeri i slavi se 15. augusta. Svoj današnji izgled duguje etapnoj gradnji i izmjenama, od izgradnje trobrodne bazilike 1854/1855, dogradnje jednog pa drugog zvonika četrdesetak godina kasnije, dogradnje prezbiterija i proširenja prozora početkom 20 stoljeća, pa do posljednje obnove nakon ratnih oštećenja i ugradnje vitraja 2017/2018 godine. Uz crkvu se gradi župna kuća 1902. godine.

Nakon posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije stavljena je u prethodnu zaštitu upisom na Privremenu listu

nacionalnih spomenika, dok je slika sv. Petra iz 17. stoljeća, koja se čuva u župnoj kući, ranije zaštićena kao pokretno dobro od strane tadašnjeg Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH.

Rad razmatra povijest i oblikovanje crkve, te ukazuje na potrebu stavljanja u sistem zaštite kulturne baštine i poduzimanje istraživačkih i restauratorskih radova. Pri tome, s obzirom da se radi o živom vjerskom naslijeđu, o kojem su se franjevci sami brinuli od njenog osnutka, konzervatorski pristup trebao bi biti izbalansiran s potrebama crkvene zajednice, a cilj održavanje kontinuiteta.

Rad se zasniva na terenskom snimanju, istraživanju literature date u popisu na kraju, istraživanju dokumentacije Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika i razgovoru sa fra Marinkom Didakom, župnikom u Docu.

Kratki povijesni pregled

Dolac se nalazi u središnjoj Bosni na uzvisini nekoliko kilometara od središta Travnika. Vozeći se prometnicom Vitez – Travnik niz rijeku Lašvu, u pravcu jugoistok, dolazi se u Dolac na Lašvi između planina Vlašića i Vilenice.

Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije svojim smještajem na uzvišenju u naselju,

monumentalnošću i oblikovnim rješenjem svjedoči o nekadašnjem značaju župe Dolac. Crkva se nalazi na 544 m nadmorske visine. Uz crkvu se nalazi župna kuća s pratećim pastoralnim zdanjima, nedaleko od crkve napuštena škola časnih sestara, a jugoistočno katoličko groblje.

Današnja župa Dolac nasljednica je srednjovjekovne župe Lašva. Fišić navodi više izvora u kojima se spominje župa Lašva. Prvi put se spominje u povelji hrvatsko-ugarskog kralja Bele IV od 20. 7. 1244. godine. U Povelji se potvrđuju posjedi bosanske biskupije koje je darovao ban Matej Ninoslav (1232-1250), te se spominju posjedi bosanske biskupije u „župi Lašva kod triju crkava“ (In supa Losoua apud tres ecclesias) (Smičiklas, 1906; Fišić, 2004, 18).

Prije nego što su franjevci stigli u Bosnu – koncem 13. stoljeća, i prije organiziranja njihove zajednice u vikariju (1340) bila je župa Lašva s istoimenim središtem na ovom prostoru. U izvješću fra Bartolomeja Pizanskog 1385. godine spominju se franjevački samostani u (Kraljevoj) Sutjesci, Visokom, Lašvi i Olovu (Batinić, 1881; Fišić, 2004). Lašva se spominje i u darovnici ugarsko-hrvatskog kralja Sigismunda od 5. 9. 1425. godine kao „de Gudchga-gora de Laswa“.

U izvješću poglavara bosanske franjevačke vikarije 1506. godine ne spominje se više ni samostan Lašva, što Fišić navodi kao potvrdu da je srušen u osmanskim osvajanjem Bosne u drugoj polovici 15. stoljeća (Fišić, 2004, 19). Tačan položaj samostana nije poznat.¹

Jelenić (1916) u predgovoru Ljetopisa fra Nikole Lašvanina pretpostavlja da je mjesto samostana moglo biti kod željezničke postaje u Docu, te navodi da je „Franjevački samostan u Fojnici čuvao od 1733-1734 listine bosanicom ispisan iz matice krštenih u lašvanskoj župi, a fra Marijan Duić pečat lašvanske župe.“

Godine 1737. fra Mato Delivić piše da se u selu Guvnima još raspoznaju ostaci samostana manje braće sv. Franje, ali do danas nisu nađeni tragovi tog nekadašnjeg franjevačkog Samostana Lašva. Pretpostavlja se da je najvjerojatnija lokacija samostana oko današnje tvornice šibica.²

Ime Dolac prvi put se spominje u pisanim dokumentima 1777. godine. Zbog potrebe čestih dolazaka gvardijana franjevačkih samostana iz Fojnice, Kraljeve Sutjeske i Kreševa u službene posjete predstavnicima osmanske vlasti u vezirsko sjedište u Travniku, franjevci su u Docu 1777. godine kupili zemljište i sagradili kuću u kojoj su odsjedali.

¹ Fišić razmatra mogućih nekoliko lokaliteta (2004, str. 20-22).

² Župa Uznesenja Blažene djevice Marije - Dolac
|POVIJEST ŽUPE (zupa-dolac.ba) posjećeno 29.3.2023.

Dolac je, zbog tih okolnosti, 1827. postao župnim središtem travničko-lašvanskog kraja (Komisija, 2022).

Fišić prenosi da je kroničar Krstičević zabilježio da su gvardijani kupili zemljište za izgradnju kuće od stanovnika mjesta za 350 groša, a za izgradnju kuće utrošili 1039 groša. Kuća je bila vlasništvo triju samostana i nazivana je gvardijanatom još prije osnivanja župe u Docu. Župa Dolac osnovana je 1827. god. nakon što je preneseno sjedište tadašnje lašvansko-travničke župe iz Guče Gore u Dolac. Dolac je bio početkom 19. stoljeća i sjedište provincijalata bosanskih franjevaca. Prvi župnik bio je fra Stjepan Marković koji je i sam pomogao osnivanju župe Dolac (Fišić, 2004, 53-58).

Župa Dolac je samo pet godina opstala u svojim prvotnim granicama. Od dijelova dolačke župe formirano je tijekom 19. stoljeća nekoliko novih župa: Ovčarevo, Brajkovići, Vitez, Bučići, Rankovići, Pećine, Travnik, a u novije vrijeme, 1974. godine, dijelom i Nova Bila. Guča Gora je 1840. godine ponovo dobiva status samostalne župe. Župu danas tvore naselja: Dolac, Brizik, Guvna, Nević Polje, Polje, Putičevo, Slimena, Stojkovići i Vilenica. Župna je crkva zbog podjela ostala na rubu župnog teritorija (Karamatić, 1991).

U vrijeme osnutka župe u Docu nije bilo crkve. Bogoslužje se obavljalo na otvorenom, a kasnije u manjoj kapeli. Sredinom 19. stoljeća u osmanskom carstvu, u nastojanjima da se provedu reforme po uzoru na zapadnu Evropu, dolazi do pokušaja modernizacije Carstva. Te promjene su omogućile lakše ishodovanje dozvola za građenje.³

U tom periodu su i franjevci dobili dopuštenje za gradnju crkve u Docu. Fišić prenosi Baltičeve navode da je Sultan Abdul Medžid izdao 9 fermana za izgradnju crkvi i samostana, uključujući i crkvu u Docu kod Travnika. Kamen temeljac nove crkve postavljen je 8. septembra 1853. godine pod upravom župnika fra Ante Tuzlančića⁴ (Baltić, 2003; Fišić, 2004, 85-86)

³ U kratkom vremenskom periodu gradi se veći broj samostana (Livno, Guča Gora, Plehan, Tolisa, ...) i samostanskih i župnih crkava (Vidoši, Sarajevo, Ovčarevo, Dolac, Kreševa, Kraljeva Sutjesa, Vareš, Dubica, Jajce, Petrićevac...). Za više vidjeti u Odluci o proglašenju graditeljske cjeline – franjevačkog samostana i crkve u Gučoj Gori zajedno sa pokretnim naslijeđem nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, Komisija, 2022.

⁴ Fra Ante Tuzlančić, rođen 1812. godine u Docu, preminuo 1880. godine u Bučićima, sahranjen na groblju blizu nekadašnje pruge Nova Bila-Sebešić. Car Franjo Josip I ga je odlikovao Zlatnim križem s vijencem, a Visoka Porta iz Carigrada ga je odlikovala redom Medžedije. Biskup Strossmayer je fra Antu Tuzlančića u Rimu preporučio za nasljednika fra Sebastijana Frankovića na službi biskupa u Bosni (Fišić, 90).

Crkva je, osim zvonika, dovršena 1854. godine, pod vođstvom Ivana Drinovca iz Slimenah⁵. Fra Anto Tuzlančić je sačinio izvještaj o toku gradnje crkve koji se čuvao u župnom arhivu u Docu (Fišić, 2004, 86-90).

Crkva je posvećena Uznesenju Blažene Djevice Marije.⁶

Ivan Kukuljević Sakcinski⁷ je 1857 godine posjetio Dolac. U to vrijeme je već bila izgrađena u Docu, po njegovim riječima „velika crkva katolička, koja je prostrana i tvrdo zidana, ali bez zvonika“. Crkva nema slika pa je obećao darivati dvije slike sv. Petra i sv. Antuna. Navodi da je uz crkvu sagrađena škola, koju je u to vrijeme njegovog obilaska, pohađalo do 60 djece (Sakcinski, 1858, 86-87).

Troškovi izgradnje crkve do blagoslova iznosili su 50.094 groša i 20 para, a tokom župnikovanja fra Ante Tuzlančića na crkvu je potrošeno 87.550 groša i 30 para, po austrijskoj carevini skupljeno je 3017 groša, a francuska vlada je dala 2.400 groša (Fišić, 2004, 88).

Osim sredstava za dolačku crkvu su darivani i predmeti:

- slika Uznesenje Marijino, dar liječnika Brodeckog iz Bolonje;
- Fra Ivo Gutić je darovao još jednu sliku Gospinu;
- Jedno zvono, dar travničkog kajmakana Ahmet-bega;
- Drugo zvono, dar Nike Jurkića (djed akademskog slikara Gabrijela Jurkića);
- Misnica, dar udovice bana Josipa Jelačića;
- Slika sv. Petra, nepoznatog talijanskog majstora iz 17. stoljeća, dar zagrebačkog župana, književnika Ivana Kukuljevića – Sakcinskog (Karamatić, 1991).
- Zabilježeno je da je fra Grgo Kotromanić⁸ izradio kip Gospe u Dolcu prije 1828. godine, koji nije sačuvan do danas (Baotić-Rustanbegović, 2018).

Nakon uspostavljanja austrougarske uprave izgrađen je jedan zvonik, a drugi krajem osamdesetih ili početkom devedesetih godina 19. stoljeća. Početkom 20. stoljeća dograđen je prezbiterij i povećani prozori na crkvi. Postavljeni su novi oltari i propovjedaonica, rad fra Klarenza Hemmerlmayr

⁵ Nema podataka o Ivanu Drinovcu. Fišić navodi da je iz Slimenah. Slimena su mjesto na padinama Vilenice jugoistočno od Travnika.

⁶ Uznesenje je 4. marijanska dogma. „Bezgriješna Majka Božija vazda djevice Marija, završivši tijek zemaljskog života, bi uznešena dušom i tijelom u nebesku slavu“ - apostolska bula pape Pija XII (1950) *Munificentissimus Deus*.

⁷ hrvatski književnik i političar

⁸ Kotromanić, fra Grgo (Varcar Vakuf, 28. 9. 1787. – Guča Gora, 26. VI. 1864), učio je u Italiji i bio „glazbenik, slikar i kipar“. Izradio brojna raspela te svetačke figure u drvetu za crkve u Bosni. Djela su mu imala odlike pučkog umijeća, skulptorski je tretirao samo dijelove figura koje je želio učiniti vidljivim, a neobrađene je dijelove pokrivaio odjećom (Baotić-Rustanbegović, Andrea, str. 501).

iz Tirola. U crkvi se nalazi i Put križa od nepoznatog autora iz 18. stoljeća, te nekoliko svetačkih kipova obrtničke proizvodnje. Crkva je obnavljana na prijelazu pedesetih u šezdesete, te u prvoj polovici sedamdesetih godina 20. stoljeća. Oltarsku menzu (drvo) izradio je kipar Zdenko Grgić 1983. god. Orgulje su postavljene 1906. godine, ali su izgrađene ranije (Karamatić, 1991).

Pored duhovne, Crkva i franjevci su vršili obrazovne, kulturne i karitativne djelatnosti u Docu. Već je prvi dolački župnik, fra Stjepan Marković, otvorio 1827. godine osnovnu školu u svom stanu. U početku su njegovi kapelani poučavali djecu, a kasnije dolaze obrazovni učitelji. Časne sestre milosrdnice su 1872. godine došle iz Zagreba u Dolac da bi podučavale žensku djecu, a godinu kasnije i mušku djecu. Koncem 19. stoljeća je fra Jako Baltić nedaleko od crkve dao izgraditi školu. Tokom zadnjih 18 godina rada, sve do njenog zatvaranja 1944. godine, bilo je oko 200 učenika. Škola je ponovo otvorena 1945. godine za četiri razreda, ali ne više pod prosvjetnim aktivnostima časnih sestara.

Fra Jako Baltić je u Docu 1872. godine osnovao katoličko sirotište. Prve korisnice su bile djevojčice koje su na brigu i odgoj predate časnim sestrama. Sirotište je bilo otvoreno u kući Stipe i Ive Bojanovića, potom premješteno u kuću Božića, a 1875. godine prebačeno u školu časnih sestara koja je za ove potrebe nadograđena. Sirotište je izdržavano iz priloga domaćeg stanovništva kao iz priloga iz inozemstva, iz Francuske i Austrije. Sirotište je radilo do 1881. godine (Fišić, 2004, 93-134).

Jugoistočno od crkve nalazi se katoličko groblje izduženog pravokutnog oblika na katastarskom planu iz 1883. godine. Prema Mazaliću, kako prenosi Tuno, groblje se nalazi na mjestu srednjovjekovne bosanske nekropole, a najstariji kršćanski nadgrobni u njemu mogu se datirati u drugu polovicu 15 stoljeća. Unutar groblja se nalazi kapela, na planu prikazana kvadratom obojenim crnom bojom bez posebne signature (Tuno i sur., 2015; vidjeti i Mazalić, 1995).

Franjevci su u Docu vodili i kulturne djelatnosti: osnovali su 1899. godine čitaonicu, potom Tamburaški zbor i angažirali se u izgradnji Hrvatskog doma 1901-1902. godine (Karamatić, 1991).

Kamilo iznosi podatke o broju stanovnika po kojima je cijela župa Dolac brojila godine 1855. godine: 4238 vjernika; 1864.godine: 2844; (...), a 1932.godine 2630 vjernika. Od svih bosanskih katoličkih župa dala je dolačka najveći broj svećenika, godine 1932. djeluje 21 svećenik (Kamilo, 1932, str. 65). Godine 1974. imala je 3850 vjernika (Karamatić, 1991).

U 18 stoljeću djelovali su istaknuti franjevci: Petar Lašvanin koji se brinuo za oboljele od kuge pa i sam podlegao od bolesti, Nikola Lašvanin, napisao je Kroniku (Ljetopis)⁹, Petar, Jeronim i Mate (Kamilo, 1932).

Stanovnici Doca su se bavili ponajviše krojačkim zanatom: „Bili su vješte »terzije« (krojači) i »ćurčije« (krznari), a njihova roba, vezivo i krzno, bila je tražena i u carskom Stambulu. Tada je Dolac bio bogat. Kad je kasnije, osobito iza austrougarske okupacije, istočnu nošnju pomalo istiskivala moda »a la franka«, bilo je to za Dočane prava nedaća. Ipak su se tijekom vremena opet podigli do priličnog blagostanja“ (Kamilo, 1932).

Opis graditeljske cjeline župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije

Župna crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije je izgrađena kao trobrodna bazilika s polukružnom apsidom, a kasnije su dograđena dva zvonika. Građena je u historicističkom maniru s primjesama neoromanike i neogotike. Neogotički iskaz primjenjen je u oblikovanju visokih zvonika i stepenasto završenim pročeljem, neuobičajenim rješenjem za crkveno graditeljstvo u Bosni i Hercegovini. Polukružno završen portal, prozorski otvori i polukružni lukovi i bačvasti svod u interijeru, kao i polukružni elementi dekora na fasadi upućuju na neoromanički iskaz.

U prostornom rješenju dominira izdužena glavna lađa, odjeljena stupovima i povišena u odnosu na pokrajnje lađe, završena poluoblíčastim svodom. Stupovi lađe su četvrtasti s jednostavnim dorskim kapitelima, i nose polukružne lukove. U poprečnom smjeru između stupova i zida pokrajnjih lađa su plitki svodovi. Glavna lađa sa sjeverne strane završava se polukružnom apsidom. Svod apsida je niži od glavnog crkvenog svoda. Prezbiterij je viši za dva stepenika u odnosu na lađu i od nje odjeljen pričesnom klupom. Nad ulaznim prostorom nalazi se galerija na koju vode stepenice smještene uz istočni i sjeverni zid.

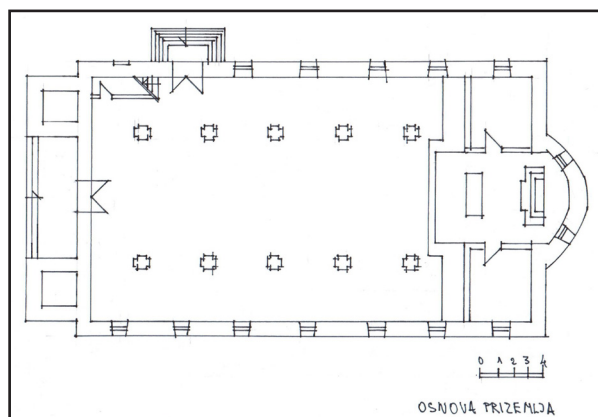
Raščlamba unutrašnjeg prostora iščitava se u oblikovanju volumena.

Pročelje je bogatije dekorirano od ostalih dijelova crkve. Uvučeno je u odnosu na zvonike i stepenasto završeno s po pet stepenika sa svake strane (visine 14,15 m). Portal (210x330 cm) je smješten u osovini pročelja i polukružno je završen. Iznad portala su dva polukružno završena prozora i okular u osovini,

⁹ Original se čuva u Franjevačkom samostanu u Livnu (Kamilo, 1932).

Crkva UBD Marije – pogled na pročelje

Osnova crkve UBD marije

a iznad okulara manji otvor u obliku romba. Glavna lađa je viša u odnosu na pokrajnje lađe i natkrivena dvovodnim krovom. U zidovima glavne lađe, iznad pokrajnjih lađa, smješteno je po šest okruglih otvora u svakom zidu za osvjtljenje unutarnjeg prostora. Na fasadama pokrajnjih lađa su u jednom redu smješteni izduženi, polukružno završeni prozorski otvori (105 x225 cm), na zapadnoj strani sedam prozora, a na istočnoj bočna vrata (180x290 cm), pet prozora i jedan slijepi. Pokrajnje lađe su niže i natkrivene jednovodnim krovom.

Cijelom kompozicijom dominiraju dva zvonika smještena sa strana pročelja. Zvonici su pravougaone osnove (4,10x3,13 m), visoki cca. 19 m do vijenca visokih poligonalnih kapa. Fasade zvonika rašlanjene su vodoravnim vijencima na četiri nivoa nejednakih visina i različito dekorirani. Na prednjoj

Interijer

Pogled na apsidu

fasadi zvonika, u visini prvog nivoa su pilastri, u gornjim nivoima nalazi se okular u visini galerije, iznad je prozorki otvor polukružno završen. Na svim stranama, u nivou zvona, su polukružni otvori. Konstruktivni sklop čine masivni zidovi od opeke debljine oko 100 cm. Pet četvrtastih masivnih stupova (93x93 cm) nose bačvasti svod glavne lađe, povezani između sebe polukružnim lukovima, a s bočnim zidovima pokrajnjih lađa plitkim lukovima svijetle visine oko 3,8 m. Svijetla širina pokrajnjih lađa je oko 3,5 m, visina 5,08 m. Svijetla visina glavne lađe je 11,15 m, a širina glavne lađe 7.4 m (mjereno između stubova). Krovna konstrukcija je drvena. Dvodni krov natkriva glavnu lađu, a jednodni krovovi natkrivaju pokrajnje lađe. Apsida je niža u odnosu na glavnu lađu, svijetle visine oko 9,5 m i natkrivena poligonalnim krovom.

Galerija ima polukružni istak. Dimenzije galerije su 16,41 m x 4,30 m / 5,00 m na mjestu istaka. Gradbeni materijali su opeka i drvo, zidovi su ožbukani. Pokrov krova je danas limom.

U crkvi su ostali sačuvani glavni oltar i slike Križnog puta.

Bogatom neobaroknom izradom ističe se **oltar** s reljefnim centralnim prikazom Uznesenja Blažene Djevice Marije, Boga Oca iznad i kipovima sv. Franje Asiškog (lijevo) i sv. Ante Pustinjaka (desno). Na oltaru su sačuvani i reljefi Navještenja lijevo od tabernakula, a u donjem dijelu prikaz Abrahamove žrtve (lijevo) i Melkisedekove žrtve (desno), u složenoj kompoziciji.

Oltar je izrađen pod rukovodstvom Klarenca Hemelmeira R.M.B. iz Austrije¹⁰. Josip Schmalzl iz Grodena u Tirolu izradio je kipove na oltaru, dok je Frano Kovač iz Ugarske izveo umjetničko-stolarski posao. Posvećen je 1907. godine (Fišić).

Oltar Uspenja Blažene Djevice Marije

Prikaz Navještenja na oltaru

¹⁰ Hemelmayer, Klarenz/Klarenције (?), tirolski drvorezbar i franjevac. U Bosni i Hercegovini je između 1905. i 1909. godine izrađivao drvene oltare. Za crkvu Marijina Uznesenja u Dolcu kraj Travnika je 1907. godine izradio oltare i propovjedaonicu, do danas je očuvan samo glavni oltar (Baotić-Rustanbegović, 2018).

Prikaz Abrahamove žrtve na oltaru

Prikaz Melkisedekove žrtve na oltaru

U crkvi su ostale sačuvane **slike svih 14 postaja Križnog puta**, nepoznatog autora, rađene tehnikom ulje na platnu i predstavljaju uobičajeni ikonografski prikaz Križnog puta. Pretpostavlja se da su nastale u 18. stoljeću.

Oltarsku menzu (drvo) izradio je 1983. godine kipar Zdenko Grgić (Karamatić, 1991).

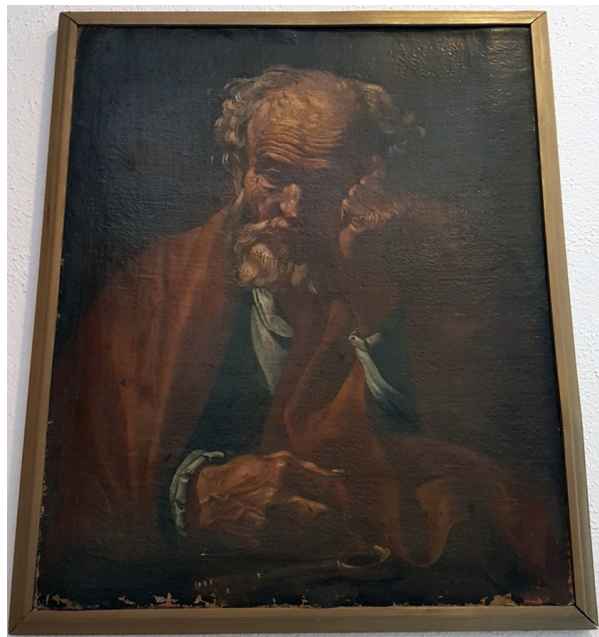
Tokom 2017. i 2018. godine postavljeni su novi prozori kako bi se u njih ugradili **vitraji** hrvatskih akademskih umjetnika Zdenka Jurišića i Vlatka Blažanovića. Radovi Jurišića, 13 vitraja, postavljeni su u lađama crkve: *Sveta Cecilija*, *Blagovijesti*, *Isus poziva malene*, *Isus i Samarijanka*, *Uznesenje Blažene Djevice Marije*, *Sveti Anto*, *Isus ozdravlja bolesnika*, *Isusova blaženstva*, *Isus na Maslinskoj Gori*, *Pieta* i *Sveti Franjo*. Dva vitraja, radovi Blažanovića, postavljeni su u svetištu: *Rođenje*

Isusovo i Uskrsnuće. Jedan vitraj *Sveti Duh* darovala je akademska umjetnica Sonja Nikolić Jurišić (Livančić, 2019).

Graditeljsku cjelinu s crkvom čini župna kuća smještena istočno od crkve, na strmijem terenu. Građena je u neoklasičnom stilu. Ima podrumsko-suterensku, prizemnu i katnu etažu. U dispozicionom smislu projektirana je asimetrično, pravougaone osnove ukupnih vanjskih dimenzija 18,43x15,57 m. Zapadna fasada je naglašena rizalitnim istakom (3,6x1,15 m) u kojem su uvučeno smještene vrata, a iznad je balkon gornje etaže. Fasade su vodoravnim profiliranim vijencima raščlanjene na etaže. Na fasadama su postavljeni prozorski otvori koji odražavaju asimetričnost dispozicije. Uz sjevernu fasadu smještene su stepenice koje vode ka istočnoj strani objekta koja je dograđena u širini oko 8 m i to kao suterenska, prizemna i katna etaža. U prizemlju objekta su uredi i trpezarija, na katu sobe, a u suterenu gospodarske prostorije. Etaže su povezane unutarnjim dvokrakim stepeništem. Objekat je natkriven jedinstvenim složenim krovom pokrivenim kanalicom.

U župnoj kući se čuva **slika sv. Petra**, koju je Ivan Kukuljević Sakcinski darovao crkvi 1859. godine. Slika je rađena u tehnici ulje na platnu. Detaljno ju je opisao i obradio Tihić:

„Sv. Petar iz Dolca pokazuje polufiguru starca u sjedećem stavu, slikanog na neutralnoj pozadini. Zamišljen, oslonjen na šaku lijeve ruke, u laktu spuštene na sto, starac zuri u jednom pravcu. Desnu ruku do lakta položio je na stol, držeći između prsta crvenu vrpču za koju je zavezan veliki ključ, njegov svetački atribut. Odjeća je jednostavna, svijetlo

Slika sv. Petra

– smeđi ogrtač, ispod koga se vidi plava košulja dugih rukava. U skaldu sa svojim naturalističkim shvatanjem, umjetnik je do krajnosti naglasio duboke bore na čelu, izabrano lice ispod očiju, a tako i nabrekle žile desne šake. Karakteristična je usto jača upotreba crvanila na ivicama spuštenih podočnjaka i očnih kapaka, a posebno na vršku kratkog nosa“ (Tihčić, 1958, str.125).

Tihčić je pretpostavio da bi autor barokne slike mogao biti neko od Caravaggiovih sljedbenika „prvog ili drugog kruga, pa i kasnije“, te navodi: „Slika pokazuje tendence baroka, po sadržaju i formi. Pored nesumnjivo plastičnih kvaliteta, (obje šake, nos, čelo sa tjemnom) uočljiva je barokna slikovitost djela, i umjeniku je pošlo za rukom da ostvari jedinstvo oblika i prostora. Svjetlo pada odozgo, oštro rasvjetljujući glavu starca, ruke i tkaninu košulje na prsima i rukavima. Ovakve elemente i tretman nalazimo kod velikog broja slika nastalih u Italiji i izvan njenih granica (u Francuskoj, Nizozemskoj, Španiji) u prvim decenijama 17. stoljeća“.

Gamulin (1986)¹¹ je djelo pripisao Flaminiju Torriju, italijanskom baroknom slikaru iz Bolonje. Slika je bila dio izložbe „Franjevci Bosne i Hercegovine na raskršću kultura i civilizacija“, 1988. i 1989. godine. Gamulin je nakon izložbe 1990. godine napisao recenziju u kojoj ponavlja svoju pretpostavku da se radi o slikaru Flaminiju Torriju i napominje da atribuciju slike još uvijek treba provjeriti i potvrditi.

Tadašnji Zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH¹² je zaštitio sliku sv. Petra u Docu kao pokretno dobro.

Zaštita i konzervatorski pristup

Crkva je obnavljana na prijelazu 50-ih u 60-e te u prvoj polovici 70-ih godina 20. stoljeća. **Župna kuća je obnovljena 1945. godine** (Karamatić, 1991).

Crkva i Župna kuća su bili oštećeni u ratu u BiH 1992-1995. U ratu u BiH 1992-95. godine crkva je devastirana s velikim oštećenjima interijera: stari oltari, orgulje, vitraji; oštećenjima krova, fasada, stropa i poda. Zahvaljujući fratrima, spašene su postaje križnog puta i druge pokretne vrijednosti.

¹¹ Grgo Gamulin, historičar umjetnosti i nekadašnji profesor Sveučilišta u Zagrebu.

¹² Nasljednik Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH je Zavod za zaštitu spomenika pri Federalnom ministarstvu kulture i sporta FBiH.

U jesen 1997. započeta je sanacija u režiji Crkve. Izmijenjena je cijela drvena konstrukcija krova i postavljen je novi pokrov od obojenog trapeznog lima. Postavljeni su novi prozori u koje su ugrađeni novi vitraji (Livančić, 2019). Župna kuća je također obnovljena.

Pregledom stanja tokom svibnja 2023. godine utvrđeno je da se crkva nalazi u relativno dobrom građevnom stanju. Na zidovima iznad galerije, sjeverni i istočni, vidljiva su oštećenja od prodora vode s krova i manje nakupine plijesni. Okomite pukotine u žbuci su vidljive na mjestima spoja apside preko trijumfalnog luka s pokrajnjim lađama, a vodoravne pukotine na plitkom luku iznad stepeništa koje vodi na galeriju.

Zidovi i vanjski i unutarnji su ožbukani, a unutarnji zidovi i bojeni bijelo.

Oltar je restaurirao Federik Levarda između 2007. i 2010. godine¹³.

Na slici sv. Petra danas su vidljiva oštećenja u vidu ispucanog pigmenta, a boja je opala na nekoliko dijelova u donjem dijelu slike u cijeloj dužini.

Kao što je prethodno rečeno, sve radove je poduzimala Crkva u vlastitoj režiji, a organizirana briga društva za zaštitu ovog kulturnog dobra dolazi kasnije. Zavod za zaštitu spomenika kulture NR BiH je zaštitio sliku sv. Petra u Docu kao pokretno dobro. Nakon posljednjeg rata, crkva je upisana na Privremenu listu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.

Zakon o provedbi odluka Komisije za zaštitu nacionalnih spomenika podrazumijeva da dobra na Privremenoj listi imaju status nacionalnih spomenika, sve dok Komisija ne donese konačnu odluku o njihovom statusu, a za što ne postoji vremensko ograničenje. Nadalje, nacionalni spomenici uživaju najviši stupanj pravne zaštite utvrđene posebnim zakonima u Federaciji Bosne i Hercegovine, a svatko se mora suzdržati od bilo kakvih radnji koje mogu oštetiti nacionalne spomenike ili dovesti u pitanje njihovu zaštitu i rehabilitaciju.

Međutim, izmjene Zakona¹⁴ nalažu da odobrenja za zaštitu, konzervaciju, prezentaciju i rehabilitaciju nacionalnih spomenika izdaje Federalno ministarstvo prostornog uređenja na područjima upisanim na Privremenu listu nacionalnih spomenika, a u granicama koje kao privremene odlukom utvrdi Komisija.

Kako Komisija nije utvrdila privremene granice za ovo kulturno dobro, niti je donijela konačnu odluku

¹³ Prema kazivanju župnika

¹⁴ Izmjene i dopune Zakona o provedbi odluka Komisije iz 2007. godine.

o njenom statusu, crkva Uspenja Blažene Djevice Marije se nalazi u nekoj vrsti pravnog vakuma.

Zbog toga je potrebno riješiti njen status, odnosno donijeti odluku, ili o privremenim granicama ili konačnu odluku.

Reguliranje pravne zaštite pružilo bi mogućnost za osiguranje uvjeta, uključujući stručnu pomoć i financije, za restauraciju i kasnije održavanje. Imajući u vidu da je crkva kroz povijest prolazila kroz različite obnove i dogradnje, a o njejoj opstojnosti brinuli su se sami franjevci, treba razviti poseban konzervatorski pristup koji bi bio pažljiv i izbalansiran s potrebama crkvene zajednice.

Na potrebu razvoja posebnog konzervatorskog pristupa za živo religijsko naslijeđe, izdvajajući ga od drugog kulturnog naslijeđa, skrenuo je ICCROM¹⁵. Takav pristup trebao bi biti razvijen zajedno sa vjerskom zajednicom, a njegov osnovni cilj održavanje kontinuiteta vrijednosti, značenja i značaja vjerskih objekata u zajednici.

Nekoliko je preporuka dato vezano za živo religijsko naslijeđe, a koje je ovdje ukratko izneseno kao podsjetnik prilikom donošenja odluka u poslovima konzervacije:

- Živo religijsko naslijeđe je od posebnog značaja, ima svoju vitalnu ulogu u prenošenju, izražavanju i održavanju vjere koja daje duhovni identitet, značenje i smisao ljudskom životu;
- Razumijevanje nematerijalnog značaja materijalnih vjerskih objekata i područja je ključno. Nematerijalna i materijalna komponenta je neodvojiva;
- Nalazi se pod raznim prijetnjama uzrokovanih promjenama u društvu zbog toga napor da se prevaziđu prijetnje trebaju biti prioritet;
- Briga za ovo naslijeđe je primarna odgovornost vjerskih zajednica kojima pripada, na svim nivoima od lokalnog do globalnog;
- Razvoj i prilagodba vjerskih praksi, rituala ili festivala suvremenim okolnostima treba biti prihvaćena kao normalan proces u održavanju njihovog kontinuiteta i poštivana od strane onih koji donose odluke u konzervaciji. Oni koji su odgovorni za donošenje takvih odluka trebaju ustanoviti granice prihvatljivosti takvih promjena;

-Poštivanje religijskih vrijednosti u multikulturalnim sredinama je esencijalno za promoviranje mira i tolerantnog društva, a najbolje se promovira kroz dijalog između stručnih službi za zaštitu naslijeđa i vjerskih zajednica (ICCROM, 2003).

Iako je Crkva poduzela zadnju obnovu crkve nakon oštećenja u ratu, potrebna je pomoć stručnjaka u daljim intervencijama.

Zaključak

Župna crkva Uspenja Blažene Djevice Marije u Docu kod Travnika, svojim položajem i veličinom, prepoznatljiva je vertikalna i žarište vizura iz svih prilaza naselju. Vrijedan je primjer arhitekture crkvenih objekata 19. stoljeća po primjeni različitih stilskih iskaza, neoromanike i neogotike, s težnjom dostizanja reprezentativnog izgleda masivnošću i voluminoznošću.

Građena je kao trobrodna bazilika s polukružnom apsidom, a cijelom kompozicijom dominiraju dva visoka zvonika. Pročelje sa stepenastim zabatom je neuobičajeno oblikovano za crkvene objekte u Bosni i Hercegovini. Njena nematerijalna komponenta sadržana je u simboličkoj vrijednosti, koja proizlazi iz značaja za katoličko stanovništvo, za identitet, kolektivno iskustvo i memoriju.

Kroz povijest, crkva je prolazila kroz različite dogradnje i obnove uzrokovane promjenama u društvu i ratovima. O njejoj opstojnosti brinuli su se sami fratri.

Crkva uživa prethodnu zaštitu kao dobro upisano na Privremenu listu nacionalnih spomenika, a neophodno je reguliranje njenog pravnog statusa zaštite. Reguliranje pravne zaštite pružilo bi mogućnost za osiguranje uvjeta, uključujući stručnu pomoć i financije, za restauraciju i kasnije održavanje. Imajući u vidu da se radi o posebnoj kategoriji kulturnog naslijeđa, živom religijskom naslijeđu, treba razviti poseban konzervatorski pristup koji bi bio pažljiv i izbalansiran s potrebama crkvene zajednice.

¹⁵ International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property.

Literatura

- Baltić, J. (2003). *Godišnjak od događaja i promine vremena u Bosni 1754-1882* (114). Sarajevo, Zagreb: Synopsis.
- Baotić-Rustanbegović, A. (2018). *Skulptura u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave 1878 – 1918*, prikaz disertacije. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet. Dostupno. (99+) “Skulptura u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave 1878.–1918.”, prikaz disertacije (Sculpture in Bosnia and Herzegovina under the Austro-Hungarian Governance 1878-1918, dissertation review), u: Kvartal XV, 1-4, 2018, p.182 | Andrea Baotić-Rustanbegović - Academia.edu. Pristupljeno 21.10.2024.
- Batinić, M. (1881) *Djelovanje Franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka*, sv.I, str.75. Zagreb.
- Fišić, L.Z. (2004), *Korijeni i život. Povijest župe Dolac s osvrtom na ostale župe Lašvanske kotline*. Sarajevo-Zagreb: Svjetlo riječi, Župni ured Dolac kod Travnika.
- Gamulin, G. (1986). Prilozi i hipoteze za slikarstvo talijanskog baroka. *Peristil: Zbornik radova za povijest umjetnosti*, Vol.29 No.1, str.88
- Gamulin, G. (1990). Naknadna recenzija – prijedlozi i rješenja (U povodu izložbe „Franjevci na raskršću kultura i civilizacija“, Zagreb, 1988-1989). *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, No. 14.
- ICCROM (2005). *Conservation of Living Religious Heritage*. Rome: ICCROM
- Jelenić, J. (1916). *Ljetopis fra Nikole Lašvanina*. Sarajevo,
- Kamilo Zabeo, D.I., (1932) *Travnička spomenica prigodom pedeset-godišnjice nadbiskupskog sjemeništa i nadbiskupske Velike gimnazije u Travniku, 1882-1932* (str.42-62). Sarajevo: Naklada Akademije Regina Apostolorum. Dostupan na:
https://archive.org/details/travnicka_spomenica_50_godisnjice_nadbiskupskog_sjemenista_1882-1932-kamilo_zabeo/page/62/mode/2up. . Pristupljeno 29.3.2023.
- Karamatić, M. (1991). *Franjevačka provincija Bosna Srebrena: Šematizam* (96-98).
- Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika (2022) Odluka o proglašenju graditeljske cjeline samostana Guča Gora nacionalnim spomenikom BiH
- Kukuljević Sakcinski, I. (1997). *Putovanje po Bosni*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Livančić, J. (2019) *Vitraci Župe crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije Dolac*. Župna kuća Dolac
- Mazalić, Đ. (1957). Hrišćanski nišani u okolini Travnika, *Naše Starine* br.4, 97-118
- Tihić, S. (1958). Jedna barokna slika u Docu kod Travnika. *Naše starine*, V, 125-126.
- Tuno, N., Topoljak, J., Mulahusić, A., Kozličić, M. (2015). *Kartografski prikazi sakralnih objekata i groblja na katastarskim planovima stare izmjere Bosne i Hercegovine* (193-194). Sveučilište u Sarajevu, Sveučilište u Zadru.
- Smičiklas, T. (1906), *Diplomatski zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slovenije* (JAZU), Sv.IV, (239-240). Zagreb

Mrežne stranice

- [https://Župa Uznesenja Blažene djevice Marije - Dolac | POVIJEST ŽUPE \(zupa-dolac.ba\)](https://Župa Uznesenja Blažene djevice Marije - Dolac | POVIJEST ŽUPE (zupa-dolac.ba)) Pristupljeno 29.3.2023
- https://archive.org/details/travnicka_spomenica_50_godisnjice_nadbiskupskog_sjemenista_1882-1932-kamilo_zabeo/page/62/mode/2up
- [https://\(99+\) “Skulptura u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave 1878.–1918.”, prikaz disertacije \(Sculpture in Bosnia and Herzegovina under the Austro-Hungarian Governance 1878-1918, dissertation review\), u: Kvartal XV, 1-4, 2018, p.182 | Andrea Baotić-Rustanbegović - Academia.edu. Pristupljeno 21.10.2024.](https://(99+) “Skulptura u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske uprave 1878.–1918.”, prikaz disertacije (Sculpture in Bosnia and Herzegovina under the Austro-Hungarian Governance 1878-1918, dissertation review), u: Kvartal XV, 1-4, 2018, p.182 | Andrea Baotić-Rustanbegović - Academia.edu. Pristupljeno 21.10.2024.)

Abstract: *The Parish Church of the Assumption Our Blessed Virgin Mary is located in the place called Dolac near Travnik. It belongs to the Vrhbosna Archdiocese. Its construction lasted one year – 1853-1854 and was managed by Ivan Drinovac. The Church is built as a three-aisled basilica with semicircle apse. Two high bell-towers were built later. The Church was built in historicistic mode with a touch of Neo-romanticism and Neo-gothic. A richly decorated Tyrolian altar, built under management of Klarenz Hemmelmayr from Austria, is located in the Church. All 14 stations of the Way of the Cross by the unknown author from the 18th century were preserved. Next to the Church, there is a parish house, in which the picture of Saint Peter from the 17th century is kept (by Flaminio Torre?).*

In the vicinity of the Church, there are a deserted nuns' school and the Catholic graveyard.

The Church of the Assumption Our Blessed Virgin Mary has undergone various restorations and buildings due to historical circumstances and wars in Bosnia and Herzegovina. It represents a valuable cultural monument and requires organised protection and restoration interventions.

Keywords: *Church of Virgin Mary, live religious heritage, conservatory approach*

Kulturna historija

Mr. Amra Hadžihasanović, nastavnik lik. umjetnosti

Slikane predstave veduta Meke i Medine u enterijeru Mišćine džamije u Sarajevu - kulturni uticaji i kulturna supremacija

Abstract: Apstraktna narav islamskog likovnog izraza jedan je od njegovih bitnih osobenosti po kojoj je ova umjetnost svjetski poznata pa i slavna. Ona predstavlja jedan od principa islamske umjetnosti koje su zapravo temeljne ideje islamske duhovne poruke. S obzirom na to da se ove ideje mogu prenijeti u svijet osjetilnih formi samo posredstvom tradicionalnih umjetničkih obrazaca njihovo rušenje istovremeno znači poreknuće islamske umjetničke tradicije kao takve. Jedan od najočitijih primjera ovakovrsnog poreknuća predstavljaju slikane predstave veduta islamskih svetih gradova Meke i Medine na zidnim površinama u enterijeru Mišćine džamije u Sarajevu. Ovdje nije riječ o kulturnim uticajima islamske i zapadnoevropske imanentno kršćanske umjetnosti koje su vjekovima oplemenjivale jedna drugo i istovremeno ostajale svoje sve dok su ove tradicije bile žive i autentične. Naprotiv ove umjetničke tvorbe predstavljaju očigledan primjer kulturne supremacije¹ zapadnoevropske predstavljačke umjetnosti u ambijentu islamskog sakralnog prostora kakav je bez sumnje enterijer tradicionalne džamije.

Ključne riječi: apstrakcija, islamska dekorativna umjetnost, principi islamske umjetnosti, tradicionalni umjetnički obrasci, kulturna supremacija

Uvod

Islamska dekorativna umjetnost koja „nastanjuje“ površine zidova tradicionalne džamije u biti je tradicionalna umjetnost koja se temelji na umjetničkim obrascima koji su se vjekovima razvijali u skladu sa sopstvenim principima i prenosili sa generacije na generaciju. One nisu nastale na umjetničkim kreacijama koje predstavljaju samovoljne i slobodne umjetničke realizacije koje nemaju ništa sa tradicijom ili što je još gore koje „izmišljaju tradiciju“. Iz tog razloga, a kao posljedica raskida sa islamskom tradicionalnom umjetnošću koja se mnogo ranije desila u centru osmanskog carstva sto je imalo odraza i u Bosni, došlo je do različitih devijacija tradicionalne islamske dekorativne umjetnosti kod nas. Jedan od najočitijih primjera takvih devijacija predstavlja zidno slikarstvo u Mišćinoj džamiji u Sarajevu koje su svojevrsan kuriozitet. Ova džamija je postala poznata upravo po ovim slikama koje zapravo predstavljaju drugu, neislamsku umjetničku tradiciju nastalu na principima koji pripadaju bitno drugačijem duhovnom redu.

Džamija/mesdžid - islamska sveta građevina par excellence

Pokornost Bogu suština je islamskog vjerovanja, a namaz kao temeljni islamski molitveni obred manifestira ovu pokornost duhovnom usredsređenošću, unutarnjim obraćanjem kao i tjelesnim manifestacijama kroz različite položaje tijela od kojih je sedžda, padanje ničice čelom na pod, najznačajniji. Sedžda je u islamskoj perspektivi sinonim pokornosti Bogu pa je značaj i značenje ovog položaja u molitvi obilježilo i učinilo ovo mjesto svetim, učinilo ga povlaštenim mjestom muslimanskog bogoštovlja.

Budući da je označen mjestom sedžde, položajem u kojem vrhuni namaz, pojam mesdžid je noseći pojam koji predstavlja polazište i osnov za razumijevanje i razmatranje kako islamskog svetog prostora tako i islamske svete arhitekture. Izuzetan značaj i status ovih građevina njihova svetost, proizilazi iz Objave u kojoj se spominju na više mjesta. U sedamdesetdrugom ajetu sure El Kehf stoji „Mesdžidi su Allahovi i ne molite se uz Njega nikome“ (72, 18). Ovaj ajet, između ostalog, jasno definira mesdžide kao Allahu

¹ Supremacija; lat. (supremus-najviši)- prvenstvo, nadmoć, prevlast, prevaga, Klaić, Bratoljub, Riječnik stranih riječi, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 2004.

posvećene kuće i mjesta okupljanja muslimana u zajedničkoj molitvi. Brojne predaje koje se prenose od poslanika Muhammeda a.s., također, potvrđuju izuzetan značaj ovih svetih građevina.

Termin džamija funkcionira kao sinonim pojma mesdžid i predstavlja izvedenicu pojma mesdžidul-džamija, mjesto zajedničke molitve. Kao građevina, u svakoj svojoj realizaciji, džamija predstavlja mesdžid, odnosno primarni prostor zajedničkog muslimanskog molitvenog obreda, namaza. S druge strane, pojam džamija označava arhitektonski specifikum proizišao iz ovog primarnog arhitektonskog prostora koji je u urbanom razvoju muslimanskog grada zadobio određene karakteristike centra iz kojega se razvijao. Džamija kao specifična građevina islamske svete arhitekture zapravo je arhitektonska konsekvencija kulturno-civilizacijskog dosega urbanog razvoja islamskih naselja i gradova u povijesti. U panorami tradicionalnog muslimanskog grada džamija zauzima dominantno mjesto kako po centralnoj poziciji koju zauzima u situiranju urbanog prostora tako i u značaju i značenju duhovnog centra kojeg prezentira. Kao takva, ona predstavlja, u isto vrijeme, i duhovni orijentir i fizički centar urbanog jezgra svakog muslimanskog naselja oko kojega se tradicionalno situirao i nastajao islamski grad.

Dakle džamija, odnosno mesdžid, predstavlja islamsku svetu građevinu čija svetost proizilazi iz same Božije riječi kao i iz svete predaje, sunneta poslanika Muhammeda a.s., što znači da joj je sam Bog podario najveći status u hijerarhiji cjelokupne islamske arhitekture.

Enterijer džamije-islamski sveti prostor par excellence

Enterijer džamije odnosno molitveni prostor džamije islamski je sveti prostor *par excellence*. Status ovog prostora kao svetog proishodi iz same Božije riječi, Kur'ana kao i iz svete predaje, hadisa Božijeg poslanika Muhameda a.s. iz čega su nastale pravne regule vezane za ovaj prostor. One se odnose na propise vezane za prisustvovanje ovom svetom prostoru, propise o čistoći, oblačenju, o ulasku i izlasku u mesdžid i dr. U šerijatsko-pravnoj legislativi ova mjesta zauzimaju jedno od najvisih pozicija kao mjeseta gdje je molitva najvrijednija. Štaviše, prema vjerodostojnim hadisima, namaz u džamiji precizno je vrednovan kao obred čija je vrijednost veća 27 puta u odnosu na druga mjesta. Vjerodostojnost ovih građevina kao svetih potvrđuje se protokolom posvećenja koji, za razliku od drugih religijskih tradicija u islamu nije specifičan obred već se posvećenje realizira

kontinuiranim obavljanjem pet dnevnih obaveznih molitvi. Prekid ovog kontinuiteta *de facto* znači gubljenje statusa ovog prostora kao svetog tako da svi propisi o prisustvovanju ovom svetom mjestu tada prestaju važiti.

Iz toga proizilazi da pristup ovom prostoru, odnosno svaka intervencija pa tako i umjetnička, mora biti u suglasju sa temeljnom odrednicom ovog prostora kao svetog. Umjetničko oblikovanje islamske tradicionalne arhitekture prvenstveno sakralne u suglasju je kako sa islamskim molitvenim obredom isto tako i sa ambijentom u kojem se taj obred odvija. Kao i u drugim religijskim tradicijama tako i u islamskoj, sakralna arhitektura odražava njene temeljne ideje kako u arhitekturi tako i u umjetničkim formama zastupljenim u enterijeru.

Svaki od elemenata enterijera islamske sakralne arhitekture počiva na metafizičkim osnovama i predstavlja materijalne realizacije nematerijalnih, odnosno fizičku realizaciju metafizičkih principa. Arhitektonska plastika, slikane dekoracije te dekorativne sekvence islamske umjetnosti obrade ćilima kao i specifičan način osvjetljavanja islamskog molitvenog prostora predstavljaju umjetničke realizacije principa islamske umjetnosti. Svaka od ovih umjetničkih kreacija nosi islamsku duhovnu poruku na specifičan način. Oni predstavljaju sastavni i neodvojivi dio repertoara džamijske umjetnosti koji se temelji na islamskoj duhovnosti kao podlozi ali se realizira samo kroz tradicionalne obrasce različitih formi islamske likovne umjetnosti. To je prije svega kaligrafija kao islamska sveta umjetnost prvoga reda koja zauzima centralno mjesto u enterijeru džamije, zatim arabeska i različite forme islamske dekorativne umjetnosti kao što je dekorativna plastika od kojih je najpoznatiji mukarnas itd. Ove dekoracije prekrivaju arhitektonske površine i predmete i predstavljaju specifičan dekorativni program koji je dio jedinstvenog islamskog umjetničkog univerzuma.

Temeljne karakteristike islamske dekorativne umjetnosti

“Njemu nije ništa nalik” (Eš-Šura,11) stoji u jedanaestom ajetu kuranske sure Eš-Šura u kome je Bog navlastito obznanio neuporedivost Njegovog Božanskog Bića sa bilo čime što je stvorio. Iz ovoga proizilazi princip Božije nepredstavljivosti koji se u islamskoj likovnoj umjetnosti realizira na specifičan način kroz naročite apstraktne forme. S druge strane, šerijatsko-pravna regula koja se odnosi na zabranu slikanja likova u islamskoj likovnoj umjetnosti, inače jednom od malobrojnih

regula koja se neposredno odnosi na ovu problematiku, također je bitno odredila islamsku umjetnost kao apstraktnu.

Imajući u vidu činjenicu da se islamska umjetnost, u svakom svom vidu i manifestaciji, odnosi na Apsolutnu Stvarnost, Boga, 'koji nije ničemu sličan', Njegova se Sveprisutnost ne može izraziti niti jednim slikovnim prikazom koji je u suštini vezan za prolazne fenomene ovozemne stvarnosti. Dekorativne obrasce koji su se razvili u islamskoj umjetnosti karakteriše njihova apstraktna narav bez obzira da li se radi o geometrijskom pleteru ili o stiliziranim biljnim motivima. Biljni ili čak životinjski motivi nikada nisu mimetički predstavljeni u ovim dekoracijama niti realistički tretirani već preoblikovani u dekorativne teme koje mogu podsjećati na oblike iz prirode i čovjekove okoline ali ih nikada doslovno ne imitiraju.

Ne samo zabrana slike koja se izravno spominje u svetoj Predaji, već i svako predstavljačko i realističko tretiranje predmeta i bića, u ovoj umjetnosti nije moguća jer ta i takva umjetnost nije islamska. Bitna razlika između predstavljačke i apstraktno umjetnosti upravo leži u činjenici da predstavljanje predmete i bića u njihovom pojavnom obliku fiksira pažnju posmatrača na vidljivu stvarnost koja nas okružuje, dok apstraktna islamska umjetnost pažnju preusmjerava iza manifestiranih oblika na onu stvarnosti koja je iza pojavnog, čulima dostupnog svijeta. „Sve što kaže ja,“² što dakle upućuje na sebe a ne na realnosti koje su iza vidljivih formi, nije imanentno islamskom likovnom izrazu. Ona, dakle, kreira ambijent koji priziva intuiciju prisjećanja na višu Stvarnost, na Božiju Sveprisutnost.

Budući da svijet oblika ne može predstavljati nadoblično, „praznina ili ono što je prazno od stvari postaje trag ili eho Božiji u stvorenom poretku, jer samo negacija stvari ukazuje na ono što je iza i iznad svih stvari“.³ Iz ovoga je nastao estetički princip islamske umjetnosti da se intuicija Božije transcendencije i imanencije može izraziti jedino prazninom. Stoga praznina u islamskoj umjetnosti „simbolizuje sveto i kapiju kroz koju Božanska Bliskost ulazi u materijalni poredak...“⁴ U dekorativnim obrascima koji su se razvili unutar tradicionalne islamske umjetnosti ovaj se estetički princip realizira razrijeđenom formom koja podrazumijeva pozitivnu formu i negativni prostor koji je okružuje. Dok umjetnost nastala

na paradigmi slike podrazumijeva gradnju formi islamska umjetnost kao umjetnost znaka realizira se upravo suprotno njenom razgradnjom odnosno poništavanjem slike i svakog slikovnog prikaza. Dakle, razrijeđenost forme ostvaruje se građenjem dekorativnog uzorka na način da se u svakoj formi islamske dekorativne umjetnosti uvodi praznina.

Osnovna podjela dekorativne umjetnosti kao takve odnosi se na dekoracije koje se realiziraju na dvodimenzionalnoj podlozi, koje prekrivaju površine, i trodimenzionalne, odnosno plastične dekoracije koje objektivno imaju tri dimenzije s obzirom da posjeduju masu. I jedne i druge, u islamskoj dekorativnoj umjetnosti, realiziraju se u potpunom skladu sa prirodom površine, odnosno sa prirodom materijala od kojeg su nastale. Prva grupa u koju spadaju slikane dekoracije u različitim tehnikama i materijalima, dakle sve one dekoracije koje se realiziraju na dvodimenzionalnoj površini karakterizira 2D forma likovnog izraza. Naime, ove dekoracije ne samo da karakteriše odsustvo likovnih predstava prirodnih oblika ili predmeta već potpuno odsustvo svake iluzije trodimenzionalnih oblika postavljenih na dvodimenzionalnu podlogu. Dekorativni uzorci koji su nastali unutar tradicionalne islamske likovne umjetnosti nikada ne stvaraju iluziju treće dimenzije, odnosno iluziju prostora i mase koji uglavnom karakteriše umjetnost slike.⁵ Ovdje nije riječ samo o slikovnim predstavama i perspektivi koja obično podrazumijeva način predstavljanja prizora i predmeta već i o umjetnosti dekoracije koja različite oblike i motive tretira na način da ih se 'izvlačenjem u prostor' zapravo 'oživljava'. Motiv cvijeta ili samo linije kojima se određenim slikarskim tretmanom proizvodi iluzija njihove 'prostornosti', u islamskoj dekorativnoj umjetnosti nije moguća. Ovo pravilo proizilazi iz jednostavne činjenice da treća dimenzije realno ne postoji na dvodimenzionalnoj površini što je u izravnoj vezi sa realističkim karakterom islama kao vjere.

Specifičnost islamske apstrakcije ogleda se također i u izrazito naglašenoj geometrijskoj strukturi i matematičkoj osnovi ovih dekorativnih programa bez obzira da li se radi o geometrijskom pleteru ili stiliziranom cvijetnom ili čak životinjskom motivima. Ove dekoracije uvijek karakterizira red, harmonija, simetričnost i geometrijska osnova njihovih umjetničkih realizacija i ona se

² Titus Burskhardt, *Perenijalne vrijednosti u islamskoj umjetnosti*, poglavlje iz knjige *Mirror of Intellect* (prev. Fatima Kadić-Žutić), Glasnik Rijasete Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 11-12, 2010., str. 1158.

³ Sayyed Hosein Nasr, *Islamska umjetnost i duhovnost*, Lingua Patria, Sarajevo, 2005. str. 202.

⁴ Ibidem

⁵ Iluziju treće dimenzije, dakle dubine, ne nalazimo čak niti u islamskoj umjetnosti minijature koja uključuje izvjesne slikovne predstave. Štaviše, pojava perspektive unutar tradicionalne umjetnosti islamskog minijaturnog slikarstva uzrokovala je nestanak ove umjetničke tradicije izuzetnih umjetničkih dometa koja je zauzimala značajno mjesto i ulogu unutar tradicionalne islamske likovne umjetnosti.

manifestira u svakoj formi islamske dekorativne umjetnosti u arabesci, kaligrafiji ili dekoraciji u plitkom reljefu. Iako neke od njih na prvi pogled mogu podsjećati na slobodne crtačke izvedbe kao u slučaju klasične arabeske ili kurzivne kaligrafije, one uvijek podliježu određenim geometrijskim pravilima.

S obzirom da se geometričnost dekoracija temelji na redu i proporciji a ova na broju, islamska dekorativna umjetnost posjeduje matematsku suštinu, također jednu od njenih bitnih osobnosti. Ova karakteristika islamske umjetnosti proizilazi iz matematske prirode same Božije Riječi, Kur'ana, te kao takva odražava jedan od aspekata islamske Objave. "Matematska priroda islamske umjetnosti je na određeni način eksteriorizacija matematike skrivene u samoj strukturi Kur'ana i numeričkom simbolizmu njegovih slova i riječi."⁶ Dakle, tradicionalna matematika također je jedno od je sredstava pomoću kojeg je realiziran osjećaj svetog u islamskoj umjetnosti i arhitekturi.

Smisao i funkcija islamske umjetnosti dekoracije, pored ukrašavanja površina, predstavlja u krajnjem sugestivnu moć djelovanja ovih formi na duh i um posmatrača prosljeđujući tako na fizičku ravan metafizičke ideje islamske duhovne poruke. Ove se ideje u islamskoj dekorativnoj umjetnosti realiziraju, dakle, kroz naročite dekorativne obrasce koje karakterizira apstraktna narav, razrjeđenost forme, 2D forma likovnog izraza, geometrijska struktura i matematska osnova njihovih dekorativnih programa. Svaka od ovih referenci sastavni je element anikonične prirode islamske dekorativne umjetnosti i izostanak bilo koje od njih ima za posljedicu gubljenje njene autentičnosti i vjerodostojnosti.

Slikane predstave veduta svetih gradova Meke i Medine u enterijeru Mišćine džamije u Sarajevu- jedinstven primjer zidnog slikarstva u enterijeru islamske sakralne arhitekture

Mišćine džamije u Sarajevu⁷ predstavlja jedinstven primjer pojave zidnog slikarstva u enterijeru islamske sakralne arhitekture ne samo u Bosni i Hercegovini nego i mnogo šire. Nastalo je krajem devetnaestog stoljeća što se poklapa sa periodom kada tradicionalna islamka umjetnost zamire odnosno dolazi do prekida razvoja ove umjetničke tradicije u centru osmanskog carstva što se odrazilo na posredan način i u Bosni i Hercegovini.

⁶ Sayyed Hossein Nasr, *Islamska umjetnost i duhovnost*, Lingua Patria, Sarajevo, 2005. str.58.

⁷ Kebkebir hadži-Ahmetova džamija u Sarajevu podignuta je 1557. godine. Naziv Mišćina džamija dobila je po znamenitom mujezinu što je rijedak slučaj kad je riječ o imenima džamija.

Djelo su autora hadži Mustafe Fagina⁸ porijeklom iz znamenite sarajevske umjetničke porodice Faginovića iz osmanskog perioda koja je dala nekoliko generacija značajnih kaligrafa i slikara (nakaša). Njegov predak također slikar-nakaš Mustafa Faginzade koji je živio u drugoj polovini 18 stoljeća spominje se kao glavni izvođač radova oslikavanja znamenite Sultan Ahmedove Plave džamije u Istanbulu.⁹

Na sjeveroistočnom zidu ove džamije nalazimo oslikanu površinu koja predstavlja panorame svetih gradova Meke sa Ka'bom (276x166 cm) i Medine sa Poslanikovom a.s. džamijom (277x165 cm). Kompozicija koja se očuvala do danas predstavlja dio veće kompozicije koja je originalno postojala na zidnoj plohi džamije. „ U toku obnove džamije sačuvani su samo fragmenti zida na kojima su oslikana sveta mjesta, a prostor između njih je prekrečen, tako da je izvorna kompozicija razbijena na tri fragmenta, koja se sad nalaze na zidu.“¹⁰

Na osnovu očuvanih fragmenata utvrđeno je da su ove slike nastale pod uticajem ilustracija rukopisnih knjiga pod nazivom Dalailal-Hayrat, zbirki salavata¹¹ koje su se koristile u obredima derviških redova a posebno u nakšibendijskom derviškom redu. Ove knjige su ilustrovane slikanim predstavama svetih gradova Meke i Medine.

Uporednom analizom primjeraka koje nalazimo na Balkanu¹² a koji potiču iz 18. i 19. stoljeća može se pretpostaviti da je autor svoje slikane predstave realizirao pod uticajem ovih slikanih ilustracija prenoseći ih na zidne površine u znatno većim dimenzijama. Analizom dostupnih primjeraka možemo uočiti da ni ovi uzorci nisu djela tradicionalnog minijturnog slikarstva izuzev po dimenzijama i funkciji ilustracije knjiga. Od predložaka se razlikuje po nekim

⁸ Rođen je 1839. g. u Sarajevu, umro 1900. g. u Carigradu

⁹ S obzirom da je Plava džamija izgrađena početkom 17. stoljeća te da je Mustafa Faginzade živio početkom 18. stoljeća, ovaj se podatak vjerovatno odnosi na neku od obnova slikanih dekoracija ove džamije. (op.a.), Smail Balić, Tuzla, 1994. u Halimić, Enes, *Iz mape Faginovića*, Sarajevo: BOŠNJAČKI INSTITUT Fondacija Adila Zulfikarpašića, Print Line, 2010, 11-12.

¹⁰ Odluka o proglašenju Mišćine džamije za nacionalni spomenik Komisije/Povjerenstva za zaštitu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, zidno slikarstvo.

¹¹ Posebno sročene pobožne sentence koje slave i mole Boga za mir i spas na poslanika Muhameda a.s. i njegovu svetu porodicu koje su iznimno značajne u islamskoj duhovnosti i obredoslolju. (op.a.)

¹² Delail al-Hayrat, Medina, 18. Vijek, Muzej primjenjene umjetnosti Beograd; Dalail al-Hayrat, Medina i Meka, 1902., Državni arhiv Skopje), Zagorka Janc, *Islamska minijatura*, Beograd, Prosveta, 1985.,str.54,55,104,105, u Odluka Komisije/Povjerenstva za zaštitu nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine o proglašenju Mišćine (Kebkebir hadži Ahmedove) džamije u Sarajevu za nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine, Zidno slikarstvo, str.6.

detaljima kao što je groblje Dženet ul Bakki koje ne nalazimo u predlošku dok je kompozicija horizontalno postavljena za razliku od predložka gdje je okomita. Očito je rađena pod uticajem turskog minijaturnog slikarstva koje je historijsko-kartografsko po karakteru i u velikoj mjeri različito od tradicionalne islamske minijature. Prisutna je također ptičija perspektiva koja dominira minijaturnim slikarstvom ali se i ona u mnogome razlikuje u odnosu na ptičiju perspektivu tradicionalne islamske minijature.

„Prikazom Meke dominira Kaba zauzimajući centralni dio sa Svetom džamijom (Masdžid al-Haram), dok je ostatak grada prikazan oko same džamije, ispunjavajući svaki detalj slike. Bočni zidovi Svete džamije su iskrivljeni prema središtu slike, dok okolne građevine prate linije zidova te time ostavljaju osjećaj dubine prostora. Medina je kompozicijom slična

prikazu Meke, s tim da većim dijelom slike, pored Poslanikove džamije koja je u središtu, dominiraju zidine koje opasavaju cijeli prikaz. Opet je korištena ista perspektiva stvarajući dubinu, sa građevinama oko džamije i izvan zidina. U oba slučaja prostor kompozicije je u potpunosti ispunjen što umjetnik postiže inkorporirajući elemente iz prirode (prikaz Meke je okružen stijenama, dok je Medina okružena visokim drvećem). Faginović sa mnogo pažnje pristupa detaljima posvećujući posebno pažnju svakoj građevini te detaljno iscrtavajući elemente Svete džamije i Poslanikove džamije.“¹³

Iako je za polazište imao slikane predsatve koji nisu rađene na tradicionalnom umjetničkom obrascu islamskog minijaturnog slikarstva Faginović ide korak dalje u odnosu na korištene predložke. Ove predstave svetih gradova imaju naglašenu perspektivu i mimetički predstavljene objekte i površine koje nikada ne nalazimo u islamskoj likovnoj umjetnosti pa ni u minijaturi. Naime, u tradicionalnom minijaturnom slikarstvu slikane predstave, pored toga što su rađene u manjim dimenzijama, nikada nisu realizirane u ‘perspektivi naturalis’, odnosno, prirodnoj perspektivi niti su mimetički predstavljena živa bića, predmeti i objekti. Naprotiv, tradicionalna islamska minijatura rađena je isključivo u manjim dimenzijama, po čemu je i dobila ime. Prizori su predstavljeni u ptičijoj perspektivi a ljudski likovi tipološki dok su životinje, biljke, predmeti i objekti realizirani u apstrahiranim i simboličkim formama. Ove realistički predstavljene zidne slike svetih

gradova Meke i Medine predstavljaju slobodne umjetničke kreacije koje ne posjeduju niti jednu bitnu referencu islamske umjetnosti pa ih nije moguće svrstati niti u jednu tradicionalnu umjetničku formu islamske likovne umjetnosti.

Sl. 1. Predstava panorame grada Meke sa Kabom

Sl.2. Predstava panorame grada Medine s Poslanikovom a.s. džamijom

Diferencije kulturno-umjetničkih paradigmi kršćanske i islamske umjetnosti

Predstavljajući imanentno kršćanska umjetnost vjekovima se razvijala na teritoriju zapadne Evrope, a u različitim formama živi i danas i to unutar različitih umjetničkih pravaca od realizma, naturalizma, hiperrealizma ili nadrealizma i u drugim pravcima u umjetnosti dvadesetog i dvadeset prvog stoljeća. Njena ishodišta predstavljaju kršćanska duhovnost. Naime, cjelokupna kršćanska teologija i duhovnost neposredno su vezani uz ličnost Isusa Krista koji je, prema kršćanskom vjerovanju, došao iz hijerohistorije u historiju u ljudskom obliku i upravo kao ljudsko biće spustio se iz nadobličnog u oblik. Stoga je ova krucijalna dogma kršćanske duhovnosti svoj odraz imala kako u likovnoj predstavi ličnosti Isusa Krista u ljudskom obličju tako i predstavljanju ljudskog lika uopšte ali i cjelokupnog ambijenta koji ga okružuje. Za razliku od kršćanstva, islamska duhovnost nije nastala na obožavanju bilo koje ličnosti pa ni Božijeg poslanika Muhammeda a.s. bez obzira na nemjerljivo veliki značaj koji on ima kako po

¹³ Odluka Komisije/Povjerenstva za zaštitu spomenika Bosne i Hercegovine o proglašenju Mišćine (Kebkebir hadži Ahmedove) džamije u Sarajevu za nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine, Zidno slikarstvo, str.6.

svojoj funkciji donosioca Objave tako i po statusu božijeg miljenika zbog kojeg je, prema islamskom vjerovanju, Bog stvorio svijet. Naprotiv, islamska duhovnost počiva na vjerovanju i obožavanju Allaha dž. š. koji nije sličan ničemu što je stvorio, transcendentnim Bogom kojeg nije moguće predstaviti, a pogotovo indentificirati sa bilo kojom ličnošću, predmetom ili bićem. Stoga se islamska umjetnost nikada ne odnosi na predmete i bića sa ove strane postojanja već na duhovne stvarnosti koje je moguće izraziti samo u simbolima. To ne nalazimo niti u islamskoj minijaturi u kojoj se javljaju ljudski likovi predmeti i bića ali oni nikada nisu tretirani mimetički već, naprotiv, u apstraktnim i simboličkim formama. Islamska umjetnost u svakoj svojoj formi i manifestaciji ukazuje na njeno božansko ishodište odnosno na Boga navlastito koji nije ničemu sličan pa ga nije moguće predstaviti niti jednim oblikom, predstavom ili predmetom pa ni Ka'bam bez obzira na njen značaj i funkciju u islamskoj duhovnosti i obredoslovlju. Ka'ba, nazvana Bejtulah, u značenju Božija kuća, najsvetija građevina, i mjesto na kojem je situirana, najsvetije od svih svetih mjesta odakle je, prema islamskom vjerovanju, počelo stvaranje svijeta. Ona kao i mjesto na kojem stoji, također su stvoreni pa kao takvi ne mogu ukazivati na Onoga koji nije ničemu sličan. „Boga i Njegovu objavu nemoguće je indentificirati sa bilo kojim mjestom, vremenom ili predmetom.“¹⁴ Stoga se u islamskoj likovnoj umjetnosti razvio repertoar različitih formi likovne umjetnosti kojim dominira apstrakcija kao jedino legitimno sretstvo kojim je moguće izraziti Božiju nepredstavljivost, transcendentnost, imanentnost, neograničenosti kao i druge atribute Božije poznate u islamskoj teologiji pod nazivom 99 Allahovih lijepih imena. Ova umjetnost je stvorila specifičan likovni jezik koji ima snagu emanacije nadindividualnih ideja koje predstavljaju suštinu islamske duhovne poruke.

Kulturni uticaji ili kulturna supremacija

Najznačajnije džamije iz osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini i to prvenstveno podkupalne podizane su na osmanskim arhitektonskim obrascu koji je uključivao i dekoracije u enterijeru i djelom eksterijera. Ostaci fragmenata tradicionalne osmanske dekorativne umjetnosti u Bosni i Hercegovini pronađeni su u pravilu u podkupalnim džamijama ovog perioda dok mahalske i druge manje džamije a posebno stambena arhitektura nije imala zidne dekoracije. Husref Redžić¹⁵ navodi da

¹⁴ Sayyed Hosein Nasr, *Islamska umjetnost i duhovnost*, Lingua Patria, Sarajevo, 2005. str.203.

¹⁵ Husref Redžić, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Biblioteka Kulturna baština Bosne i Hercegovine, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.g., str.148.

je veliki broj slikarstva u džamijama osmanskog perioda novijeg datuma dok većinu originalnih dekoracija osmanske dekorativne umjetnosti nisu sačuvane što ukazuje da ova umjetnička tradicija nikada nije zaživjela kod nas. Podatak da u Bosni i Hercegovini nisu postojali zanatski cehovi vezani za ovu umjetničku tradiciju govori za sebe. Naime nije bilo potrebe za takvim zanatima s obzirom da su ovdje zidovi tradicionalno „bijeljeni u stambenoj arhitekturi obavezno i u najvećem broju objekata islamske sakralne arhitekture.“¹⁶

U centru osmanskog carstva, međutim ova tradicija je bila razvijena i živa o čemu svjedoče izvanredna umjetnička ostvarenja osmanske dekorativne umjetnosti. Osmanska imperija je bila u neposrednom susjedstvu kako istočne tako i zemalja zapadne Evrope tako da su kulturni uticaji bili živi i frekventni. Ove kulture su vjekovima oplemnilivale jedne druge ostajući vjerne svojim temeljnim načelima sve dok su bile žive i autentične.

Krajem 17. i početkom 18. stoljeća kada dolazi do stagnacije razvoja tradicionalne islamske umjetnosti javljaju se snažni uticaji zapadnoevropske likovne umjetnosti sa kojom je ova uvijek bila u neposrednom dodiru. Tako se javljaju tzv. stilovi u islamskoj umjetnosti kasnog osmanskog perioda koje neki autori imenuju turski ili levantinski barok, klasicizam ili rokoko.¹⁷ Promatrajući ovu problematiku sa stanovišta autentične islamske umjetnosti možemo reći da ovi nazivi zapravo korespondiraju sa stupnjevima degradacije tradicionalnih umjetničkih obrazaca a nikako sa novim stilovima unutar islamske dekorativne umjetnosti kako to definiraju neki istoričari umjetnosti. Naime, svaku od ovih tzv. stilova možemo promatrati kao određenu fazu destrukcije tradicionalne islamske dekorativne umjetnosti. Izuzetak predstavlja kaligrafija kao sveta tradicionalna umjetnost prvoga reda s obzirom da ova tradicija u svojoj izvornoj formi nikada nije prekinuta pa ni kod nas u Bosni.¹⁸

Ova umjetnost nije nestala odjednom već postepeno što možemo pratiti kroz nekoliko faza. Njeni tradicionalni obrasci postepeno su gubili

¹⁶ Ovo ne znači da Bošnjaci nisu dali doprinos i ovoj umjetničkoj tradiciji u osmanskim carstvu budući da se u osmanskim

izvorima spominju slikari-nakasi porijeklom iz Bosne koji su radili na oslikavanju osmanskih džamija kao što je, na primjer, znamenita Sulejmanija džamija u Istanbulu.

¹⁷ Ovakva terminologija u historiju islamske umjetnosti uvođe historičari umjetnosti koji su svoje obrazovanje stekli na Zapadu, poput Dželala Esada Arsevena, turskog historičara umjetnosti.

¹⁸ Kaligrafija kao poseban predmet postojao je i još uvijek postoji u medresama kao što je Gazi-Husrev begova medresa u Sarajevu ali to nije ni izdaleka primjereno potrebama islamske zajednice kod nas, naročito kada imamo u vidu mjesto i značaj kaligrafije kao svete umjetnosti prvoga reda.

neku od svojih bitnih referenci. Naime, repertoar oblika i motiva u početku ostaju isti, odnosno ostaju tradicionalno zastupljeni različiti floralni i geometrijski motivi ali se postepeno mijenja način njihove interpretacije. Primjerice, dekoracije koje nose odlike tzv. turskog baroka ostaju vjerne tradicionalnom cvijetnom motivu ali su njihove umjetničke interpretacije izgubile tradicionalni stilizacijski izraz. To su u velikoj mjeri slobodne interpretacije islamske dekorativne umjetnosti koje su izgubile geometrijsku osnovu a time i njihovu matematsku suštinu. Sljedeća faza degradacije ove umjetnosti ogleđa se u pojavi novih motiva poput vazni, ibrika ili stubova sa kapitelima i drugih motiva koje ne nalazimo u tradicionalnoj osmanskoj dekorativnoj umjetnosti. Potpuna degradacija nastaje kada se javlja bitno drugačiji pristup umjetničkom oblikovanju koji označava konačan raskid sa islamskom tradicionalnom umjetnosti. Ovaj se raskid desio u centru osmanskog carstva sto se odrazilo i na njene periferije kao što je Bosna i Hercegovina.

Iako se na svim značajnijim džamijama iz osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini mogu pratiti uticaji ovog prekida, slikarstvo Mustafe Fagina veoma ilustrativno pokazuje postepenu degradaciju islamske dekorativne umjetnosti na primjerima očuvanih sekvenci ili cijelih slikarskih ciklusa koje je oslikao.

Mustafa Fagin bez sumnje je darovit slikar koji je bio angažiran na poslovima oslikavanja islamskih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini. Poznati su njegovi radovi na Čaršijskoj džamiji u Sarajevu, Dizdarevoj džamiji u Jajcu, Džumišića džamiji u Livnu. Oslikao je također enterijer Čekrekčijine džamije u Sarajevu koji je u najvećem djelu sačuvan i restauriran¹⁹ a kojeg, s razlogom, neki autori svrstavaju u najvrijednije slikarstvo kasnog osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini.²⁰ Ono što odlikuje ove dekoracije u svojoj suštini jeste odstupanje od tradicionalnih umjetničkih obrazaca islamske dekorativne umjetnosti kakava je bez sumnje bila tradicionalna osmanska dekorativna umjetnost. U izboru tema i motiva slikarstva ovog autora dominira cvijetni i geometrijski motiv ali se sporadično javljaju i novi motivi poput vaza, ibrika i stubova sa kapitelima. Na slikanim dekoracijama

Čekrekčijine džamije jasno se prepoznaje slikarski manir Mustafe Fagina koji je cjelokupan dekorativni ciklus realizirao izvan obrazaca tradicionalne islamske dekorativne umjetnosti. „Ova stabla su slobodno naslikana bez kartonskih predložaka, predstavljena kao ukrasne rascvjetale biljke koje izrastaju iz vaza i slobodno se granaju oslobađajući se krutih zahtjeva simetričnosti“.²¹

Iako se moderan pristup oslikavanju ovog umjetnika jasno prepoznaje na ostacima sačuvanih dekoracija Čekrekčijine džamije ali i drugih džamija²², ono što je ovaj slikar izveo u enterijeru Miščine džamije u Sarajevu predstavlja presedan. Naime, ove umjetničke tvorbe predstavljaju potpuni raskid sa tradicionalnom islamskom umjetnosti dekoracije. Slikane vedute svetih gradova Meke i Medine na zidu ove džamije nemaju niti jednoj bitnog obilježja islamskog umjetničkog izraza i to ne samo u odabiru motiva nego naročito u njihovom umjetničkom tretmanu. Naime ovdje se javlja motiv panorame kojeg iznimno rijetko nalazimo u djelima islamske umjetnosti a naročito način njene umjetničke interpretacije koje predstavljaju jedinstven primjer stranih uticaja do mjere kada ova umjetnost potpuno gubi svoj autentični umjetnički izraz. Slikane predstave Miščine džamije u Sarajevu jedan su od najočiglednijih primjera izostanka temeljnih principa islamske umjetnosti a napose principa nepredstavljalivosti kao jednog od najprepoznatljivijih. Šta više ovdje dolazi do suštinskog obrata odnosno do potpune izmjene kulturno-umjetničke paradigme apstraktne islamske umjetnosti. Naime tradicionalna islamska umjetnost koja se temelji na paradigmi znaka preobražava se i mijenja u potpuno drugačiju predstavljaku umjetnost koja se temelji na paradigmi slike.

Riječ je o kulturnoj supremaciji, odnosno prevlasti predstavljake umjetnosti sa kojom se islamska umjetnost susreće upravo na teritoriji zapadnog Balkana a u Bosni najdirektnije. Sa stagnacijom razvoja tradicionalne islamske umjetnosti strani uticaji postepeno mjenjaju ovu umjetnost do granice kada ona u potpunosti nestaje. Predstavljaka umjetnost postaje dominirajuća i supremna u odnosu na autentičnu islamsku dekorativnu umjetnost koja pod uticajem ove umjetnosti gubi svoja temeljna svojstva što se jasno vidi na slikanim predstavama Miščine džamije u Sarajevu.

Bitno je istaći da nije riječ o uticajima koji predstavljaju kulturna prožimanja različitih kultura koje obogaćuju jedna drugu i u isto vrijeme

¹⁹ Kantonalni avod za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo izveo je projekat sanacije, rekonstrukcije i restauracije slikanih dekoracija koje su zveli slikari-konzervatori Nihad Bahtijarević i Enes Halimić okom 2001 i 2002. godine.

²⁰ Ne postoje pouzdani podaci da je ove dekoracije oslikao ovaj autor ali se sa velikom vjerovatnoćom predpostavlja s obzirom na vrijeme njihovog nastanka a naročito po izvedbi koja ukazuje na darovitog crtača i koloristu kakav je bez sumnje bio Mustafa Fagin. Halimić, Enes, *Iz mape Faginovića*, Sarajevo: BOŠNJACKI INSTITUT – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Print Line, 2010, str.12

²¹ Ibidem, str.12

²² Slikar-konzervator Enes Halimić pronašao je ostatke slikarstva Mustafe Fagina u Čaršijskoj džamiji u Sarajevu prilikom istražnih konzervatorsko-restauratorskih radova 2015, godine. Posebno su interesantni ostaci oslikanih stubova s kapitelima.

ostaju svoje i autentične, već se radi o kulturnoj supremaciji koja suštinski mijenja umjetnost sa kojom je u dodiru i nadvladava njena temeljna načela.

Valorizacija i mogućnosti prezentacije slikarstva Mišćine džamije

Komisija/povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine proglasila je Mišćinu (Kebkebir hadži-Ahmedovu) džamiju u Sarajevu spomenikom kulture.²³ Ova odluka tretira i predmetno slikarstvo kao integralni dio ove džamije kao dobro od značaja za kulturno-historijsko naslijeđe Bosne i Hercegovine. Ove umjetničke realizacije tako potpadaju pod režim zaštite kulturnih dobra od najvećeg značaja za naše kulturno - historijsko naslijeđe i na taj način se legitimiraju kao vrijednost po sebi. One se u ovom dokumentu tretiraju kao kulturna dobra od značaja iako u kontekstu islamske tradicionalne arhitekture a napose islamskog molitvenog prostora one nemaju vrijednost niti vjerodostojnost. Dakle, riječ je o umjetničkim kreacijama koje ne mogu nositi prefiks islamski jednostavno zato što one ne spadaju niti u jednu od formi islamske tradicionalne likovne umjetnosti pa ni u islamsku minijaturi. Sama činjenica da ovakve predstave nikada nisu realizirane na zidovima naročito u enterijeru džamije govori sama za sebe a slike u Mišćinoj džamiji predstavljaju, slobodno možemo reći, incident. I ne samo to, ove umjetničke realizacije devastiraju prostor džamije ne samo u kulturnom pogledu nego naročito u sakralnom budući da su principi islamske umjetnosti, a naročito princip nepredstavljenosti, ovdje potpuno derogirani. S druge strane, iako ove slike posjeduju određenu umjetničku i dokumentarnu vrijednost, one nemaju ambijentalnu vrijednost, odnosno ne pripadaju kontekstu islamskog svetog prostora kao takvog i stoga je važno ukazati na činjenicu da ove umjetničke tvorbe, zapravo, ne pripadaju molitvenom prostoru džamije.

Dokument o autentičnosti iz Nare, inače jedan od najznačajnijih međunarodnih dokumenata koji predstavlja smjernice za stručnu i naučnu javnost iz oblasti zaštite kulturnih dobara značajno je proširio rakurs gledanja na kulturne specifičnosti. U ovom dokumentu se posebno naglašava potreba da se svako kulturno dobro mora sagledavati i vrednovati u skladu sa kulturnim specifičnostima

²³ Odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, historijska građevina Mišćina (Kebkebir hadži-Ahmetova) džamija u Sarajevu, proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine 2012. godine.

svake kulture ponaosob te se ona kao takva mora promatrati u kontekstu kulture kojoj pripada. To implicira da se kulturno dobro jedne kulturne zajednice mora vrednovati u skladu sa vrijednostima i parametrima koje vrijede u toj kulturi a ne parametrima druge kulture. To je upravo ono što se često dešava u praksi zaštite kulturno-historijskog naslijeđa naročito kada je u pitanju graditeljsko naslijeđe islamske sakralne arhitekture u Bosni i Hercegovini.

Valorizacija slikanih slojeva jedan je od iznimno važnih etapa procesa konzervatorsko-restauratorske zaštite spomenika kulture. Ona mora biti sprovedena ne samo na stručnom nego i ekspertnom nivou što u dosadašnjoj praksi nije uvijek dosljedno realizirano. Naime u velikom broju slučajeva valorizacija je prepuštena slikaru konzervatoru uključujući i stručnjake koji nemaju znanje niti kompetencije iz oblasti koja tretira određeno kulturno dobro u procesu konzervatorsko-restauratorske zaštite. To je naročito vidljivo na spomenicima islamske sakralne arhitekture što se u konačnici jasno vidi na rezultatima ovih procesa koji su vrlo često neuvjerljivi i slobodno možemo reći problematični. Takav je slučaj upravo sa valorizacijom slikanih predstava Mišćine džamije u Sarajevu.

Uključivanje ekspertize u procesu valorizacije nije nužno samo u procesima izravne zaštite spomenika nego i u procesu proglašenja kulturnog dobra za nacionalni spomenik koje realizira Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine što se jasno vidi u dokumentu o Proglašenju Mišćine džamije za nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine. Naime, kontekstualizacija slika unutar enterijera džamije u dokumentu Komisije nije razmatrana što je značajan nedostatak jer bi svaka iole ozbiljna analiza enterijera džamije kao svetog prostora i slikanih predstava na njenim zidovima rezultirala drugačijim pristupom njihovoj valorizaciji ali i zaštiti.

Naime, kako ove slike posjeduju određenu umjetničku i dokumentarnu vrijednost te istovremeno nemaju ambijentalnu vrijednost budući da ne pripadaju ovom prostoru to podrazumijeva da se one izmjeste odnosno da se izvrši njihovo strapanje. Radi se o veoma složenom procesu premještanja slikanih slojeva zajedno sa malterom na mobilnu podlogu. Tako bi ovo, bez sumnje vrijedno umjetničko djelo Mustafe Fagina s kraja devetnaestog stoljeća zadobilo status eksponata koje bi se na mnogo adekvatniji način pohranilo i čuvalo, a što bi istovremeno omogućilo njegovo predstavljanje široj publici.

Zaključak

Osnovna karakteristika islamske likovne umjetnosti predstavlja njen apstraktni izraz po kojem je ova umjetnost bila i ostala poznata pa i slavna od svoga nastanka pa do danas. Sa pojavom Moderne koja je na određeni način rehabilitirala i ponovo oživjela apstrakciju u zapadnoevropskoj i svjetskoj likovnoj umjetnosti, ova temeljna karakteristika islamske umjetnosti postala je interesantna te je zbog ove njene osobenosti ponovo skrenula pažnju na sebe. Apstrakcija kao jedan od najznačajnijih, ali nikako i jedinih, struja moderne i postmoderne likovne umjetnosti potpuno je drugačijeg karaktera od zapadnoevropskog slikarstva od renesanse do pojave Moderne koja se temelji na predstavljачkoj umjetnosti. Fokus ovakve umjetnost koja tretira vidljive, oku dostupne, realnosti bila je i ostala na fizičkoj ravni čovjekovog egzistiranja s ove strane stvarnosti čak i onda kada su se za motiv uzimale svetopovjesne teme kršćanske duhovnosti o čemu svjedoče brojna djela naročito renesansnih autora ali i autora kasnijih epoha.

Apstraktna islamska umjetnost bitno se razlikuje kako od predstavljачke umjetnosti koja se u zapadnoj Evropi javila i razvila sa pojavom renesanse tako i od apstraktno moderne i postmoderne likovne umjetnosti. Ova umjetnost je kadra prenijeti metafizičke istine u vidljivu, čulima dostupnu formu bez reduciranja duhovnih stvarnosti u ograničene realitete ovozemne stvarnosti što je osnovna karakteristika islamske umjetnosti u gotov svim njenim vidovima i formama. Apstraktna islamska umjetnost, proishodi iz duhovnih vrela koja nemaju ništa sa pojedinačnim, slobodnim i individualističkim idejama umjetnika, već sa višim stvarnostima koje nadilaze svaku pojedinačnu, ljudsku ideju. Ova umjetnost je po karakteru tradicionalna umjetnost koja se realizira upravo na tradicionalnim obrascima koji su različiti zavisno od kulturno-umjetničkih paradigmi kao i različitih formi koje su se razvile kao vidovi islamske dekorativne umjetnosti. Ovi obrasci su nastali na principima islamske umjetnosti što implicira da samo tradicija obezbjeđuje njihovu autentičnost i vjerodostojnost. Oni su uvijek u prenosu, što znači da se njihove temeljne karakteristike nikada ne

mijenjaju sve dok je predmetna tradicija živa. Za muslimanskog umjetnika je nemoguće da djela samovoljno i slobodno što je osnovna karakteristika modernog umjetnika. U tome se ogleda suštinska razlika u poziciji modernog i tradicionalnog umjetnika, a samim tim i u njihovim umjetničkim realizacijama.

Slikane predstave veduta islamskih svetih gradova Meke i Medina na zidu enterijera Mišćine džamije u Sarajevu rijedak je primjer poreknuća gotovo svih temeljnih principa islamske umjetnosti a naročito principa nepredstavljivosti. To su slobodne umjetničke kreacije nastale na matrici koja se razvila u zapadnoevropskoj likovnoj umjetnosti koja se temelji na paradigmi slike a realizira se na principu mimezisa, odnosno imitiranju likova živih bića, biljaka i predmeta iz čovjekovog okruženja. Ovdje nije riječ o kulturnim prožimanjima kao prirodnom procesu u kojem različite kulture oplemenjuju jedna drugu pri čemu suštinski ostaju svoje, Naprotiv slikane predstava Mišćine džamije paradigmatičan su primjer kulturne supremacije zapadnoevropske predstavljачke umjetnosti u odnosu na tradicionalnu apstraktnu islamsku umjetnost. Ove slike za nas nisu 'izuzetna umjetnička djela islamske provincije', naprosto zato što nisu djela islamske umjetnosti, kako ih neki autori žele predstaviti, bez obzira na umjetničke vrijednosti koje ova djela nesumnjivo posjeduju. To što se nalaze u džamiji, u njenom sakralnom prostoru ne implicira da su one samom tom činjenicom djela islamske umjetnosti.

Imajući u vidu karakter enterijera islamske sakralne arhitekture kao svetog prostora kao i osnovne karakteristike islamske dekorativne umjetnosti, jasno je da ovom prostoru ne pripadaju umjetničke tvorbe koje nisu djela islamske umjetnosti što se u praksi veoma često dešava. Na ovaj način se molitveni prostor džamije kulturno devastira ali i desakralizira

budući da gubi svoju sakralnu semantiku što se jasno vidi na primjeru slikarstva u enterijeru Mišćine džamije u Sarajevu.

Literatura:

- Burckhardt, Titus, *Perenijalne vrijednosti u islamskoj umjetnosti*, poglavlje iz knjige *Mirror of Intellect* (prev. Fatima Kadić-Žutić), Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, 11-12, 2010., str. 1158.
- Halimić, Enes, *Iz mape Faginovića*, Sarajevo: BOŠNJAČKI INSTITUT – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Print Line, 2010, 11-12
- Klaić, Bratoljub, *Riječnik stranih riječi*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 2004.
- Nasr, Sayyed Hosein, *Islamska umjetnost i duhovnost*, Lingua Patria, Sarajevo, 2005., str. 30.
- Redžić, Husref, *Islamska umjetnost*, Zajedničko izdanje/ Jugoslavija-Beograd, Spektar-Zagreb, Prva književna komuna-Mostar, 1982., str. 19
- Redžić, Husref, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Biblioteka Kulturna baština Bosne i Hercegovine, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983, g., str. 148.
- Shuon, Fritjof, *O transcendentnom jedinstvu religija*, Bemust, Zenica, 1997. str. 75.

Abstract: The abstract nature of Islamic visual expression is one of its essential characteristics for which this art is world-famous and even famous. It represents one of the principles of Islamic art, which are actually the fundamental ideas of the Islamic spiritual message. Given that these ideas can be transferred to the world of sensory forms only through traditional artistic patterns, their destruction simultaneously means the denial of the Islamic artistic tradition as such. One of the most obvious examples of this kind of denial is represented by the painted representations of veduta of the Islamic holy cities of Mecca and Medina on the wall surfaces in the interior of the Mišćina Mosque in Sarajevo. This is not about the cultural influences of Islamic and Western European immanently Christian art, which have enriched each other for centuries and at the same time remained their own as long as these traditions were alive and authentic. On the contrary, these artistic creations represent a clear example of the cultural supremacy of Western European representational art in the ambience of an Islamic sacred space, which is undoubtedly the interior of a traditional mosque.

Keywords: abstraction, Islamic decorative art, principles of Islamic art, traditional artistic patterns, cultural supremacy

Služba zaštitе

Stručni tim Zavoda za zaštitu spomenika
u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta/športa

Analiza postojećeg stanja Povijesnog gradskog područja Počitelj

Abstract: Inicijativa za sanaciju Počitelja pokrenuta je u prosincu 2023. godine, nakon čega su održana dva sastanka na visokoj razini na tu temu. U skladu s propisanim nadležnostima u oblasti nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, Zavod za zaštitu spomenika FBiH preuzeo je obvezu da izvrši skrining i situacijsku analizu Historijske jezgre Grada Počitelja. Situacijsku analizu bilo je potrebno provesti jer je bilo potrebno uvesti jasan i koordiniran pristup koji bi mogao doprinijeti upravljanju, razvoju i promociji Počitelja kao vrhunske turističke destinacije. Stručnjaci Zavoda za zaštitu spomenika u ožujku su proveli terensko i vanjsko istraživanje, kao i anketu među dionicima koji su uključeni u svakodnevno funkcioniranje Počitelja.

VODITELJ PROJEKTA:
Robert Stergar, dipl.ing.arh.

TEHNIČKA PODRŠKA:
Ćamil Kulo

STRUČNI TIM:
Azra Tunović, dipl.ing.arh.
Azer Aličić, dipl.ing.arh.
Dženana Šaran, dipl.ing.arh.

FOTOGRAFIJA:
Azer Aličić, Azra Tunović

AUTORI TEKSTA:
Azra Tunović, dipl.ing.arh.
Robert Stergar, dipl.ing.arh.

LEKTURA I PRIJEVOD:
Bjanka Alajbegović

TEHNIČKA OBRADA:
Azra Tunović, dipl.ing.arh.
Mr. Ornela Rezinović, dipl.graf.ing.

Analiza postojećeg stanja napravljena je za potrebe sagledavanja stanja nacionalnog spomenika BiH „Povijesnog gradskog područja Počitelj“ uz potporu Federalnog ministarstva kulture i športa.

UVOD

Nakon pokretanja inicijative za rehabilitaciju Počitelja u prosincu 2023. godine, i održana dva sastanka najodgovornijih institucija i osoba, sukladno propisanim nadležnostima djelovanja u prostoru nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, Zavod za zaštitu spomenika FBiH je preuzeo obvezu i poduzeo aktivnosti na snimanju i izradi situacijske analize „Povijesnog gradskog područja Počitelj“.

Potreba za izradom analize stanja se javila zbog važnosti jasnog i koordiniranog pristupa koji će doprinijeti upravljanju, razvoju i promociji Počitelja kao vrhunske turističke destinacije. Tijekom mjeseca ožujka, stručnjaci Zavoda za zaštitu spomenika izvršili su kabinetsko i terensko istraživanje kao i anketiranje aktera koji su uključeni u svakodnevno funkcioniranje Počitelja.

Sastanci održani u objektu Europske komisije u prosincu 2023. i Federalnom ministarstvu kulture i športa u veljači 2024.,
Izvor: fmks.gov.ba

Nakon održanih inicijalnih sastanaka, Zavod za zaštitu spomenika FBiH sačinio je metodologiju rada i plan aktivnosti u definiranom vremenskom razdoblju.

BR.	AKTIVNOSTI	PERIOD TRAJANJA
1.	TERENSKI RAD Obilazak, utvrđivanje stanja i analiza potreba	11.3.2024.
2.	Sastanak – Gradonačelnik Grada Čapljina	12.3.2024.
3.	Sastanak - „Služba za urbanizam“	12.3.2024.
4.	UREDSKI RAD: Analiza dobivenih podataka i priprema potrebnih obrazaca za terensko ažuriranje podataka	13.-15.3.2024
5.	TERENSKI RAD: Utvrđivanje i ažuriranje dobivenih podataka	18.-19.3.2024.
6.	Sastanci sa akterima Federalne razine uprave	20.3.2024.
7.	UREDSKI RAD na obradi dobivenih informacija	21.3.2024.
8.	TERENSKI RAD: Terenska analiza sagledanih podataka, ažuriranih informacija prostora i stanje infrastrukture	25.-26.3.2024.
9.	UREDSKI RAD: Pripremanje izvješća o stanju, rezultati analiza i pripremanje prezentiranja rezultata.	27.-29.3.2024.
10.	Prezentacija rezultata	Svibanj 2024.

Tabela 1., Plan aktivnosti Zavoda za zaštitu spomenika

METODOLOGIJA

Zavod za zaštitu spomenika je pristupio izradi Analize postojećeg stanja Povijesnog gradskog područja Počitelj prema sljedećoj metodologiji:

- prikupiti i analizirati dokumentaciju dostupnu Zavodu;
- organizirati sastanke za Gradom Čapljina, vlasnicima objekata i stanovnicima Počitelja;
- izvršiti snimanje situacije na terenu u smislu sveobuhvatnog stanja;
- kreirati Analizu postojećeg stanja sa listom prioriteta i dostaviti relevantnim institucijama.

Terenski rad stručnog tima Zavoda za zaštitu spomenika FBiH

LOKALITET I UPRAVLJANJE

Povijesna gradska jezgra Počitelj administrativno pripada Gradu Čapljina unutar Hercegovacko-neretvanske županije i lokalno je organiziran kroz Mjesnu zajednicu Počitelj - Hotonj.

Stari grad Počitelj, u čijem opisu je navedeno da je „strategijski objekt iz srednjeg vijeka i turskog doba“, je Rješenjem br. 1293/50 od 9.10.1950. godine i potvrđenim pravomoćnim Rješenjem br: 02-671-3 od 23.10.1962. godine, stavljen pod zaštitu države¹.

Općina Čapljina je 1971. godine osigurala izradu „Plana revitalizacije Starog grada Počitelja“, unatoč čemu je kompleks veoma stradao tijekom recentnih ratnih dejstava ‘90-tih.

Vlada Federacije BiH je od 1997. do 2008. godine uložila znatna financijska sredstva za obnovu povijesne jezgre Počitelja, a Zavod za zaštitu spomenika FBiH je radio na izradi projekata restauracije i konzervacije te vršio stručni nadzor nad izvođenjem radova. Odlukom Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine iz 2003. godine, prostor Počitelja proglašen je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine s nazivom „Povijesno gradsko područje Počitelj“². Povijesno gradsko područje Počitelj je od 2007. godine na Tentativnoj listi UNESCO-a, čime je uvršteno u skupinu svjetskih lokaliteta koji su potencijalna dobra svjetske baštine UNESCO-a.

Odlukom o proglašenju Počitelja nacionalnim spomenikom, definirani su prostori I. i II. stupnja zaštite kao i mjere zaštite za prostor i pojedinačne objekte. Odlukom je naloženo Vladi Federacije Bosne i Hercegovine da osigura izradu Detaljnog plana zaštite Počitelja. Temeljem toga, Vlada Federacije Bosne i Hercegovine je 2008. godine pokrenula izradu Regulacijskog plana Počitelja za razdoblje 2008.-2018. godina, koji nije dobio potporu na javnoj raspravi niti kasnije od organa zakonodavne vlasti u Federacije Bosne i Hercegovine.

SITUACIJSKA ANALIZA

Prema dostupnoj dokumentaciji i uvidom u funkcioniranje Počitelja, konstatira se da ne postoji Strategija planiranja turističke ponude grada Počitelja, postavljeni strateški ciljevi s definiranim kratkoročnim i dugoročnim, Plan upravljanja zaštićenom Povijesnim gradskim područjem niti

se upravlja gradskom jezgrom Počitelja. Ne postoji organizirano djelovanje ni u jednom segmentu funkcioniranja zaštićene povijesne jezgre.

Zbog lakšeg sagledavanja stanja, izvršeno snimanje i analiza su podijeljeni u četiri segmenta:

1. Analiza infrastrukture, komunalnih i privrednih poslova;
2. Analiza javnih i privatnih dobara kulturno - graditeljskog i prirodnog nasljeđa;
3. Analiza interpretacijske infrastrukture;
4. Analiza ponude kulturno - turističkih sadržaja.

1. ANALIZA INFRASTRUKTURE, KOMUNALNIH I PRIVREDNIH POSLOVA

A. Postojeći saobraćaj, saobraćaj u mirovanju i pješački saobraćaj

Glavna pristupna saobraćajnica kojom se sa zapadne strane pristupa Počitelju je magistralna cesta M-17. Južni ulaz u Počitelj sa M17 nije jasno definiran, ne postoji odvojena traka za pristup niti je isti označen. Uz pristupnu južnu saobraćajnicu su dva prostora na kojem je jedan postojeći improvizirani parking dok je drugi ograđen betonskim blokovima kako bi parkiranje bilo onemogućeno. Na dužini od oko 50 metara uz magistralnu saobraćajnicu M17, uz ivicu obuhvata I. zone zaštite Počitelja je novoasfaltirani pojas na kojemu se podužno parkira. Prilikom parkiranja automobili preko pune linije pristupaju parkingu što predstavlja opasnost za sve učesnike u saobraćaju. Gotovo sav saobraćaj koji počinje na južnoj strani Počitelja preko ulaza sa M17 i sa Počitelj Brda se završava izlaskom na sjevernoj strani i obrnuto.

Podužno parkiranje uz M17 predstavlja opasnost

Dva postojeća saobraćajna ulaza povezana su kaldrmiranim putem, koji se spaja sa prostorom između Medrese, Hana i zapadnog ulaza i formira omanji otvoreni prostor („trgovište“). Kolski saobraćaj se odvija od jednog do drugog

¹ Registar Zavoda za zaštitu spomenika FBiH

² Službeni glasnik BiH”, broj 6/03

ulaza dvosmjerno sa vrlo brzim i frekventnim saobraćajem koji nije primjeren ambijentu. Pri tome se na formiranom prostoru „trgovišta“, pri saobraćanju vozila mimoilaze, a istovremeno se odvija frekventni pješački saobraćaj. Korištenje kaldrmiranog puta za motorni saobraćaj neminovno će dovesti i dovodi do ispadanja materijala i nestručnih popravaka.

Centralni javni prostor I. zone zaštite, vidljiv pristup s južne strane Počitelj brda

Trenutno pješačko kolski izlaz na sjevernu stranu; improvizirani parking uz M17

Na izlazu iz Počitelja na sjevernoj strani prema M17 je improvizirani parking na prostoru između bedema i M17. Ovaj improvizirani parking održava i naplaćuje vlasnik susjednog objekta.

Izvan Počitelja, na sjevernoj strani ispred restorana „Staklo“ je veći prostor koji se koristi kao parking za vozila, autobuse i parking za posjetitelje restorana. Povrh tog prostora je i autobusna stanica za pravac prema Mostaru.

Iz pravca juga do Počitelja je moguće doći iz naselja Hotanj, Tasovčići i Šuškovno naselje koji su saobraćajno povezani sa Čapljinom i Stocem pa i dalje. Saobraćajnica iz spomenutih naselja, preko Počitelj Brda, vodi direktno u kaldrmirani prostor Povijesne jezgre Počitelja te na izvjesni način predstavlja kraći put prema Mostaru ili samom Počitelju. Prema južnom ulazu u Počitelj nema ograničenja za kategoriju vozila, brzinu saobraćanja i vrijeme zadržavanja. Lokalnom saobraćajnicom sa Počitelj Brda se dolazi do gornjeg zapadnog

ulaza u Počitelj. Saobraćajnica je lokalna i dalje nastavlja prema Bivoljem brdu (odnosno novoj petlji Autoputa Vc). Saobraćajnica iznad zaštićenog obuhvata Počitelja ima proširenja i nedefinirane prostore na kojima je moguće parkiranje većeg broja motornih vozila. Saobraćajnicom je moguć pristup porušenom objektu Doma kulture, zapuštenom prostoru igrališta i objektu škole.

Ne postoji organiziran stacionarni saobraćaj. Evidentirano je nekoliko privatnih parkinga u I. zoni zaštite kao i zabrana parkiranja postavljanjem barijera. Posebno je potrebno napomenuti da prostor između zapadnog bedema i magistralne ceste koji se koristi kao improvizirani parking, predstavlja potencijalnu opasnost.

Sokaci popločani kaldrmom, kojima se odvija pješački saobraćaj su, u najvećoj mjeri, u dobrom stanju. Postoje evidentirana manja ili veća oštećenja kaldrme ili neadekvatna zamjena obloge. Pješački saobraćaj najfrekventniji je u Donjoj Mahali, na ulazu sa sjeverne strane iz pravca platoa ispred restorana „Staklo“ gdje se parkira veliki broj autobusa. Kretanje pješaka je ometano stalnim kolskim saobraćajem kao i mimoilaženjem vozila. Ne postoje jasna usmjerenja kretanja pješaka. Evidentirano je postavljanje ograda, lanaca i drugih formi barijera kojim se ograničava kretanje pješaka a javni prostor pregrađuje.

Pješačko a i kolsko saobraćanje kaldrmiranim putem

Autobusna stanica sjeverno od I. zone zaštite

Parkiranje vozila ispred restorana „Staklo“

Pristup magistralnom cestom M17 iz pravca Mostara i Čapljine

Okolina restorana „Staklo“

B. Vodosnabdijevanje

Nije jasno utvrđen način vodosnabdijevanja grada Počitelja. Utvrđeno je da postoji jedna javna česma u Gornjoj Mahali koja je u funkciji i fontana u Donjoj Mahali koja ne radi ali nije utvrđeno da li je funkcionalna.

Saobraćajna oznaka u I. zoni zaštite

Česma u Gornjoj mahali

Improvizirani parking na uz M17

Fontana u Donjoj Mahali

C. Javna rasvjeta

Javna rasvjeta u I. zoni zaštite je planski razvedena i postoji nekoliko vrsta svjetiljki postavljenih na stambenim objektima ili ogradnim zidovima. Međutim, rasvjeta nije u funkciji i po riječima stanovnika Počitelja prekinuti su dovodi napajanja električnom energijom. Može se konstatirati da ne postoji upravljački sustav (paljenje, gašenje, održavanje i sl.) što je odgovornost Grada Čapljina. Ne postoji projekat iluminacije Počitelja. Grad Čapljina je osigurao izradu Projekta iluminacije Gavran-kapetanove kule. Spomenuti projekat iluminacije predstavlja osvjetljenje Kule bez rješenja funkcionalne rasvjete i u stanju urušavanja u kojem se trenutno nalazi. Šisman Ibrahim-pašina džamija osvijetljena je reflektorima kojim upravlja Islamska zajednica. Na Kulini postoje rasvjetna tijela koja su vandalski uništena. Vlasnik hana je reflektorima osvijetlio ulaz u objekt.

Različita tipologija svjetiljki; Objekt hana je osvijetljen reflektorima i svjetiljkama na stubovima

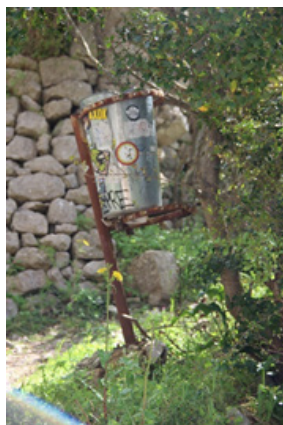

Ulična svjetiljka na ogradnom zidu i zidu objekta

D. Prikupljanje i odvoz smeća

Na sastanku s gradonačelnikom Grada Čapljina, informirani smo da je u Počitelju postavljen jedan kontejner te da je dogovoreno sa ravnateljicom JKP Čapljina da će za vrijeme trajanja sezone biti postavljen još jedan. Međutim, prilikom terenskog istraživanja utvrđeno je da kontejner ne postoji na lokaciji u I. zone zaštite ili njenoj blizini. Također, na zvaničnoj internetskoj stranici JKP Čapljina ne rasporedu za tjedni odvoz smeća iz okolnih naseljenih mjesta / mjesnih zajednica (pregled 28.3.2024. godine) nije navedeno Povijesno gradsko područje Počitelj.

Razgovarajući sa stanovnicima Gornje Mahale, starosti preko 70 godina, utvrdili smo da je nemoguće zahtijevati od njih da otpad nose „do Neretve“. Svi oni organiziraju odvoz otpada uz pomoć porodice koja i kada im dođe u posjet vlastitim vozilima. Komunalne djelatnosti nisu nikako organizirane i u javnom prostoru obavljaju ih stanovnici objekata. U Počitelju postoji 10 ili uništenih ili nefunkcionalnih malih kanti za otpad koje nisu raspoređene ravnomjerno.

Male kante za otpad uglavnom su uništene

Deponija Gornja Mahala

Kanta za otpad u Gornjoj Mahali

E. Deponije mješovitog i građevinskog otpada

Prilikom terenskog istraživanja utvrđeno je postojanje manjih i većih deponija otpada u I. zoni zaštite. Deponije su ili u prostorima u neposrednoj blizini bedema ili magistralnog puta M17 ali je nekoliko njih zabilježeno i u Gornjoj Mahali. Potrebno je napraviti mapiranje deponija i u II. zoni zaštite.

Otpad između M17 i Neretve

F. Javni toalet

Nekadašnji javni toalet, koji je na adekvatnoj lokaciji i adekvatnog dizajna - inkorporiran u prirodni ambijent, danas nije u funkciji. Javni toalet je situiran na prostor istočno od objekta medrese sa mogućnošću pristupa iz dvorišta Medrese i javnim sokakom sa istočne strane. Objekt je projektiran na način da je iskorišten prirodni nagib terena a opet funkcionalno je adekvatan. Umjesto krova toalet ima ozelenjeni prostor bujne vegetacije. Zbog nefunkcioniranja ulaznih vrata nije bilo moguće izvršiti uvid u stanje unutrašnjosti javnog toaleta. Nije poznato stanje kanalizacijske instalacije i način prikupljanja iste. Zbog nepostojanja toaleta, anketirano stanovništvo kaže da posjetioци vrše nuždu „svuda“ po Počitelju što za posljedicu ima postavljanje barijera za kretanje u formi ograda, lanaca i slično.

Padina u kojoj je javni toalet, „utopljen“ u prirodno okruženje

G. Privredne djelatnosti

· Trgovina ·

Trgovina u Počitelju se bazira na jednom dućanu na ulazu u I. zonu zaštite i u dućanu u Gornjoj Mahali koji osim suvenira ima i ograničen asortiman domaćih prehrambenih artikala. U Donjoj i Gornjoj Mahali postoje improvizirani stolovi za prodaju koji su spontano raspoređeni uz sokake u blizini stambenih objekata. Stolovi su postavljeni na hodnim linijama, različite su materijalizacije sa opremom pored i različite ponude voća i suvenira. Trgovačka aktivnost u II. zoni zaštite je orijentirana na prostor uz magistralnu cestu M-17 na sjevernoj strani Počitelja i uglavnom nudi suvenire i voće za turiste.

Prodaja organizovana uz sokake i objekte

· Ugostiteljstvo ·

Ugostiteljstvo je organizirano u objektu i ispred objekta nekadašnjeg hana. Objekt hana je i u prethodnim periodima imao ugostiteljsku funkciju. Prostor ispred hana je u recentnom periodu popločan na kojemu je organizirana ljetna bašta. Nekada je postojala kafana u objektu između hana i medrese koji danas nije u funkciji. Postoji infrastruktura za organizirano ugostiteljstvo u stambenom objektu bivšeg restorana „Kod Mute“ i u „Umjetničkoj koloniji“. Smještajni kapaciteti također nemaju organiziranu niti kontroliranu formu. Na južnom ulazu u Počitelj je kafana čiji rad je organiziran u unutrašnjem prostoru ali i u vanjskoj bašti izgrađenoj od čeličnih profila sa neprigodnom završnom obradom i uređenjem. Zavod za zaštitu spomenika nema saznanja o formiranju spomenute ljetne kafane na južnom ulazu u Počitelj.

· Turizam ·

Posjete javnim objektima i parkinzi se djelomično naplaćuju. Ulazi u grad su nekontrolirani i nema indikatora a time ni statističkog praćenja posjeta gradu. Turističke posjete su organizirane od strane agencija ili drugih grupa i pojedinaca bez najave i neorganizirane su u smislu kretanja posjetilaca. Počitelj predstavlja destinaciju za kratko zadržavanje i fotografiranje na putu prema Mostaru, Jadranskoj obali ili Međugorju. Nepostojanje turističke i interpretativne infrastrukture doprinosi stagnaciji razvoja destinacije Počitelj.

Prilikom snimanja postojećeg stanja utvrđen je potencijal za razvoj turističke djelatnosti u samoj I. zoni zaštite gdje je boravak i smještaj ekskluzivan u smislu lokacije. Potencijal za organizaciju manifestacija i različitih vrsta događaja je infrastruktura koja je na istočnoj strani u odnosu na zaštićeni obuhvat a to su urušeni Dom kulture, zapušteno igralište i objekt osnovne škole.

2. ANALIZA JAVNIH I PRIVATNIH DOBARA KULTURNO - GRADITELJSKOG I PRIRODNOG NASLIJEĐA

Počitelj predstavlja jedinstveni kulturni krajolik, najvredniji u Bosni i Hercegovini ali i šire. Spoj prirodnih odlika mjesta, materijalne i nematerijalne baštine čine ga jedinstvenim i visokovrijednim. U nastavku analize objekti materijalne baštine su analizirani na način da opisuju stanje, oštećenja i opasnosti zbog izuzetne važnosti, dok se u daljnjem radu i projektiranju treba uzeti u obzir da su cjelina sa njihovim prirodnim okruženjem.

A. Utvrda Počitelj – fortifikacijsko odbrambeni objekt

Utvrda Počitelja predstavlja najstariji, najviši i morfološki najistaknutiji objekt Počitelja. Utvrda je građena u razdoblju od XV do XVII stoljeća na kojoj su naknadno vršeni konzervatorsko -istraživačkim radovima. Današnje stanje utvrde je veoma loše, stanje urušavanja koje predstavlja opasnost za posjetioce. Gavrankapetanova kula (donžon) je u relativno dobrom stanju. Otvori kule su djelomično oštećeni i neobezbijeđeni u smislu zaštite od nezgode. Pristupne stepenice su u dosta lošem stanju te je potrebno čišćenje i konzervacija kao i restauracija nedostajućih kamenih stepenika. Krune svih kamenih zidova su destabilizirane i u stanju obrušavanja te je potrebno definirati zonu prezidivanja i završne obrade istih. Svi otvori i niše u kamenim zidovima su destabilizirani uslijed gubitka funkcije vezivnog sredstva te ih je restauratorsko-konzervatorskim metodama potrebno očuvati i stabilizirati.

Na vanjskim zidovima južne, pravougaone kule evidentirano je više oštećenja od kojih je ključno i po stabilnost konstrukcije opasno oštećenje zida i krune zida sa kavernama koje uslijed prirodnih utjecaja i korištenja krune kao vidikovca pospješuju širenje vertikalne pukotine duž cijele visine južnog zida kule. Krajnji odbrambeni zid prema padini koji je u formi prsobrana s puškarnicama je znatno oštećen i izuzetno opasan za posjetioce. Oštećenja su konstruktivna u smislu da nedostaju prsobrani (cijele zidane strukture veće dužine) ili su urušeni, a oni koji su stabilni imaju otvore u razini poda, odnosno hodne linije posjetilaca. Iz aspekta sigurnosti je to veoma opasno jer se očekuje barijera prema litici odnosno podrgrađu, a ista nedostaje. Na sjeverozapadnom dijelu zida s prsobranom evidentiran je nepravilni otvor u kamenom zidu koji nije osiguran i vodi direktno na liticu.

U recentnom periodu izvršena je sanacija krovne konstrukcije i krovnog pokrivača Gavrankapetanove kule uz redovan stručni nadzor Zavoda za zaštitu spomenika FBiH.

Zatečeno stanje Kuline i Pašine kule je devastirano i odraz je nestručnih intervencija izvedenih prije desetak godina. Kad je u pitanju Pašina kula, nestručnost se ogleda u odabiru materijala (beton, željezo, staklo) i namjene centralnog prostora. Svi obodni i unutrašnji zidovi su konzervirani i dersovani. Centralni prostor kule je neventiliran, iskopan u katnoj visini, popločan kombinacijom sitnog oblutka i kamene ploče. Namjena novoformiranih prostorija nije jasna ni čitljiva. Do kule se dolazi preko strmih originalnih stepenica na čijem vrhu je ugrađena željezna kapija bojena u sivu boju. Kapija je zaključana i nije poznato tko je čuvar ključa što onemogućuje posjet, boravak i fotografiranje.

Izvedene platforme i stepenice su rađene od željeznih profila dok je ograda staklena. Jedina prednost ove intervencije se ogleda u tome što su platforme i stepenice sa ogradom montažno - demontažne i što se vrlo jednostavno mogu ukloniti. Zavod za zaštitu spomenika FBiH smatra neophodnim da se u dogledno vrijeme izvrši redizajn prostora Pašine kule.

Kulina je slično tretirana na način da je iz unutrašnjosti iskopana zemlja, zidovi konzervirani a na ulazu je postavljena željezna kapija. Od prodora kiše Kulina je zaštićena staklenim krovčićem koji je postavljen na željeznu konstrukciju. Objekt je zaključan i turistima nije dostupan.

Cjelokupna struktura utvrde Počitelj koja obuhvata kapije, zidove, otvore i druge strukture je oštećena, destabilizirana i konstruktivno nestabilna te zahtjeva stručnu intervenciju.

Gradonačelnik Grada Čapljina, gosp. Vidić je Zavodu dostavio projektnu dokumentaciju „Glavni projekt arhitektonske rasvjete pročelja kule u Počitelju – Gavrankapetanova kula“. Dostavljena dokumentacija tretira samo mali segment „Povijesnog gradskog područja Počitelj“. Iz aspekta zaštite, iluminaciju prostornih zona potrebno je projektantski tretirati kao cjelinu, sagledavajući siluetu, uličnu i dekorativnu rasvjetu i na osnovu svih parametara definirati iluminaciju repernih objekata ili značajnih elemenata tretirane zone kao što je arhitektonska rasvjeta pročelja kule u Počitelju – Gavrankapetanova kula. Prije svega iz aspekta zaštite baštine kao i sigurnosti posjetioca koji se kreću Utvrdom Počitelj, potrebno je izvršiti sve predradnje u smislu projektiranja a potom izvođenja konzervatorsko – restauratorskih radova, potom iluminacije i interpretacije.

Illuminacija utvrde Počitelj bi doprinijela vidljivosti i pozivala na posjet koji je u ovom stanju izuzetno opasan. Zavod je mišljenja da je potrebno izraditi Glavni projekt konzervacije, restauracije i sanacije Utvrde Počitelj u sastavu kojeg će biti izrađen projekat elektroinstalacija i rasvjete Utvrde. Rasvjeta treba da uključuje funkcionalnom i iluminaciju eksterijera zidanih struktura.

Nekontrolirano kretanje turista po dijelovima utvrde i zidovima, neosigurana mjesta nedostajućih parapetnih zidova ili prsobrana, penjanje po nestabilnim dijelovima bedema, stepenicama i slično, mora biti onemogućeno. Ne postoji nikakvo upozorenje na opasnost niti su posjetioci svjesni opasnosti.

Turisti borave na nestabilnim zidanim konstrukcijama.

Vanjski južni zid sa destabiliziranom krunom i vertikalnom pukotinom.

Stručni tim Zavoda smatra neophodnim da se turistima zabrani pristup Gavrankapetanovoj kuli na način da se na ulazu u Kulu postavi barijera i višejezična obavijest čiji sadržaj upućuje na opasnost po život.

Obrušavanje krune zida Gavrankapetanove kule

Kamene stepenice Gavrenkapetanova kula

Kruna zida i otvori destabilizirani

Kula sa vertikalnom pukotinom koju turisti koriste kao vidikovac

Dio prsobrana nedostaje – otvor prema litici

Sjeverni otvor prema litici nije obezbijeđen

Gavrankapetanova kula

B. Stambeni objekti ispod Gavrankapetanove kule

Srušeni stambeni objekti prema strani urbanog tkiva Počitelja su u izuzetno lošem stanju i stanju obrušavanja te predstavljaju opasnost za posjetitelje Počitelja.

Turisti na mjestu gdje nedostaje dio prsobrana

Turisti na izuzetno nestabilnoj zidanoj strukturi ravougaone kule sa rasutom krunom zida i otvorom u podu

Zidovi srušenih kuća su destabilizirani i bez konstrukcijske potpore

C. Medresa je u veoma lošem stanju i u stanju skorog kolapsa. Medresi je onemogućen pristup posjetitelja u smislu betonske barijere na pristupnom stepeništu ali ne u potpunosti. Ne postoji upozorenje da je objekt u stanju urušavanja i opasan za posjet. Usljed otuđivanja pokrova kupola, iste su destabilizirane, a unutrašnjost nastradala uslijed djelovanja atmosferilija i dugotrajnog neodržavanja. Vlasništvo objekta nije poznato. Zavodu nije poznato da li je u tijeku izrada projektne dokumentacije za objekt medrese.

Uništeni pokrov kupole i kupola medrese

Unutrašnjost medrese koja je u izuzetno lošem stanju uslijed atmosferilija i neodržavanja

Vanjski izgled medrese

Trijem medrese je urušen u vrlo opasnom stanju kolapsa

D. Hamam je nesiguran za kretanje posjetitelja. Objekt je bio izložen vandalskom djelovanju, s oštećenjima koja zahtijevaju interventna djelovanja s ciljem sprečavanja urušavanja. Stanovnik Počitelja uz odobrenje vlasnika naplaćuje ulaz za razgledanje objekta.

Unutrašnjost hamama sa konstruktivnim oštećenjima

E. Šišman Ibrahim-pašina džamija

Džamija je izgrađena u XVI. stoljeću se održava i u dobrom je stanju. Ulaz u džamiju se naplaćuje i na platou ispred je improvizirana prodaja - štandovi za prodaju marama i drugih suvenira. Evidentirana

neprimjerena intervencija je ugradnja PVC vrata na šerefi džamije. Presentacija originalnih ostataka džamije srušene 1993. godine, a koja je postavljena na povišenom prostoru džamijskog dvorišta, nije adekvatno kreirana i bez pratećeg je teksta interpretacije.

Vrata na šerefi džamije nisu adekvatna

F. Sahat kula

Pristup Sahat kuli iz gradske jezgre je onemogućen postavljanjem kapije na uski sokak. Kapija je zaključana. Pristup je omogućen ukoliko se dolazi iz pravca juga što nije moguće prepoznati ukoliko se koriste alati poput „google maps“. Sahat kula je u relativno dobrom stanju te zahtjeva redovno tekuće održavanje.

Iz centra gradske jezgre nije moguć pristup Sahat kuli

G. Rezervoar za vodu

Objekt koji pripada postojećem postrojenju za vodu kružnog oblika je lako dostupan i koristi se kao vidikovac sa sjeverne strane Počitelja. Lokalitet je atraktivan za turiste ali i izuzetno opasan. Iako je

površina kružnog objekta, koji na izvjesni način predstavlja terasu, pregledan, ne postoji ograda niti bilo kakva barijera na ivicama istog.

H. Neodržavano kružno igralište

Na zapadnoj strani od I. zaštićene zone uz pristupnu lokalnu saobraćajnicu je situiran prostor kružnog oblika koji je deniveliran u odnosu na kotu terena i prilagođen potrebama organizacije sportskih i rekreativnih aktivnosti. Prostor je neodržavan, obrastao srednje visokom i visokom vegetacijom i bez infrastrukture. Malim intervencijama, moguće ga je dovesti u funkciju što će doprinijeti poboljšanju životnih uvjeta i turističke ponude.

I. Dom kulture

Objekt u neposrednoj okolini zapuštenog igrališta je prema kazivanju mještana Dom kulture. Objekt je urušen i zahtjeva totalnu obnovu. Predstavlja potencijal za poboljšanje životnih uvjeta i turističke ponude.

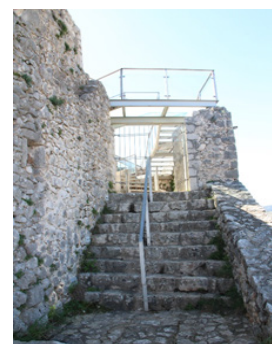

Urušeni Dom kulture na istočnoj strani I. zone zaštite Počitelja

Obilaskom terena utvrđeno je neadekvatno korištenje PVC materijala (vrata, roletne na jednom stambenom objektu i rolo vrata na trgovkama u centru povijesne jezgre). Utvrđeni su neprimjerene sanacije popločanja, pokrova, kaldrme i slično kao i neodobrene intervencije na formiranju ljetnih bašti objekata. Povećanjem broja vozila i turista javljaju je potrebe za osuvremenjivanjem postojećeg što će neminovno dovesti do narušavanja odnosno uništavanja autentičnih vrijednosti.

Nestručna i neprimjerena intervencija na Pašinoj tabiji koja je bez programskih sadržaja

Nestručna i neprimjerena intervencija na Pašinoj tabiji koja je bez programskih sadržaja

J. Osnovna škola

Objekt osnovne škole koja trenutno nije u funkciji je potencijal za poboljšanje životnih uvjeta i turističke ponude. Objekat je u dobrom stanju u prirodnom ambijentu sa sportskim terenima.

Osnovna škola

Neadekvatne intervencije

Rolo PVC u centru Povijesnog gradskog područja Počitelj

Nestručne intervencije na Pašinoj tabiji

3. ANALIZA INTERPRETACIJSKE INFRASTRUKTURE

Povijesna urbanistička matrica imala je jasno definirane ulaze u gradsko područje Počitelja. Promjenom vrste saobraćaja koji je potaknut tehnološkim razvojem društva, ulaz u Donju Mahalu je pretvoren u saobraćajni ulaz. Ulaz u Gornju Mahalu sa Gornjom kapijom zadržao je svoju autentičnost. Na ulazu u Gornju mahal u postoji proširenje sa lijeve strane na kojem se može organizirati biletarnica za kupovinu karata za ulaz u Povijesno gradsko područje Počitelja (ulaznica vrijedi za sve javne objekte, sokake i otvorene prostore Počitelja) u kojoj može biti organizirana prodaja ručno izrađenih suvenira, domaćih sokova, džemova i sezonskog voća. Objekti od drveta montažno - demontažnog karaktera.

Postojeća interpretacijsko – orijentacijska infrastruktura u donjoj zoni, Donjoj Mahali, ne postoji. Teško je ciljano pronaći put za određene objekte. Na zidu sokaka, poviše džamije, nalazi se izbljednuta mapa Počitelja. Na ukupno još par mjesta je izbljednuta i neadekvatan putokaz za Pašinu tabiju. Gavrankapetanova kula i utvrde nisu obilježeni nijednom vrstom oznake, posebno neophodnim oznakama za opasnost i zabranu kretanja opasnim površinama.

Ne postoji internetska stranica, registrirani profili na društvenim mrežama koji opisuju posjet Počitelju sa naznačenom ponudom, napomenama i upozorenjima.

Ne postoji jedinstven način obilježavanja stambenih, ugostiteljskih, trgovačkih objekata i slično.

Urbani mobilijar ne postoji. U cijeloj zaštićenoj zoni ne postoji niti jedno javno odmaralište u smislu klupe ili bilo kojeg drugog oblika sjedenja potrebnog za predah ili jednostavno uživanje u ambijentu.

U cijeloj I. zaštitnoj zoni zabilježeno je desetak malih kanti za otpatke od kojih su gotovo sve uništene. Ne postoji sistem prikupljanja otpada i odvoza na deponiju.

Ne postoji nikakva ponuda za djecu niti organiziran prostor za igru ili šport.

Nepostojanje interpretacijske infrastrukture u cijelom Počitelju. U Gornjoj Mahali neadekvatan dizajn i materijalizacija

4. ANALIZA PONUDE KULTURNO – TURISTIČKIH SADRŽAJA

Izuzev neusmjerene šetnje povijesnom jezgrom, posjete opasnim mjestima, Šišman Ibrahim-pašinoj džamiji i mogućnosti posjete ugostiteljskom objektu, nema organiziranih sadržaja koji bi posjetitelja zadržali. Ne postoji niti jedno mjesto gdje je moguće sjediti i uživati u atmosferi povijesnog gradskog područja. Osim „Trešnjeve nedjelje“ i Kolonije umjetnika, tokom ljetnog perioda, nema organiziranih događaja.

ZAKLJUČAK

Na temelju izvršenog detaljnog snimanja i analize postojećeg stanja Zavod za zaštitu spomenika je mišljenja da:

- a) U analiziranoj I. zoni zaštite postoje mjesta i pojave koje predstavljaju izuzetnu opasnost za posjetioce Počitelja a koje su prije svega:
 - parkiranje uz magistralni put M17;
 - obrušavanje zidova kamenih kuća što za posljedicu može imati obrušavanje na hodnu liniju posjetioca;
 - posjećivanje i boravak na konstruktivno nestabilnim strukturama bilo da se radi o otvorenim ili zatvorenim objektima: Utvrda Počitelja, Medresa, Hamam i obrušeni ivični zidovi sokaka.
- b) Neodržavanje i vandalsko djelovanje je pospješilo propadanje i urušavanje kulturno-graditeljskog nasljeđa zbog čijih vrijednosti je povijesna gradska jezgra ima status zaštićenog dobra pa i potencijalnog dobra UNESCO-a.
- c) Motorni saobraćaj u centru povijesne jezgre će doprinijeti ubrzanom degradaciji i oštećivanju iste.
- d) Neadekvatne intervencije organiziranja parkinga, ljetnih bašti, prodaje, korištenja PVC, neadekvatnog popločanja, reklama i slično.
- e) Nominalno, Počitelj pripada jedinici lokalne samouprave Čapljina i MZ Počitelj – Hotonj, ali ne postoji uspostavljen i redovan rad javnih službi što je vidljivo iz dokaza vandalskog djelovanja, prisustva deponija, neodvoženja otpada, nefunkcioniranju rasvjete i drugo.
- f) Ne postoji strategija ili definirani strateški ciljevi razvoja i očuvanja Počitelja. Ne postoji organiziran sistem Upravljanja povijesnom jezgrom Počitelja. Nije uspostavljen niti postoji izrađen Plan upravljanja Povijesnom jezgrom Počitelja.
- g) Nije utvrđeno da postoji izrađena dokumentacija za rehabilitaciju, restauraciju ili konzervaciju javnih ili privatnih objekata u Počitelju.
- h) Nije utvrđeno da li su ili se planiraju osigurati sredstava za izradu neophodnih projekata bilo infrastrukturnih, komunalnih ili obnove tradicionalne arhitekture.
- i) Nepostojanje organiziranih osnovnih funkcija u I. zoni zaštite kao što su javni toalet i ostala infrastruktura, prodaja i slično.

- j) Ne postoji projekat interpretacije i interpretacijske infrastrukture Počitelja.
- k) Obnovljeni i konstruktivno stabilni objekti nemaju dodijeljenu niti organiziranu funkciju ili programsku aktivnost.
- l) Stanovništvo i vlasnici objekata nemaju aktivno učešće u funkcioniranju sistema zaštite Počitelja.
- m) Nepostojanje informacije o ponudi i povijesti Počitelja doprinosi negativnom učinku na posjetioce i sveukupnom doživljaju mjesta.

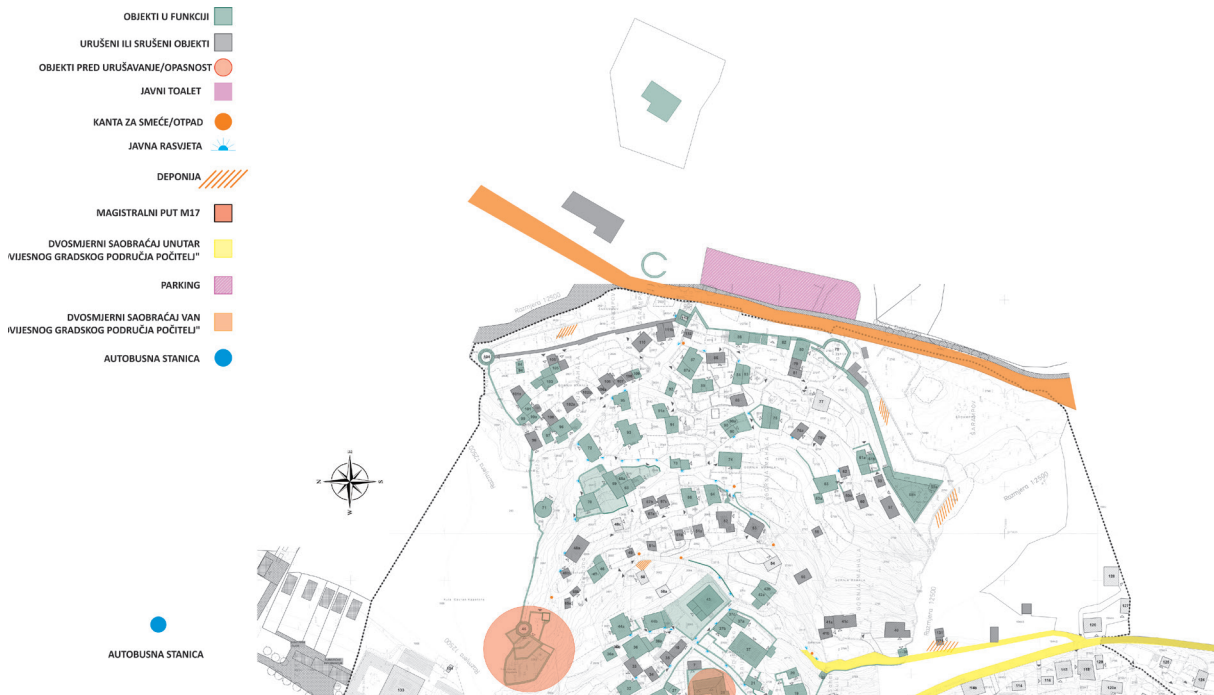
Analizom prikupljenih podataka, jasno je da se Povijesnim gradskim područjem Počitelj institucionalno **ne bavi nitko**. Ne postoje naznake brige o infrastrukturnim i komunalnim pitanjima kao ni javnim prostorima. Aspekt sigurnosti potpuno je zanemaren i ako je evidentiran značajan broj posjetioca koji se kreću gradskim područjem Počitelja. Broj stalno nastanjenih žitelja je mali, tek 18-20 osoba uglavnom starije dobi. Znatno broj stambenih objekata je u povremenoj upotrebi (vikendi, ljetna sezona i sl.) dok je evidentiran veliki broj objekata koji se ne koriste ili su znatno oštećeni ili urušeni. Javni su prostori ili prepušteni sami sebi ili su nedostupni, čime se omogućuje prostor za namjeren ili nenamjeren vandalizam.

Unatoč činjenici da se institucionalno Počitelj ne bavi nitko, kontroliranom obnovom koju usmjerava Zavod je zadržana urbanistička matrica i materijalizacija od koje je Počitelj sazdan. Nesumnjivo je da je Počitelj neiskorišteni potencijal koji bi se sa dobrom upravljačkom organizacijom mogao razviti u vrhunsku turističku destinaciju. Upravljanje Počiteljem, prije svega, treba da se posveti sigurnosti, infrastrukturnim i komunalnim pitanjima koji će osigurati osnovne uvjete života stanovnika i razvoja turizma. Potrebno je izraditi strategiju razvoja Počitelja koji će, prije svega, predvidjeti službe za komunalni i sigurnosni aspekt grada, terensku jedinicu hitne pomoći, ljekarne, jedan prostor za potrebe pošte, banke ili mjenjačnice, osigurati kontrolu prodaje suvenira (primjeren dizajn, kvaliteta) i sl. Sve navedene aktivnosti je moguće sufinancirati iz naplate taksi za ulaz u grad, naplate parkinga, ulaza na evente i sl.

Potrebno je planirati i promovirati različite programske aktivnosti u cijelom prostoru grada Počitelja (škole crtanja, stručne ekskurzije, vjenčanja i druge kulturne sadržaje). Neophodno je komunicirati i organizirati aktivnosti na izgradnji kapaciteta za razvoj turizma u smislu osposobljavanja privatnih smještajnih jedinica s angažmanom stanovnika/vlasnika objekata u Počitelju.

Grad Čapljina ima veliki zadatak koji proizlazi iz obveze upravljanja ovom lokalnom jedinicom. Aktivno uključivanje u rješavanje pitanja od životne važnosti, preko sigurnosti do pretpostavki za razvoj za što postoji ogroman potencijal, treba da bude prioritet Gradske uprave. Odlukom Povjerenstva za očuvanje nacionalnih spomenika BiH je definirano da su sve razine vlasti dužne učestvovati u zaštiti Počitelja, te sukladno tomu je potrebno izraditi plan financijske i stručne potpore.

Prema mišljenju Zavoda potrebno je osigurati sigurnost posjetioca u smislu stabilnosti svih zidanih struktura i objekata zbog kojih Počitelj i jeste tako vrijedan. Strateški pristup revitalizaciji, konzervatorsko – restauratorski projekti obnove u kojima će se definirati namjena i programska aktivnost javnih objekata s definiranim upravljačkim tijelom koje će se brinuti o tekućem održavanju i očuvanju cjeline jeste jedini način na koji je moguće očuvati Povijesno gradsko područje Počitelj.

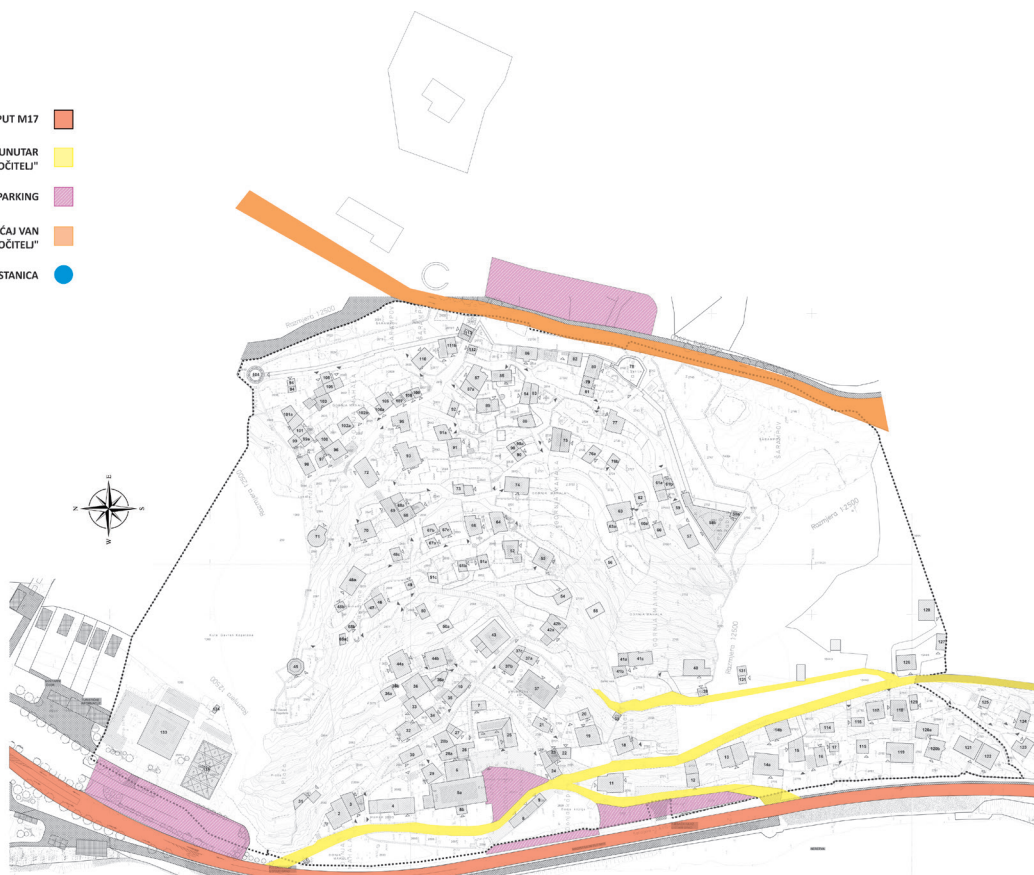
Analiza postojećeg stanja

Nepokretna dobra kulturnog naslijeđa

- MAGISTRALNI PUT M17
- DVOSMJERNI SAOBRAĆAJ UNUTAR "POVIJESNOG GRADSKOG PODRUČJA POČITELJ"
- PARKING
- DVOSMJERNI SAOBRAĆAJ VAN "POVIJESNOG GRADSKOG PODRUČJA POČITELJ"
- AUTOBUSNA STANICA

AUTOBUSNA STANICA

Saobraćaj

- JAVNI TOALET
- KANTA ZA SMEĆE/OTPAD
- JAVNA RASVJETA
- DEPONIJA

Otpad, deponije, javna rasvjeta i toalet

Abstract: *The initiative for rehabilitation of Počitelj was launched in December 2023, after which two high-level meetings were held on the topic. In accordance with the prescribed competencies in the field of national monuments of Bosnia and Herzegovina, the Institute for Monuments' Protection of FBiH undertook the obligation to conduct the screening and the situational analysis of the Historical Core of the Town of Počitelj.*

The situational analysis had to be conducted because it was necessary to introduce a clear and coordinated approach that might contribute to management, development and promotion of Počitelj as a top tourist destination. In March, the experts from the Institute for Monuments' Protection conducted the off-site and on-site research, as well as the poll of the stakeholders involved in daily functioning of Počitelj.

Prof. dr. Ćazim Hadžimejlić
Univerzitet u Sarajevu - Akademija likovnih umjetnosti

Konzervacija i restauracija

Abstract: Konzervacija i restauracija su profesije usmjerene na očuvanje kulturne baštine. Ove aktivnosti obuhvataju procjenu stanja, dokumentaciju, direktan rad na predmetima kulturnog naslijeđa te preventivne mjere zaštite. Sve ove oblasti podržane su naučnim istraživanjima i obrazovnim programima. Konzervacija i restauracija spajaju različite discipline, primjenjujući naučne metode, tehničke vještine i umjetnički pristup u svrhu očuvanja i obnavljanja kulturnih i historijskih objekata. Njihov cilj je produžiti trajnost artefakata, arhitektonskih spomenika, slika, skulptura i drugih oblika kulturne baštine, a pritom zadržati njihovu estetsku, historijsku i kulturnu vrijednost. U doba brzog tehnološkog razvoja i klimatskih promjena, ove aktivnosti postaju ključne za očuvanje kulturnog naslijeđa, te pokretne i nepokretne kulturne baštine za buduće generacije. Ovim člankom nastoji se unaprijediti razumijevanje i važnost zaštite i čuvanja pokretne i nepokretne materijalne kulturne baštine, uz poseban fokus na Bosnu i Hercegovinu. Ova zemlja bogata je historijskim i umjetničkim vrijednostima, suočava se s jedinstvenim izazovima u očuvanju svojih kulturnih dobara zbog različitih faktora poput rata, klimatskih promjena i nedostatka resursa.

Potreba za očuvanjem kulturne baštine i brigom o njoj postoji onoliko dugo koliko postoji i potreba za njenim prikupljanjem. Način na koji će se kulturna baština očuvati zavisi o kulturi i stepenu napretka, razvoja i nadarenosti društva. Jedan od najstarijih poznatih primjera restauracije je obnova hrama Ebabbara u 6. stoljeću prije Krista, koju je sproveo babilonski kralj Nabonid, rekonstruirajući pretpostavljeni izgled hrama.

Tokom historije Osmanlijskog carstva ističu se dva ključna događaja koji svjedoče o izrazitoj brizi za obnovu kulturno-historijskog naslijeđa, te praksu konzervacije i restauracije. Iako se u većini literature pojam konzervacije i restauracije povezuje tek sa 18. ili 19. stoljećem, ograničavajući ga geografski uglavnom na Zapad, Osmanlije su pokazivale ovu svijest o očuvanju i zaštiti kulturnih dobara mnogo ranije. Jedan od najupečatljivijih primjera je razorni zemljotres koji je 1509. godine pogodio Istanbul, poznat u historijskim izvorima kao „Mali Sudnji dan“ ili „Kıyamet-i Suğra“. Potres je bio toliko snažan da je izazvao ogromnu štetu širom grada, uništivši mnoge građevine, uključujući džamije, medrese, biblioteke i druge javne ustanove. Sultan Bajazid II¹, koji je tada vladao, odmah je pokrenuo opsežan proces

obnove, prepoznajući važnost očuvanja kulturnog i vjerskog naslijeđa. Ovaj potez sultana Bajazida II može se smatrati jednim od najvažnijih primjera konzervacije i restauracije u osmanskoj historiji, jer je imao cilj obnoviti kulturne i obrazovne ustanove. Sultan je pozvao vrhunske graditelje, inženjere i zanatlije iz svih krajeva Osmanskog carstva da se angažuju na obnovi Istanbula. Ovaj sveobuhvatni proces nije obuhvatao samo fizičku restauraciju građevina, već i očuvanje bogatog kulturnog naslijeđa. Obnovljene su biblioteke, arhivi, škole, kao i vjerski, vojni i civilni objekti koji su pretrpjeli oštećenja, čime je sultanu postao prioritet ne samo vraćanje funkcionalnosti ovih institucija, već i očuvanje kulturnog identiteta i historijske vrijednosti grada. Prema historijskim zapisima, u obnovi su učestvovala hiljade radnika, a grad je obnovljen u relativno kratkom periodu. Sultan je posebno pazio da obnove uključuju najvažnije kulturne i obrazovne ustanove koje su igrale ključnu ulogu u očuvanju znanja i kulturnog identiteta Osmanlijskog carstva.

Još jedan razoran zemljotres pogodio je Istanbul 22. maja 1766. godine, za vrijeme vladavine sultana Mustafe III.² Ovaj potres prouzrokovao je ozbiljna oštećenja na brojnim građevinama,

¹ Sultan Bajazid II rođen je 3. decembra 1447. godine u Demotici, Turska. Bio je najstariji sin sultana Mehmeda II i Gulbahar Hatun. Tokom svog djetinjstva Bajazid je stekao sveobuhvatno obrazovanje u raznim oblastima, kao što su islamske nauke, poezija, kaligrafija i historija. Bio je jako zainteresovan za kulturu i umjetnost i bio je pokrovitelj velikog osmanskog arhitekta Mimara Sinana. Neposredno prije njegove smrti, dva njegova sina su započela građanski rat. Njegov preživjeli sin Selim učinio je da Bajazid II abdicira sa svog prijestolja. Sultan Bajazid II je umro 26. maja 1512. godine dok je bio na putu za svoj rodni grad Demotiku.

² Sultan Mustafa III (1717-1774) stupio je na prijestolje 30. oktobra 1757. godine, nakon smrti svog rođaka Osmana III. Tokom svoje vladavine posvetio se modernizaciji države s ciljem zaustavljanja njenog daljeg propadanja. U okviru tih reformskih nastojanja, pozvao je strane savjetnike u Osmansko carstvo kako bi pomogli u provođenju neophodnih promjena. Veći dio njegove vladavine obilježio je mir, koji je narušen tek pred kraj njegovog života početkom rata s Rusijom. Sultanove reforme ostaju upamćene kao pokušaj modernizacije carstva u vrijeme sve intenzivnijeg pritiska evropskih sila.

uključujući Topkapi palatu, Sultan Ahmedovu džamiju, Sulejmaniju i druge značajne objekte. Sultan Mustafa III brzo je reagirao, preduzimajući opsežne mjere za obnovu i restauraciju grada. Naredio je temeljitu obnovu svih oštećenih struktura, među kojima su bile škole, džamije i biblioteke, s posebnim naglaskom na očuvanje osmanske kulturne baštine. Ovaj proces obnove smatrao se ključnim korakom u zaštiti i konzervaciji osmanskog arhitektonskog i kulturnog naslijeđa³, čuvajući identitet i povijesni značaj Istanbula za buduće generacije.

Već u osmanskome periodu na području Bosne i Hercegovine možemo vidjeti značajne primjere brige za očuvanje pokretne i nepokretne materijalne kulture, s posebnim naglaskom na pisano naslijeđe. Mnoge vakufname svjedoče o pažnji posvećenoj očuvanju knjiga, rukopisa i obrazovnih institucija.

Neki od najvažnijih primjera su:

- *Vakufnama Isa-bega Ishakovića (1462. godina)*, jedan dio prihoda namijenjen je za očuvanje knjiga unutar medrese, čime se osigurava dugovječnost obrazovnih resursa.
- *Vakufnama Gazi Husrev-bega (1531. godina)*, u ovom dokumentu povjerenici vakufa su zaduženi za upravljanje i održavanje vakufskih zgrada, uključujući očuvanje knjižnog fonda u medresi.
- *Vakufnama Mehmed-paše Sokolovića (16. stoljeće)*, njegova vakufnama predviđa izgradnju medrese u Višegradu, uz odredbe o očuvanju knjiga neophodnih za obrazovanje.
- *Vakufnama Karadoz-bega (1570. godina)*, Karadoz-beg, poznat po izgradnji džamije i medrese u Mostaru, osigurao je sredstva za očuvanje rukopisa i knjiga, čime je dodatno unaprijedio obrazovni sistem.
- *Vakufnama Ferhad-paše Sokolovića (1579. godina)*, u ovoj vakufnami predviđena su sredstva za održavanje medrese i biblioteke, sa posebnim naglaskom na čuvanje islamskih knjiga i rukopisa.
- *Vakufnama Sofi Mehmed-paše (1612. godina)*, Sofi Mehmed-paša zadužuje sredstva za izgradnju džamije, medrese i biblioteke u Sarajevu, uz posebne odredbe za brigu o knjigama i obrazovnim materijalima.
- *Vakufnama Hadži Sinanudina Sikirića (1730. godina)*, ova vakufnama predviđa sredstva za izgradnju i održavanje biblioteke, uz jasno istaknutu brigu o očuvanju važnih rukopisa i knjiga.
- *Vakufnama Šejh Maglajlića (18. stoljeće)*, Šejh Maglajlić osniva medresu i biblioteku, a prihodi vakufa namijenjeni su za održavanje i čuvanje rukopisne građe.
- *Vakufnama Hadži Mustafe-age Defterdara (1750. godina)*, ova vakufnama iz Mostara spominje očuvanje obrazovnih resursa, uključujući pažljivo čuvanje knjiga koje su studentima neophodne za učenje.
- *Vakufnama Ali-paše Rizvanbegovića (1833. godina)*, hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović osniva zadužbinu za izgradnju obrazovnih institucija i biblioteke u Stocu, naglašavajući brigu o knjigama i rukopisima koji moraju biti dostupni svima koji žele učiti.

U Bosni i Hercegovini, naročito u starim gradskim jezgrama poput Sarajeva, Mostara, Travnika i drugih historijskih centara, nalazimo ulice čiji nazivi odražavaju tehnike očuvanja kulturne baštine, restauracije, konzervacije i knjigoveštva. Mnogi od tih naziva potječu iz vremena Osmanskog carstva, kada su specijalizirani zanati i tehnike zaštite naslijeđa igrali ključnu ulogu.

Sarajevo

- *Ulica Mudželiti mali*: Naziv „Mudželiti“ dolazi od arapske riječi „mucellit“, što označava osobu koja se bavila restauracijom i konzervacijom knjiga i rukopisa, ali i drugih papirnih materijala. „Mudželiti mali“ se odnosi na manju grupu ljudi ili manju ulicu gdje su ti stručnjaci radili. Ova ulica u Sarajevu simbolizira važnost očuvanja rukopisne građe u osmanskome periodu.
- *Ulica Mudželiti veliki*: „Mudželiti veliki“ je naziv za ulicu koja se odnosi na veći ili važniji centar gdje su restauratori (mudželiti) radili. Ova ulica je smještena u Starom Gradu i pokazuje da je Sarajevo bilo važno središte za restauraciju knjiga i rukopisa.
- *Ulica Tabhane*: Naziv „Tabhane“ dolazi od riječi „tabak“, što označava radnike koji su obrađivali kožu. Tabak je imao važnu ulogu u konzervaciji jer su kože korištene za uvezivanje knjiga. Ova ulica je u osmanskome periodu bila centar za kožarstvo i time indirektno povezana s očuvanjem rukopisa i knjiga.
- *Ulica Sarači*: „Sarači“ su bili zanatlije koji su se bavili izradom i popravkom predmeta od kože, uključujući korice za knjige. Ulica Sarači u Sarajevu je bila mjesto gdje su ti zanatlije imali svoje dućane. Iako nije direktno vezana za restauraciju rukopisa, sarači su igrali ključnu ulogu u očuvanju knjiga kroz izradu kvalitetnih korica.

³ Veliki zemljotres iz 1509. godine, nazvan „Mali Sudnji dan“, ostavio je dugotrajne posljedice na grad, dok je njegov uticaj vidljiv i kroz promjene u urbanističkom planiranju Istanbula (Erdik, 2019).

- *Ulica Kazandžiluk:* Iako „kazandžije“ nisu radile na knjigama, njihov zanat uključuje preciznost i pažnju potrebnu za očuvanje metalnih predmeta, što se može povezati sa širim konceptom zaštite kulturne baštine. Ova ulica je bila centar za izradu bakrenih predmeta, što je također dio konzervatorskog zanata.
- *Ulica Hadži-Ristićeva:* Hadži-Ristićeva ulica dobila je ime po Hadži Ristiću, poznatom restauratoru iz 19. stoljeća, koji je radio na obnovi starih osmanskih građevina i čuvanju kulturne baštine, uključujući arhive i pisane dokumente.
- *Ulica Ćurčiluk:* „Ćurči“ su bili zanatlije koji su izrađivali i restaurirali predmete od kože, uključujući opremu za zaštitu dokumenata i knjiga. Ulica Ćurčiluk mali i veliki u Sarajevu je mjesto gdje su ti zanatlije radili i očuvali ovaj važan zanat.

Pored Sarajeva, i drugi gradovi Bosne i Hercegovine imaju ulice koje nose nazive povezane s očuvanjem kulturne baštine, tradicionalnim zanatima, restauracijom i konzervacijom. Ovi nazivi često odražavaju osmansko naslijeđe te stoljetne tradicije obrade i očuvanja različitih materijala. Na taj način, imena ulica postaju svojevrsni podsjetnici na bogatu povijest zanatstva i stručnosti u očuvanju kulturnog blaga, čuvajući sjećanje na važnost zaštite materijalne i nematerijalne baštine.

Mostar

- *Ulica Kujundžiluk:* Naziv „Kujundžiluk“ dolazi od riječi „kujundžija“, što označava zlatara ili srebrara. Ovaj zanat je uključivao izradu finih ukrasnih predmeta i alata, često povezanih s kulturnim naslijeđem. Kujundžije su radile na očuvanju i restauraciji nakita i drugih predmeta, što je također važno za očuvanje kulturnih artefakata.
- *Ulica Tabačica:* Tabačica je ulica koja potiče od riječi „tabak“, zanatlije koji su obrađivali kožu. Kao što je već spomenuto, tabaci su igrali ključnu ulogu u konzervaciji kožnih predmeta, uključujući uveze za knjige i rukopise. Mostar, kao veliki trgovački i kulturni centar, imao je razvijen zanatski sektor koji je bio povezan s očuvanjem rukopisa.

Travnik

- *Ulica Tabhane:* Kao i u Sarajevu, i Travnik ima ulicu Tabhane koja potječe od riječi „tabak“ (kožar). Ova ulica označava područje gdje

su se izrađivali i restaurirali kožni predmeti, uključujući korice za knjige, što se može smatrati oblikom restauracije i konzervacije.

- *Ulica Kazandžiluk:* Ova ulica, kao i u Sarajevu, nosi naziv po zanatlijama koji su izrađivali i popravljali predmete od bakra. Kazandžije su bili važni za očuvanje metalnih artefakata i predmeta kulturne baštine, što ima značaj za konzervatorske tehnike.

Tešanj

- *Ulica Čaršija:* Iako je opći naziv, „čaršija“ u Tešnju simbolizira stari trgovački centar gdje su mnogi zanati, uključujući restauratorske, bili prisutni. Ovdje su djelovali mudželiti, sarači i drugi zanatlije koji su radili na očuvanju knjiga, tekstila i drugih predmeta.
- *Ulica Sarači:* Kao i u Sarajevu, i u Tešnju je „sarač“ bio zanatlija koji je izrađivao i restaurirao kožne predmete, uključujući korice za knjige. Ova ulica označava centar saračkog zanata.

Višegrad

- *Ulica Medresa:* Ova ulica nosi ime po medresi, koja je bila centar učenja i obrazovanja, ali i očuvanja pisane građe. Medrese su često bile i mjesta gdje su se čuvali i restaurirali važni rukopisi i knjige.
- *Ulica Sofi Mehmed-paše:* Sofi Mehmed-paša, osnivač medrese i vakufskih ustanova u Višegradu, ima ulicu koja nosi njegovo ime. Kao dio njegove vakufske ostavštine, sredstva su bila namijenjena za očuvanje i restauraciju rukopisne građe.

Nazivi ulica koji se odnose na očuvanje kulturne baštine prisutni su širom Bosne i Hercegovine, u gradovima poput Mostara, Travnika, Tešnja, Višegrada i Počitelja. Neki od najistaknutijih primjera uključuju ulice Tabhane, Sarači i Kujundžiluk, koje svjedoče o značaju obnove i očuvanja tradicionalnih zanata. Ovi nazivi ne samo da odražavaju zanatsku i umjetničku vještinu, već i doprinose majstora u oblasti konzervacije i restauracije, čime se čuva i njeguje kulturno naslijeđe ovih sredina.⁴

Značaj prikupljanja, zaštite i očuvanja kulturno-umjetničke baštine Bosne i Hercegovine službeno je prepoznat još za vrijeme austrougarske vladavine,

⁴ Nazivi ulica u Bosni i Hercegovini često su inspirisani ključnim historijskim ličnostima i događajima, čime se jača kolektivni identitet kroz urbani prostor (Mustafić, 2020).

kada je osnovano prvo Muzejsko društvo Bosne i Hercegovine, a potom Zemaljski muzej u Sarajevu⁵, s ciljem da se na jednom mjestu sačuvaju važni eksponati. Međutim, sve do 2014. godine u Bosni i Hercegovini nije postojao sveobuhvatan studij koji bi educirao stručni kadar za zaštitu kulturnog naslijeđa. Iako je početkom devedesetih godina prošlog stoljeća pokrenut postdiplomski studij konzervacije i restauracije na Akademiji likovnih umjetnosti, ratni sukobi (1992-1995) spriječili su njegovu realizaciju, a prva generacija studenata nije imala priliku završiti studij ili magistrirati. Nakon rata, na Akademiji je organizirana samo izborna nastava iz ove oblasti, koja, nažalost, nije bila dovoljna da pruži studentima potrebnu edukaciju, obuku i osposobljenost za profesionalno suočavanje s izazovima konzervacije i restauracije kulturne baštine u našoj zemlji.

Tokom stoljeća, konzervacija se najčešće svodila na popravke ili prikrivanje oštećenja, a te su poslove obavljali iskusni umjetnici. Prvi značajniji pomaci u konzervaciji i preventivnoj zaštiti počinju krajem 18. i početkom 19. stoljeća, paralelno s razvojem nauke i industrije. U to doba, konzervaciji se pridružuju naučnici, kao i stručnjaci za historiju umjetnosti i restauraciju, čime se proširuje spektar znanja i vještina potrebnih za ovaj proces. U 19. stoljeću bilježimo tehnološke i etičke pomake u restauraciji. Tingry je 1803. godine predložio probno čišćenje u uglovima slika, dok je restaurator Floriani 1816. godine sklopio ugovor za restauraciju slika u Veneciji, pri čemu je zatraženo korištenje mastiks laka za vezivanje boja u retuširanju, kako bi retuš bio reverzibilan i jasno se razlikovao od originala. Godine 1815. Antonio Canova je odbio restaurirati skulpturu s Atene Akropole, što se često smatra početkom modernog konzervatorskog pristupa. Ovi događaji naglašavaju promjenu u shvatanju konzervacije, usmjeravajući je prema očuvanju autentičnosti i integriteta umjetničkih djela.

⁵ Zemaljski muzej, osnovan 1. februara 1888. godine, predstavlja najstariju modernu kulturnu i naučnu instituciju zapadnog tipa u Bosni i Hercegovini. Prva ideja o osnivanju muzeja datira iz sredine 19. stoljeća, kada je prostor Bosne i Hercegovine – tada dio Bosanskog pašaluka – bio pod vlašću Osmanskog carstva. Međutim, ta ideja postala je stvarnost gotovo četiri decenije kasnije, dolaskom nove vlasti. Austro-Ugarska je okupirala Bosanski pašaluk 1878. godine, donoseći sa sobom nove političke i društvene ciljeve, običaje i vrijednosti. Bosna i Hercegovina, kao jedna od još uvijek neistraženih zemalja Balkana, privukla je interes mnogih naučnika, posebno onih iz Austro-Ugarske, ali i pažnju pseudonaučnika i lovaca na blago. Ova situacija rezultirala je iznošenjem kulturnih spomenika s prostora Bosne i Hercegovine već u prvim godinama okupacije. Ova zabrinjavajuća pojava ubrzala je realizaciju ideje o osnivanju muzeja: prvo je osnovano Muzejsko društvo, a zatim je, 1. februara 1888. godine, otvoren i Zemaljski muzej. Zemaljska vlada, kao osnivač ove institucije, imenovala je za direktora muzeja vladinog savjetnika Kostu Hörmanna.

Koncept „konzerviranja“ umjesto „restauriranja“ prvi put je upotrijebljen 1870. godine u Londonu kada je Manfred Holyoake objavio knjigu pod naslovom *The Conservation of Pictures*. Od tada se ovaj termin postepeno počeo širiti u anglosaksonskom svijetu. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća, unutar muzeja su otvoreni naučni i tehnički laboratoriji, gdje su otkrivene i počele koristiti različite tehnike analize umjetničkih djela, uključujući UV zračenje, UV fluorescenciju, rendgensku i IR reflektografiju. Prvi međunarodni kongres za restauratore slika održan je u Rimu 1930. godine. Dvije godine kasnije, novoustanovljeni odbor restauratora objavio je službeni priručnik s objašnjenjima prihvatljivih postupaka, kao i pokrenuo časopis *Technical Studies in the Field of Fine Arts*, koji je kasnije preimenovan u *Studies in Conservation*, a danas je poznat kao *International Institute for Conservation (IIC)*.

Kako bi se olakšalo razumijevanje i komunikacija u međunarodnim stručnim i javnim forumima, kao i u literaturi, ICOM-CC (Međunarodni savjet muzeja – Komitet za konzervaciju) usvojio je rezoluciju o konzervatorskoj terminologiji na svojoj 15. trogodišnjoj konferenciji održanoj u New Delhiju u septembru 2008. godine. U okviru ove rezolucije, ICOM-CC definira ključne pojmove: „preventivna konzervacija“, „korektivna konzervacija“ i „restauracija“, koji zajedno čine širi koncept „konzervacije“ materijalne kulturne baštine. Ovi termini se razlikuju prema ciljevima i radnjama koje obuhvataju (ICOM-CC, 2008). Definisani pojmovi u rezoluciji su sljedeći:

Konzervacija podrazumijeva sve mjere i aktivnosti usmjerene na očuvanje materijalne kulturne baštine, osiguravajući njenu dostupnost sadašnjim i budućim generacijama. Ovaj proces obuhvata preventivnu konzervaciju, korektivnu konzervaciju i restauraciju, pri čemu sve mjere i radnje trebaju uzeti u obzir značaj i fizička svojstva kulturnog dobra.

Restauracija se odnosi na sve radnje koje se direktno primjenjuju na jedan stabilan predmet s ciljem olakšavanja njegovog vrednovanja, razumijevanja i korištenja. Ove radnje se sprovode isključivo kada predmet izgubi dio svog značaja ili funkcije uslijed prethodnih izmjena ili pogoršanja. Restauracija se temelji na poštovanju izvornog materijala i često uključuje promjene u izgledu predmeta. Primjeri restauratorskih radnji uključuju retuširanje slika, dopunjavanje nedostajućeg papira u knjigama, ponovno sastavljanje razbijenih skulptura, preoblikovanje košara i popunjavanje gubitaka na staklenim posudama (ICOM-CC, 2008).

Osim ranije spomenutih pojmova, važno je dodatno pojasniti i definicije kulturne baštine i pisane baštine. Kulturna baština predstavlja temeljni koncept na kojem se, u određenom smislu, oslanjaju konzervacija i restauracija. Ovi procesi imaju za cilj očuvanje i zaštitu materijalne kulturne baštine. U

najkraćem, kulturna baština podrazumijeva naslijeđe fizičkih artefakata i transcendentnih elemenata koji pripadaju pojedincima, grupama ili društvima, čineći ostavštinu prošlih generacija. Prema definiciji UNESCO-a, kulturna baština obuhvata artefakte, spomenike, skupine građevina, lokalitete i muzeje, koji posjeduju različite vrijednosti, uključujući simboličko, estetsko, historijsko, umjetničko, antropološko, etnološko, naučno ili društveno značenje. Kulturna baština se dijeli na materijalnu i nematerijalnu. Također, može se klasificirati prema kontekstu na civilnu, religijsku i vojnu baštinu.

Materijalna kulturna baština obuhvata sve fizičke artefakte, uključujući zgrade, spomenike, umjetnička djela, knjige, rukopise, arheološka nalazišta i druge predmete koje je izradila ljudska ruka, a koji svjedoče o kulturnoj historiji ljudskog društva. S druge strane, nematerijalna kulturna baština obuhvata manje opipljive aspekte kulture, kao što su usmena tradicija, jezik, običaji, rituali, muzika, ples i narodne tradicije. Ova vrsta baštine često se prenosi s generacije na generaciju i može značajno oblikovati identitet i kulturološko naslijeđe određenih zajednica (Vecco, 2010: 321-324). Materijalna kulturna baština može se dalje klasificirati na pokretnu i nepokretnu. Nepokretna kulturna baština uključuje sve vrste građevina, spomenika, arheoloških nalazišta i drugih objekata koji se ne mogu lako premjestiti. Primjeri ove kategorije uključuju stare gradove, sakralne objekte, dvorce, tvrđave, groblja, spomenike i arheološka nalazišta.

Pokretna kulturna baština obuhvata sve predmete koji se mogu prenijeti s jednog mjesta na drugo, uključujući umjetnička djela, skulpture, knjige, rukopise, tekstilne artefakte i slične objekte. Ovi predmeti često posjeduju značajnu umjetničku, povijesnu, kulturnu ili religijsku vrijednost, što ih čini ključnim za zaštitu i očuvanje kao dijela kulturne baštine (Smith, 2006: 1-9, 42-43, 113-114).⁶ Pokretna kulturna baština može se klasificirati na različite načine, a svaka od ovih klasifikacija igra važnu ulogu u identifikaciji, očuvanju i proučavanju ovih predmeta. Ove podjele se najčešće koriste u kombinaciji, što omogućava sticanje preciznijih i

potpunijih informacija, te efikasnije klasificiranje i identifikaciju pojedinih predmeta.

Iako je kulturnu baštinu relativno jednostavno definirati, pisana baština predstavlja složeniji pojam koji je teško egzaktno, eksplicitno i jednoznačno definirati. Ipak, pisana baština posjeduje specifičnu vrijednost koja se očituje, prije svega, u činjenici da je ona najbrojniji i najzastupljeniji oblik kulturne baštine. Najšira definicija pisane baštine može se opisati kao zapisani ljudski izraz ili iskaz na određenom materijalnom nosiocu. Međutim, radi boljeg razumijevanja i definiranja zaštite, pisanu baštinu treba promatrati kao predmete koji sadrže baštinsku vrijednost, prenoseći neku poruku putem znakova (slova, teksta), a pohranjeni su na papiru ili sličnim materijalima. Kada se pisana baština promatra kroz prizmu tradicionalnog razumijevanja kulturne baštine, odnosi se na djela zabilježena rukom ili štampom, uključujući pisane i štampane dokumente, rukopise i rijetke štampane knjige, kao i kombinacije štampanog i pisanog (Horvat, I. i Hasenay, D., 2020).

Patologija zaštite kulturne baštine predstavlja naučno proučavanje uzroka i tipova oštećenja ili „oboljenja“ kulturno-historijskih predmeta, umjetničkih djela i arhitektonskih struktura. Ova disciplina je od suštinskog značaja za razumijevanje mehanizama degradacije materijala te za donošenje informiranih odluka o metodama očuvanja i restauracije. Bez dubokog poznavanja patologije, restauratorski radovi mogu biti neadekvatni ili čak štetni za predmete koji se tretiraju. U ovom kontekstu, patologija obuhvata analizu i laboratorijska ispitivanja svih faktora koji mogu uzrokovati oštećenje materijala, uključujući fizičke, hemijske, biološke i ekološke aspekte. Svaka vrsta materijala posjeduje specifične karakteristike, a patologija se fokusira na identifikaciju uzroka oštećenja te procjenu njihovog utjecaja na dugovječnost i stabilnost predmeta. Razumijevanje ovih faktora omogućava efikasnije pristupe očuvanju i restauraciji, čime se osigurava zaštita kulturne baštine za buduće generacije.

⁶ Podjele mogu biti po: materijalima (odnosi se na vrstu materijala iz kojih su predmeti izrađeni, te uključuje primjere kao što su: keramika, drvo, kamen, papir, metal, tekstil, staklo i sl. Ova podjela je korisna za proučavanje specifičnih tehnika izrade, te za zaštitu i očuvanje materijala od kojih su predmeti izrađeni), vremenskom razdoblju (predmeti se mogu podijeliti prema razdoblju u kojem su stvoreni, npr. antikviteti, renesansa, barok, moderne umjetnosti i sl.), po geografskom porijeklu (predmeti se mogu podijeliti prema mjestu gdje su stvoreni ili gdje se čuvaju, npr. afrička umjetnost, azijska umjetnost, evropska umjetnost i sl.), po vrsti korištenja (predmeti se mogu podijeliti prema namjeni za koju su stvoreni, npr. religijska umjetnost, oružje, alati, nakit i sl.), po autorskom statusu (predmeti se mogu podijeliti prema tome jesu li stvoreni od poznatog autora ili ne, npr. umjetnička djela poznatih autora, kao i predmeti nepoznatog autora), po tipu predmeta (predmeti se mogu podijeliti prema specifičnoj kategoriji, poput razglednica i fotografija, filma, knjiga, štafelajnih slika, kamenih skulptura i sl.) (Čosović, Amelio i Junuz, 2019).

Zaključak

Konzervacija i restauracija kulturnih dobara od esencijalnog su značaja za očuvanje bogatog kulturnog naslijeđa, osobito u Bosni i Hercegovini, zemlji bogate historije i raznovrsnih kulturnih vrijednosti. Ovi interdisciplinarni procesi ne samo da se bave fizičkim očuvanjem artefakata, spomenika i drugih materijalnih dobara, već predstavljaju most između prošlosti i budućnosti, osiguravajući da dragocjeni elementi kulturne baštine ostanu sačuvani za nadolazeće generacije. U kontekstu Bosne i Hercegovine, konzervacija i restauracija igraju posebno značajnu ulogu zbog specifičnih historijskih, društvenih, geografskih, klimatskih i političkih okolnosti koje su oblikovale ovu zemlju.

Bosna i Hercegovina je kroz svoju bogatu historiju bila svjedok brojnih transformacija, rezultirajući raznolikim kulturnim naslijeđem. Period Osmanskog carstva donio je značajan razvoj arhitekture, književnosti i umjetnosti, dok je dolazak Austro-Ugarske imperije omogućio uspostavu moderne institucionalne zaštite kulturnih dobara, poput osnivanja Zemaljskog muzeja. Ovi historijski slojevi stvorili su kompleksan kontekst za očuvanje kulturnih dobara, budući da su brojne promjene vlasti i ratni sukobi prouzrokovali oštećenja ili gubitak kulturnih spomenika, a samim tim i iznošenje kulturnog blaga van granica BiH u muzeje i privatne kolekcije širom Europe.

Posebno mjesto u procesu konzervacije i restauracije u Bosni i Hercegovini zauzima naslijeđe iz Osmanskog perioda. U to vrijeme, vakufname (zadužbinski ugovori), fermi (carski dekreti) i tapije (vlasnički dokumenti) obezbjeđivali su sredstva za očuvanje ne samo islamskih objekata, već i crkava i pravoslavnih hramova, koji su bili od kulturnog značaja za sve vjerske zajednice. Institucije vakufa, kroz koje su se usmjeravala ova sredstva, imale su ključnu ulogu u očuvanju bogatog naslijeđa. Zanatlije su bile nezamjenjiv dio tog procesa, svojim vještinama u tesarstvu, kamenorestvu, kovinarstvu, stolarstvu i kožarstvu. Njihova stručnost bila je presudna za očuvanje i obnovu objekata i artefakata, budući da moderna konzervacija ne može funkcionirati bez doprinosa majstora zanata. Ovaj oblik društvene brige o kulturnim dobrima predstavlja rani oblik organizirane zaštite, iako je pristup bio više usmjeren na održavanje funkcionalnosti nego na restauraciju u modernom smislu. Ipak, iz ovog perioda potiču primjeri koji pokazuju svijest o važnosti očuvanja kulturnog naslijeđa, ostavljajući neizbrisiv trag na kulturni identitet Bosne i Hercegovine.

Suvremeni izazovi konzervacije i restauracije u Bosni i Hercegovini su, međutim, znatno složeniji. Ratna razaranja tokom 1990-ih godina uzrokovala su ogromne gubitke, uništavajući mnoge spomenike i objekte od kulturnog značaja, kao i iznoseći artefakte izvan BiH. Napori za obnovu često su se fokusirali

na hitne intervencije, dok je nedostatak stručnog kadra, resursa i adekvatne koordinacije predstavljao ozbiljan problem. U ovom kontekstu, restauracija postaje prioritetno pitanje, ne samo zbog fizičkog očuvanja objekata, već i zbog obnove nacionalnog identiteta i kolektivnog sjećanja povezanog s kulturnom baštinom.

Za uspješnu konzervaciju i restauraciju potrebna je saradnja arheologa, historičara umjetnosti, konzervatora, restauratora i zanatlija. Svaki stručnjak doprinosi specifičnim znanjima, a njihov zajednički rad ključan je za dugoročno očuvanje kulturnog naslijeđa. Proces restauracije podrazumijeva ne samo tehničke intervencije, već i etičku odgovornost da se zadrži autentičnost objekata i artefakata. Ovo pitanje je od presudnog značaja u zemlji poput Bosne i Hercegovine, gdje je očuvanje kulturnih dobara direktno povezano s pitanjima nacionalnog identiteta, religijskog i historijskog kontinuiteta.

Primjeri iz historije pokazuju da je konzervacija u Bosni i Hercegovini bila prisutna i prije moderne ere. Vakufi su osiguravali sredstva za očuvanje rukopisa i knjiga u medresama, a restauracije džamija i drugih sakralnih objekata nakon prirodnih katastrofa, poput zemljotresa, poplava i požara, predstavljale su rane primjere konzervatorskih i restauratorskih praksi. Danas, međutim, procesi konzervacije i restauracije zahtijevaju multidisciplinarni pristup koji uključuje naučna istraživanja, primjenu savremenih tehnologija i međunarodnu saradnju. Ova kombinacija omogućava efikasnije i dugotrajnije rezultate, što je posebno važno u kontekstu složenih i često nepovoljnih uvjeta u kojima se nalaze kulturna dobra Bosne i Hercegovine.

Međunarodna saradnja igra ključnu ulogu u modernizaciji konzervacije i restauracije u Bosni i Hercegovini. Brojni projekti, uz podršku međunarodnih organizacija, donose znanja i resurse potrebne za uspješan nastavak ovih aktivnosti. Ova saradnja omogućava uvođenje novih tehnologija i tehnika, kao i standardizaciju procesa restauracije prema međunarodnim kriterijima, što je od presudnog značaja za zemlju koja se suočava s ograničenim lokalnim resursima.

Na kraju, konzervacija i restauracija nisu samo tehnički procesi, već odražavaju dublju društvenu i kulturnu funkciju. Očuvanjem kulturnih dobara, Bosna i Hercegovina ne samo da čuva svoju prošlost, već gradi temelje za budućnost. U tom kontekstu, konzervacija i restauracija postaju ključne komponente kulturnog, obrazovnog i ekonomskog razvoja, doprinoseći turizmu, obrazovanju i međunarodnom ugledu zemlje. Pored toga, restauracija ima simboličnu dimenziju, jer svaki obnovljeni spomenik svjedoči o otpornosti i upornosti naroda da sačuva svoje naslijeđe, bez obzira na prepreke s kojima se suočava.

Literatura

- Ayhan Yücel, A. S., & Kantarcıoğlu, S. (2004). *Müzelerdeki eserlerin bozulmasında mikropların rolü*. Istanbul.
- Babić, V. (2011). *Konzervacija i restauracija rukopisa u osmanskoj Bosni*. Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH.
- Balić, S. (1970). *Vakufi u Bosni i Hercegovini u doba Osmanskog carstva*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bećirbegović, M. (1972). *Sarajevske čaršije i njihovi zanati kroz stoljeća*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Bećirbegović, M. (1980). *Graditeljska baština Bosne i Hercegovine u osmanskom periodu*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH.
- Bećirbegović, M. (1998). *Stare ulice Sarajeva i njihova historija*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- Bejtić, A. (1973). *Stare zanatske ulice Travnika*. Travnik: Zavičajni muzej Travnik.
- Binark, İ. (1975). *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*. Ankara.
- Bringa, T. (1995). *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton: Princeton University Press.
- Čaušević, E. (2019). *Stari most i restauracija kulturne baštine Mostara*. Sarajevo: Nacionalni muzej BiH.
- Čelebić, N. (2007). *Vakufske ustanove u Bosni i Hercegovini tokom osmanskog perioda*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- Čirković, S. (1964). *Istorija srednjovjekovne Bosne*. Beograd: Srpska akademija nauka.
- Dizdar, A. (2001). *Konzervacija i restauracija starih rukopisa u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH.
- Erdik, M. (2019). Veliki zemljotres iz 1509. godine, nazvan "Mali Sudnji dan", ostavio je dugotrajne posljedice na grad. In *Seismic history of Istanbul*. Istanbul.
- Finkel, C. (2007). *Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire*. New York: Basic Books.
- Filipović, E. (2014). *Očuvanje rukopisne baštine u Bosni i Hercegovini od osmanskog perioda do danas*. Sarajevo: Nacionalna i univerzitetska biblioteka BiH.
- Gallo, F., & Hey, M. (1988). Foxing: A new approach. *Paper Conservator*, 12, 101-103.
- Hadžimejlić, Ć. (2009). *Umjetnost islamske kaligrafije*. ITD Sedam.
- Hadžimejlić, Ć. (2011). *Umjetnost islamskog knjigovestva*. ITD Sedam.
- Hadžimejlić, Ć., & Dervišević, H. (2022). *40 bosanskohercegovačkih mushafa*. Blicdrunk.
- Hadžimejlić, Ć. (2012). Bosna-Hersek'teki Kültür, Bilim ve Eğitim Üzerindeki Osmanlı Etkisi: Mevcut Durum [Osmanski utjecaj na kulturu, nauku i obrazovanje u Bosni i Hercegovini: trenutno stanje]: *Balkanlarda Osmanlı ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu* [Zbornik radova simpozijuma o Osmanskoj imperiji i njenim artefaktima na Balkanu], str. 373-382. Ankara: Vakıflar genel müdürlüğü yayınları
- Hadžimejlić, Ć. (oktobar/novembar 2003). Restauracija i konzervacija papira. U: Akademija Likovnih Umjetnosti Sarajevo (septembar 2006), *Evropski most za Sarajevo* (str.76.-89). Sarajevo, Bosna i Hercegovina: Akademija Likovnih Umjetnosti Sarajevo & KULT-B.
- Handžić, A. (1965). *Starine Mostara: Zanati i čaršije od osmanskog perioda do danas*. Mostar: Hercegovina.
- Handžić, A. (2009). *Vakufi i vakufname u Bosni i Hercegovini*. El-Kalem.
- Hasandedić, H. (1990). *Restauracija kulturno-historijske baštine Mostara u osmanskom periodu*. Mostar: Zavičajni muzej.
- Imamović, M. (1998). *Pravna historija Bošnjaka*. El-Kalem.
- İşmen, H. (1994). *Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki Fatih Devri Ciltleri* (Neobjavljena sanatska teza). M.S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Istanbul.
- Kahvejić, A. (2016). *Vakufska baština u Bosni i Hercegovini: Historijat i zaštita*. Vakufska direkcija BiH.
- Karamehmedović, M. (1991). *Historija sarajevskih mahala i ulica*. Sarajevo: Muzej Grada Sarajeva.
- Kreševljaković, H. (1957). *Sarači i saračke radnje u starom Sarajevu*. Sarajevo: Glasnik Zemaljskog muzeja BiH.
- Kühn, H. (1981). *The conservation of organic works of art*. London: Butterworths.
- Lipscher, J. (2019). Neutron Activation Autoradiography. *ColourLex*. Dostupno na <https://colourlex.com/project/neutron-activation-autoradiography/>
- Malcolm, N. (1994). *Bosnia: A Short History*. New York: New York University Press.
- Melucco Vaccaro, A. (1996). Reintegration of Losses. In N. S. Price, M. K. Talley Jr., & A. Melucco

- Vaccaro (Eds.), *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage* (pp. 326-331). Los Angeles: The Getty Conservation Institute.
- Melucco Vaccaro, A. (1996). The Emergence of Modern Conservation Theory. In N. S. Price, M. K. Talley Jr., & A. Melucco Vaccaro (Eds.), *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage* (pp. 202-210). Los Angeles: The Getty Conservation Institute.
- Mikroorganizmi. (1977). *Opća enciklopedija Jugoslovenskog leksikografskog zavoda* (3. izd., Sv. 5). Zagreb: JLZ.
- Mujezinović, M. (1998). *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu.
- Nalbantoğlu, H. (2002). Earthquakes in Ottoman Istanbul: Impact and Response. In *Environmental Hazards in the Ottoman Empire*. Istanbul: Tarih Vakfı Yurt.
- Philippot, P. (1996). Historic Preservation: Philosophy, Criteria, Guidelines. In N. S. Price, M. K. Talley Jr., & A. Melucco Vaccaro (Eds.), *Historical and Philosophical Issues in the Conservation of Cultural Heritage* (pp. 268-273). Los Angeles: The Getty Conservation Institute.
- Smailagić, J. (2010). *Osmanski doprinos očuvanju rukopisa i kulturne baštine u BiH*. Mostar: Zavičajni muzej.
- Soković, Z. (2015). *Restauracija osmanske arhitekture u Bosni i Hercegovini: Tehnike i metode*. Sarajevo: Filozofski fakultet.
- Ünal, A. (2005). The 1509 Istanbul Earthquake and Sultan Bayezid II's Response. In *Ottoman Architectural Restoration*. Istanbul: Koç University Press.
- Vatin, N. (2012). Destruction and Reconstruction: Earthquakes in the Ottoman Empire. In *Ottoman Istanbul: A City That Shaped the World*. Istanbul: Istanbul Research Institute.

Abstract: Conservation and restoration are professions focused on preserving cultural heritage. These activities include assessing the condition, documentation, direct work on cultural heritage objects, and preventive protection measures. All these areas are supported by scientific research and educational programs. Conservation and restoration combine various disciplines, applying scientific methods, technical skills, and an artistic approach to preserve and restore cultural and historical objects. Their goal is to extend the lifespan of artefacts, architectural monuments, paintings, sculptures, and other forms of cultural heritage while retaining their aesthetic, historical, and cultural value. In the era of rapid technological development and climate change, these activities are becoming crucial for preserving cultural heritage, including both movable and immovable cultural assets, for future generations. This article aims to enhance the understanding and importance of protecting and safeguarding movable and immovable material cultural heritage, with a special focus on Bosnia and Herzegovina. This country, rich in historical and artistic values, faces unique challenges in preserving its cultural assets due to various factors such as war, climate change, and lack of resources.

EVROPSKI PRINCIPI KVALITETE za intervencije financirane sredstvima EU-a sa potencijalnim efektom na kulturnu baštinu (Preporuke i kriteriji za odabir, novembar 2020)

Abstract: U okviru Evropske godine kulturne baštine 2018. i na zahtjev Evropske komisije, Međunarodno vijeće za spomenike i spomeničke cjeline (ICOMOS) izradilo je „Evropske principe kvalitete za intervencije financirane sredstvima EU-a s potencijalnim efektom na kulturnu baštinu”. S naglaskom na arhitektonsko naslijeđe i kulturne pejzaže, bila je to jedna od deset vodećih inicijativa Evropske komisije s ciljem osiguranja trajnih efekata Evropske godine.

Iako je priznavanje kulturne baštine kao općeg dobra i odgovornosti preduslov kvalitete, ciljevi kvalitete moraju se uzeti u obzir u svakoj fazi procesa i životnog ciklusa, od osmišljavanja programa financiranja do evaluacije na kraju projekta.

Evropski principi kvalitete koje je izradio ICOMOS objavljeni su i dostupni na: <https://openarchive.icomos.org/id/eprint/2882/> U publikaciji je predloženo 40 glavnih preporuka uz skup kriterija za odabir procjene kvalitete projekata s mogućim efektom na kulturnu baštinu. Isti se navode u nastavku dokumenta radi lakše dostupnosti i operativnosti. ICOMOS se nada da će, sa ovom zasebnom publikacijom, institucije EU-a, države članice i drugi imati koristan alat za osiguranje, pa čak i unapređenje kvalitete intervencija u području naše zajedničke baštine.

GLAVNE PREPORUKE

Principi i standardi

1. Svi akteri uključeni u očuvanje kulturne baštine trebali bi se pridržavati međunarodnih povelja i smjernica u oblasti kulturne baštine.
2. Tekstovi za utvrđivanje normi i smjernice povezane s kulturnom baštinom koje su izradili UNESCO, Vijeće Evrope, ICOMOS, CEN i druge nadležne organizacije trebali bi biti besplatno dostupni putem interneta i e-publikacija ili digitalnih alata.

potrebno je zaštititi kulturne vrijednosti i iste uzeti u obzir barem na ravnopravnoj osnovi s finansijskom vrijednošću.

Programiranje na nivou EU-a i pojedinačnih zemalja

Unapređivanje principa kvalitete

3. Kulturna dobra trebala bi se koristiti uz dužno poštovanje, kako bi se zaštitila njihova značenja i vrijednosti te kako bi postala inspiracija lokalnim zajednicama i zajednicama baštine te budućim generacijama.
4. Priznavanje kulturne baštine kao općeg dobra i odgovornosti trebalo bi biti preduslov kvalitete. Očuvanje kulturne baštine trebalo bi shvatiti kao dugoročno ulaganje u društvo.
5. Pri procjeni ukupnih troškova i koristi intervencije, potrebno je zaštititi kulturne vrijednosti i iste uzeti u obzir barem na ravnopravnoj osnovi s finansijskom vrijednošću.
6. Očuvanje kulturne baštine trebalo bi uključiti u izradu programa na nivou EU-a i pojedinačnih zemalja na ravnopravnoj osnovi s drugim ciljevima.
7. Programska aktivnost EU-a i financiranje kulturne baštine trebali bi se temeljiti na pouzdanim istraživanjima i analizama.
8. Države članice trebale bi uključiti svoje domaće institucije/uprave kulturne baštine od početka faze programiranja/pregovora te u svim naknadnim fazama.
9. Uspješni programi i projekti na nivou zemlje i regionalnom nivou trebali bi biti dostupni kako bi EU mogla poticati razmjenu dobrih praksi među državama članicama.

10. Prioriteti za odabir projekata koji će se financirati moraju biti u skladu s „*Evropskim principima kvalitete za intervencije financirane sredstvima EU-a u okviru projekata s potencijalnim efektom na kulturnu baštinu*”, kao i efektom na kulturnu baštinu i strateškim politikama zaštite kulturne baštine te ih moraju odobriti nacionalne institucije/uprave kulturne baštine.
11. Trebalo bi razmotriti financiranje manjih projekata, kao i postupak donošenja odluka u dvije faze za veće projekte.

Sažeci projekata i tenderi

12. Sažeci (engl. brief) i tenderi trebali bi ojačati pristup očuvanju u kojem su prijedlozi usklađeni s *kriterijima odabira* iz ovog dokumenta o *Principima kvalitete* kako bi se očuvala kulturna baština i povezane vrijednosti.
13. Sažeci i ponude bi trebali zahtijevati da se u prijedlozima poštuje autentičnost materijalnih i nematerijalnih aspekata te očuvanje kulturnog dobra.
14. U sažecima i tenderima trebalo bi zahtijevati da se u prijedlozima utvrde direktni i indirektni intervencijski efekti na kulturnu baštinu kao dio analize rizika s mjerama ublažavanja. Njima bi se također trebalo zahtijevati da prijedlozi uključuju plan održavanja i očuvanja, dugoročni plan monitoringa te poslovni plan, posebno za velike projekte, te da se u njima objašnjavaju potencijalne koristi za javnost.

Izrada/dizajn

15. U prijedlozima projekata trebalo bi utvrditi na koji način su postojeći status, vrijednosti i uslovi kulturne baštine uključeni u izradu, uz navođenje obrazloženja za sve predložene intervencije. Trebalo bi uzeti u obzir utvrđivanje novih rizika, pitanja i mogućnosti u vezi s projektom i njegovim kontekstom.
16. Kod potrebe dodatnih elemenata ili prenamjene, projekat bi trebao osigurati ravnotežu, sklad i/ili kontrolisani dijalog između kulturne baštine i novih elemenata, uz poštovanje postojećih vrijednosti.
17. Kada se uzmu u obzir nove funkcije, iste bi trebale uvažavati i biti kompatibilne s lokalitetom baštine, odgovarati potrebama zajednice i biti održive.
18. Projekti i planiranje trebali bi prepoznati potrebu za kontinuiranim održavanjem i ojačati kapacitete lokalnih zajednica za brigu o svojoj baštini.
19. Projekti financirani sredstvima EU-a trebali bi poštovati vrijednosti i temeljne ugovore EU-

- a. Rekonstrukcije se mogu financirati samo u vanrednim okolnostima ako je projekat u skladu s *kriterijima za odabir* iz ovog dokumenta o *Principima kvalitete*.

Nabavke

20. Tokom javne nabavke radova od strane korisnika projekta trebalo bi uvesti sistem s dvije koverta za rangiranje tehničke ponude zasebno od finansijske, dajući prednost tehničkoj ponudi.

Implementacija

21. Faza implementacije treba se voditi *Principima kvalitete*.
22. Plan implementacije i upravljačka struktura projekta trebali bi biti jasno definisani i dogovoreni, čime bi se omogućilo korigovanje aktivnosti i učinkovito korištenje resursa. Trebalo bi koristiti kompatibilne materijale, kao i oprezne i adekvatno testirane tehnike, potkrijepljene naučnim podacima i dokazane iskustvom. Potrebno je uvrstiti odredbu za nepredviđene situacije za sve dodatne potrebe (npr. istraživanje, ispitivanje materijala).
23. Potrebno je uspostaviti posebne komunikacijske kanale među svim stranama uključenim u projekat. U tu bi svrhu mogao biti imenovan posebni predstavnik konzervatorskih radova.
24. Postupak implementacije trebalo bi u potpunosti dokumentovati i arhivirati te učiniti dostupnim za buduću upotrebu.

Monitoring i evaluacija

25. Nezavisna evaluacija na kraju projekta trebala bi se provoditi sa stručnjacima za baštinu i uključivati ispitivanje kulturnih, tehničkih, društvenih, ekonomskih i okolišnih ishoda te efekata na lokalne zajednice. Za male projekte s manjim budžetom trebalo bi razmotriti manje zahtjevan pristup evaluaciji. Neusklađenost s *Principima kvalitete* trebala bi posljedično dovesti do korektivnih mjera.
26. Monitoring treba provoditi u redovnim vremenskim razmacima. Dugoročna evaluacija u pogledu održivog upravljanja i održavanja trebala bi se provesti nakon razumnog vremenskog perioda, nakon završetka projekta.
27. U relevantnim fazama postupka trebalo bi osigurati odgovarajuće resurse za nezavisnu evaluaciju posebno kompetentnih stručnjaka za baštinu.

Upravljanje

28. Inicijative u oblasti baštine finansirane sredstvima EU-a trebale bi potpomoći učešće civilnog društva i zajednice.
29. Uredbe o fondovima trebale bi poticati finansiranje projekata povezanih s baštinom i prihvatiti njihove specifičnosti.

Procjena i ublažavanje rizika

30. Evropska komisija i države članice trebale bi istražiti i predložiti prilagođenu politiku upravljanja rizicima za projekte kulturne baštine i projekte sa efektima na kulturnu baštinu jer su sveobuhvatne procjene rizika ključne za uspjeh projekata kulturne baštine.

Istraživanje

31. Trebalo bi povećati tehničku, administrativnu i finansijsku podršku integrisanoj istraživačkoj politici i zajedničkom programiranju kulturne baštine u Evropi jer bi se time doprinijelo konceptualizaciji evropske dimenzije kulturne baštine. Trebalo bi provesti istraživanje o finansiranju intervencija kod kulturne baštine i njihovim efektima na kvalitetu. Izgradnja sinergija s drugim finansijskim programima EU-a mogla bi osigurati značajne društvene i ekonomske koristi.
32. Potrebno je izdvojiti finansiranje za provedbu istraživanja na makronivou (trendovi, efekti) i mikronivou (studije slučaja i usporedba dobrih praksi) kako bi se podržao proces programiranja na nivou EU-a te na nacionalnom i regionalnom nivou te kako bi se pružile potrebne osnovne informacije prije provođenja bilo kojeg projekta.
33. Trebalo bi razviti transdisciplinarnе istraživačke programe i unaprijediti prijenos znanja iz područja društvenih i humanističkih nauka kako bi se obuhvatila istraživanja o participativnom planiranju, integrisanom upravljanju kulturnom baštinom i razvoju pametnih tehnoloških mjera. Istraživački programi EU-a trebali bi zahtijevati da rezultati istraživanja povezanih s baštinom budu dostupni stručnjacima u području baštine, prvenstveno upotrebom repozitorija otvorenog pristupa kao što je otvoreni arhiv ICOMOS-a.
34. Evropsko istraživanje o zaštiti kulturne baštine trebalo bi osigurati odgovarajuće instrumente finansiranja i za male projekte.
35. SoPHIA, društvena platforma Horizonta 2020. o procjeni efekata i kvaliteti intervencija u evropskom istorijskom okruženju i lokalitetima kulturne baštine trebala bi se temeljiti na rezultatima ovog dokumenta o *Principima kvalitete*.

Obrazovanje i osposobljavanje

36. Kursevi obrazovanja i osposobljavanja, inicijative i programi u sektoru kulturne baštine trebali bi biti u skladu s relevantnim tekstovima i smjernicama za utvrđivanje međunarodnih standarda u tom području te redovno ažurirati svoje planove i programe kako bi bili u korak s tehničkim razvojem i inovacijama.
37. U projektima kulturne baštine finansiranim sredstvima EU-a, potrebno je utvrditi odredbu za programe osposobljavanja u oblasti očuvanja ili usavršavanja, u okviru sažetka projekta i tenderske procedure, u mjeri u kojoj je to izvodljivo.
38. Uz redovno ažuriranje, informacijski sistem o najvažnijim evropskim institucijama i organizacijama za obrazovanje i osposobljavanje te njihovim kursovima, inicijativama i programima u sektoru kulturne baštine predstavljao bi koristan alat.
39. U svojim vodećim planovima i programima, institucije i inicijative za obrazovanje i/ili osposobljavanje onih koji će biti uključeni u pitanja očuvanja (kao što su urbanisti, inženjeri, arhitekti, pejzažni arhitekti, dizajneri interijera, zanatlije) trebale bi uključiti očuvanje (konzervaciju). Razumijevanje kulturne baštine trebalo bi biti dio svakog edukacijskog programa na svim nivoima.

Nagrađivanje kvalitete

40. Evropska komisija trebala bi ocijeniti mogućnosti utemeljenja posebne evropske nagrade za priznavanje kvalitete u intervencijama u području kulturne baštine finansirane sredstvima EU-a, u sinergiji s postojećim programima i nagradama.

KRITERIJI ZA ODABIR ZA PROJEKTE SA POTENCIJALNIM EFEKTOM NA KULTURNU BAŠTINU

Naše okruženje koje se neprestano razvija sadrži brojne elemente kulturne baštine. Budući da je kulturna baština opće dobro koje nije obnovljivo niti zamjenjivo, te elemente treba njegovati. Kako bi se osiguralo da naša generacija može „vratiti ono što smo posudili“, utvrđeno je sljedećih sedam principa kvalitete i kriterija odabira za intervencije u području kulturne baštine:

1. TEMELJENOST NA ZNANJU (Provođenje istraživanja i anketa, prije svega)
2. JAVNA KORIST (Imati na umu svoju odgovornost prema društvu)
3. KOMPATIBILNOST (Očuvanje „duha lokaliteta“)

4. PROPORCIONALNOST (Učiniti koliko je potrebno, u što manjoj mjeri)
5. DOBRA PROSUDBA (Oslanjanje na vještine i iskustvo)
6. ODRŽIVOST (Trajnost intervencije)
7. DOBRO UPRAVLJANJE (Proces je dio uspjeha)

Ovaj evaluacijski alat sastoji se od ključnih pitanja koja bi donositelji odluka trebali razmotriti pri procijeni kvalitete predloženih projekata s mogućim efektom na kulturnu baštinu te utvrđivanja jesu li takvi projekti vrijedni finansiranja sredstvima EU-a ili iz drugih izvora.

Postoje različite vrste projekata, mali i veliki, javni i privatni, skupi i manjih iznosa, s direktnim i indirektnim efektom na kulturnu baštinu. Principi kvalitete alata za evaluaciju utemeljena su na baštini i povezana s procesom te bi ih trebali ocijeniti donositelji odluka odgovorni za kulturnu baštinu i odgovorni za cjelokupni proces i finansije. Taj alat može biti koristan i civilnom društvu te lokalnim zajednicama i zajednicama baštine.

1. TEMELJENOST NA ZNANJU

Prvo provesti istraživanja i ankete

- Je li baština ugrožena ili joj je potreban hitan konzervatorski rad?
- Jesu li elementi baštine i okruženje istraženi i ispitani prije izrade sažetka projekta i prije osmišljavanja projekta?
- Jesu li utvrđeni svi relevantni elementi i značajke kulturne baštine? Jesu li njihova historija, trenutno fizičko stanje i vrijednosti poznate i shvaćene? Ako nisu, planiraju li se mjere za njihovo dalje utvrđivanje?
- Je li provedena procjena utjecaja na kulturnu baštinu (HIA studija)? Ako jeste, jesu li je proveli nezavisni stručnjaci s vještinama u oblasti baštine? U slučajevima u kojima postoji više mogućnosti intervencije, jesu li sve te mogućnosti uzete u obzir u procjeni efekata na kulturnu baštinu?

2. JAVNA KORIST

Imajte na umu svoju odgovornost prema budućim generacijama

- Prepoznaje li se u projektu kulturna baština kao opće dobro i odgovornost?
- Je li projekat u potpunosti usklađen s relevantnim zakonodavstvom i propisima o baštini? Ili su za njegovo odobrenje potrebna izuzeća?

- Je li projekat nužan za očuvanje historijskog okruženja i njegove kulturne baštine za buduće generacije? U slučajevima u kojima se projektima uglavnom odgovara na potrebe koje se trenutno percipiraju, a koje se mogu dalje razviti tokom vremena i time intervencije učiniti suvišnima, jesu li te intervencije potencijalno reverzibilne?
- Jesu li jasno prepoznati svi motivi i posebni interesi za projekat?
- Hoće li buduće generacije i dalje imati pristup cjelovitom bogatstvu historijskog okruženja i njegove kulturne baštine nakon predložene intervencije ili će se neke značajke izgubiti? U tom slučaju, je li taj gubitak opravdan javnom koristi i kako će ga buduće generacije percipirati/procijeniti?

3. KOMPATIBILNOST

Očuvanje duha lokaliteta

- Hoće li se predviđenim korištenjem poštovati značajke, arhitektonski sastav i relevantni elementi kulturne baštine?
- Poštuje li projekat historijsko okruženje i njegovu kulturnu baštinu, u svojim veličinama, proporcijama, prostorima, značajkama i materijalima, kao i (prijašnjem) korištenju?
- Odgovara li projekat na potrebe ljudi u smislu kognitivne i fizičke pristupačnosti?
- Poštuju li se projektom nacionalni i međunarodni standardi i principi kulturne baštine?
- Hoće li se očuvati autentičnost kulturne baštine/pejzaža?

4. PROPORCIONALNOST

Učiniti koliko je potrebno, u što manjoj mjeri

- Je li predloženi projekat oprezan u svom pristupu, posebno u slučajevima u kojima su radovi nepovratni ili je znanje nedostavno ili trenutno nedostupno?
- Je li projekat usmjeren na popravak i očuvanje, umjesto obimnije transformacije (tj. zamjene autentičnog materijala)? Je li projekat „pretjeran“ u smislu i radova i sredstava?
- Je li autentičnost očuvana, posebno ako projekat uključuje savremeni novi dizajn za (nove) namjene?
- Postoji li ravnoteža, sklad i/ili kontrolisani dijalog između kulturne baštine i novih elemenata?

5. DOBRA PROSUDBA

Oslanjanje na vještine i iskustvo

- Oslanja li se projekat na znanje iz svih relevantnih disciplina? Je li to rezultat kolektivnog i transdisciplinarnog promišljanja?
- Pokazuje li projekat razumijevanje kulturne baštine kod autora projekta, njihovu kreativnost za pronalaženje uravnoteženih rješenja, njihovo poznavanje materijala i posvećenost detaljima prilikom izrade projekata?
- Jesu li predložene tehničke intervencije dobro testirane? Mogu li se tehničke intervencije opisati kao najnovija dostignuća? Izbjegavaju li se tehnički pristupi s visokim rizicima i neizvjesnostima?
- Je li projekt svrsishodan i prilagođen određenoj kulturnoj baštini?
- Odražava li projekt nacionalne, regionalne i lokalne tradicije, standarde i specifičnosti?
- Jesu li mala i srednja poduzeća za očuvanje i izgradnju prihvatljiva za provedbu projekta?

6. ODRŽIVOST

Trajnost intervencije

- Kako će projekat utjecati na okoliš?
- Je li provedena nezavisna procjena utjecaja na okoliš? Jesu li zaključci uzeti u obzir u projektu?

- Jesu li lokalno stanovništvo i zajednice baštine uključeni u konsultacije i izradu projekta? Jesu li njihova razmatranja uzeta u obzir?
- Hoće li projekat uzeti u obzir buduće održavanje? Postoji li strategija održavanja (nakon projekta)?
- Postoji li dugoročna strategija za upravljanje kulturnom baštinom nakon implementacije projekta, posebno kod prijedloga prenamjene?

7. DOBRO UPRAVLJANJE

Proces je dio uspjeha

- Postoji li jasno razumijevanje koje stručnjake te lokalna i nacionalna tijela treba uključiti u svaki korak procesa?
- Je li procjena i ublažavanje rizika, uz stručnjake u području baštine, sastavni dio projekta?
- Hoće li se tokom i nakon implementacije projekta uspostaviti sistem monitoringa?
- Uključuje li projekat odgovarajuće odredbe za nepredviđene situacije i fleksibilnost u slučaju neočekivanih događaja ili otkrića?
- Uključuje li projekat osposobljavanje za očuvanje i upravljanje baštinom i promociju (širenje/razmjena) znanja?
- Je li projekat dio integrisane strategije održivog razvoja?

Principe pripremila grupa stručnjaka u sastavu:

Elena Dimitrova (ICOMOS Bugarska),

Marie-Laure Lavenir (Međunarodni sekretarijat ICOMOS-a),

Paul McMahon (ICOMOS Irska),

Baiba Mūrniece (ICOMOS Latvija),

Stefano Francesco Musso (ICOMOS Italija – predsjedavajući),

Gergely Nagy (ICOMOS Mađarska)

Christoph Rauhut (ICOMOS Njemačka),

Grellan D. Rourke (Odbor ICOMOS-a),

Erminia Sciacchitano (Evropska komisija) i

Bénédicte Selfslagh (ICOMOS Belgija).

Izdanje na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku priredili:

Selma Đonlagić (prevoditeljica)

Elša Turkušić Jurić, Aida Murtić (Nacionalni komitet ICOMOS u Bosni i Hercegovini)

Siniša Šešum (UNESCO Kancelarija u Sarajevu Regionalnog biroa za nauku i kulturu u Evropi)

Uz podršku projekta “Culture for Creativity for the Western Balkans” (CC4WBs) finansiranog sredstvima Evropske Unije.

Abstract: *The International Council on Monuments and Sites created the “European Quality Principles for Interventions Funded by the EU Funds with a Potential Effect on Cultural Heritage” within the European Year of Cultural Heritage (2018) and as per request of the European Commission. With an emphasis on architectural heritage and cultural landscapes, that was one of ten leading initiatives of the European Commission with the uttermost goal to secure standing effects of the European Year. Even though the recognition of cultural heritage as the general good and responsibility is a pre-condition of quality, quality goals must be taken in consideration in all phases of the process and of the life cycle, starting from designing the funding programme to evaluation as the final phase of the project.*

The ICOMOS European Quality Principles are available at the following link: <https://openarchive.icomos.org/id/eprint/2882/>. The publication includes 40 main recommendations with a set of selection criteria for evaluation of the project quality with possible effects on cultural heritage. They are listed in the text below for easier availability. ICOMOS hopes that this publication will be a useful tool for the EU institutions, member-states and other stakeholders that might be used even for advancement of quality of interventions in the area of our common heritage.

Mr.sci. Hajrudin Ćuprija

Arhiv Federacije jučer, danas, sutra....

Abstract: U radu je prezentiran kratki historijski razvoj Arhiva Federacije BiH, njegove nadležnosti i organizacija rada. Također, navedeni su podaci o arhivskoj građi smještenoj u Arhivu Federacije BiH i arhivskoj i registraturnoj građi koja se nalazi izvan Arhiva. U drugom dijelu rada istaknute su aktivnosti koje se trenutno realiziraju s akcentom na digitalnu transformaciju, važnost arhiva u tom procesu, jer arhivi moraju prvi završiti prilagodbu zakonske legislative kao preduslov reforme javne uprave i digitalne transformacije organa uprave, službi za upravu i pravnih lica na području Federacije Bosne i Hercegovine. U trećem dijelu rada navedene su naučno-istraživačke, izdavačke i kulturno-obrazovne aktivnosti Arhiva Federacije i dobitnici priznanja Arhiva Federacije u prethodne tri godine za doprinos afirmaciji arhivističke djelatnosti i pamćenju bosanskohercegovačke prošlosti. Na kraju rada predstavljani su dalji koraci u razvoju Arhiva Federacije BiH, veoma važne institucije, središte kulturnih, znanstvenih i općedruštvenih zbivanja, ključne i nezaobilazne institucije na polju digitalne transformacije i reforme javne uprave.

Ključne riječi: arhivska djelatnost, digitalna transformacija, arhivska građa, registraturna građa, izložba, naučni skup, priznanja.

Kratki historijski razvoj Arhiva Federacije BiH

Arhiv Federacije je osnovan 1994. godine, a praktično je počeo s radom u junu 1997. godine. Njegova osnovna zadaća je briga i zaštita arhivske građe nastale djelovanjem institucija i pojedinaca u Federaciji BiH. Pripada skupini relativno mlađih arhivskih ustanova u zemlji i inostranstvu. Od jedne male arhivske ustanove, koja po osnivanju nije imala nijednog dužnog metra arhivske građe, Arhiv Federacije BiH za tri decenije svog postojanja posjeduje 2.000 dužnih metara arhivske građe, 2.050 bibliotečkih jedinica, 150 dužnih metara periodike i 45 fondova. Period koji sljedi od nas će zahtijevati preuzimanje arhivske građe svih federalnih institucija, obezbjeđivanje adekvatnog prostora za istu, a iskreno se nadamo zbog značaja institucije da ćemo izgraditi i savremenu zgradu Arhiva.

Arhiv Federacije vrši stručne i druge poslove iz nadležnosti Federacije koji se odnose na: evidentiranje, preuzimanje, sređivanje, obradu, zaštitu i upotrebu ukupne arhivske građe i registraturnog materijala; razvoj arhivske djelatnosti u Federaciji, mjere osiguranja i zaštite arhivske građe, stručni nadzor nad radom registraturnog materijala i arhivske građe i odabir arhivske građe iz registraturnog materijala, izdavanje uvjerenja, potvrda i drugih značajnih isprava o činjenicama i dokazima koji se nalaze u građi koju čuva, stručno usavršavanje

radnika arhivske službe i naučnoistraživački rad, publicistički rad u arhivskoj djelatnosti i međunarodnu arhivsku saradnju.

U svom djelovanju je organizovan kroz organizacione jedinice:

- Sektor za pravne, finansijske poslove i zaštitu građe van Arhiva,
- Sektor za zaštitu arhivske građe u Arhivu.
- Sektor za INDOC službu, naučno-istraživačke i kulturno-obrazovne poslove.

Nadležnosti Arhiva Federacije BiH

Arhiv Federacije je nadležan da u skladu sa Zakonom o arhivskoj građi Federacije Bosne i Hercegovine („Službene novine Federacije BiH”, broj: 45/02), Uredbom o organizovanju i načinu vršenja arhivskih poslova u organima uprave i službama za upravu u Federaciji BiH („Službene novine Federacije BiH”, broj: 22/03) i Uredbom o organizovanju i načinu vršenja arhivskih poslova u pravnim licima u Federaciji BiH („Službene novine Federacije BiH”, broj: 12/03) uređuje arhivske poslove u federalnim organima uprave i federalnim ustanovama, odnosno u kantonalnim organima uprave i kantonalnim ustanovama, gradskim i općinskim službama za upravu organizovanim u Federaciji Bosne i Hercegovine koji se odnose

na način donošenja liste kategorija registraturne građe sa rokovima čuvanja, postupak odabiranja arhivske građe iz registraturne građe, način vođenja i korištenja arhivske knjige, uslove čuvanja registraturne i arhivske građe, odabiranje arhivske građe iz registraturne građe i način primopredaje arhivske građe između organa i službi za upravu i nadležnog arhiva. Arhiv Federacije je nadležan da vodi brigu o arhivskoj i registraturnoj građi nastaloj djelatnošću: Parlamenta Federacije, Predsjednika Federacije, Potpredsjednika Federacije, Vlade Federacije, federalnih organa uprave i federalnih ustanova, odnosno drugih federalnih institucija, udruženja građana i drugih pravnih lica. Dakle, Arhiv Federacije je nadležan nad 619 registratura od toga 387 registratura organa uprave i službi za upravu i 232 pravnih lica.

Arhivska građa smještena u Arhivu Federacije BiH

Arhivska ustanova može normalno funkcionirati i obavljati zakonom propisane radne zadatke ako ima odgovarajuće smještajne uvjete. Pod odgovarajućim smještajnim uvjetima podrazumijevamo: prostorije za smještaj arhivske građe – depoe, te radne prostorije za obradu, sređivanje i korištenje građe. Arhivska zgrada bi, prema arhivskim standardima i normativima, osim depoa i prostorija za prijem građe, trebala da ima uslovne prostorije za: sređivanje, obradu, digitaliziranje arhivske građe, mikrofilmovanje i razvijanje filmova mora da je zamračena i sa odgovarajućim električnim instalacijama.

Prostorije za smještaj i čuvanje građe – depoi, trebalo bi da su osigurani od vlage, suviše svjetlosti, požara, glodara, insekata i drugih uzorka uništenja i oštećanja. Police u arhivskim depoima morale bi biti metalne, tavanice i pod od maltera, električne instalacije od nesagorivih provodnika sa automatskim gašenjem, a prozori zaštićeni metalnim kopcima ili žaluzinima. U svakoj prostoriji trebalo bi da se nalaze protivpožarni aparati, te aparati za mjerenje vlage (higometri) i za mjerenje temperature (termometri), manipulativna i kolica za transport građe. Arhiv Federacije je smješten u zgradi Vlade Federacije, u pet kancelarija, na devetom spratu su zaposlenici, a arhivska građa, biblioteka i čitaonica se nalaze u niskom prizemlju iste zgrade.

Arhivska građa je smještena u tri depoa ukupne kvadrature 466 m²

- Depo 1; 84 m²,
- Depo 2; 253 m²,
- Depo 3; 129 m².

U navedenim prostorima su smješteni; 45 fondova količine 2 000 dužnih metara arhivske građe, 2.050 bibliotečkih jedinica i 150 dužnih metara periodike. Kapaciteti su u potpunosti popunjeni.

Arhiv Federacije BiH - depo

Arhivska i registraturna građa izvan Arhiva

S obzirom na činjenicu da se ove godine navršava trideset godina od osnivanja Federacije Bosne i Hercegovine i njenih institucija, a to istovremeno znači da započinje naša obaveza preuzimanja arhivske građe. S tim u vezi, u prethodnom periodu smo započeli sa analizom svih registratura organa uprave, službi za upravu i pravnih lica koji su u nadležnosti Vlade Federacije ili je ona većinski vlasnik, koliko posjeduju arhivske i registraturne građe koja se nalazi izvan Arhiva Federacije, odnosno u njihovim depoima. Napominjemo da smo u prvi prioritet stavili federalne institucije. Na osnovu do sada prikupljenih podataka u prvoj fazi, a u skladu sa Zakonom o arhivskoj građi, nužno je preuzeti 4573 dužna metra arhivske građe za šta je neophodno obezbijediti prostor od 460 m². Važno je naglasiti da većina federalnih institucija imaju problem sa smještajem arhivske građe, te jedva čekaju da istu predaju Arhivu Federacije.

Digitalna transformacija

Razvoj informacijsko-komunikacijske tehnologije i njezina implementacija u sve sfere društva je danas neophodna. Tu činjenicu dokazuju i dosadašnji planovi i strategije Evropske unije poput Lisabonske strategije. Naime, Evropsko vijeće je na sastanku održanom u martu 2000. godine u Lisabonu usvojilo skup strategija koja se sastoje od sedam ciljeva, a jedan od tih ciljeva je efikasnije korištenje novih informacijskih tehnologija. Preporuke Evropske komisije MoReq-model zahtjeva za upravljanje elektronskim dokumentima i drugim međunarodnim standardima i Uredba (EU) br. 910/2014 Europskog parlamenta i Vijeća od 23. juna 2014. godine o elektroničkoj identifikaciji i uslugama povjerenja za elektroničke transakcije.

Institucije vlasti zemalja regiona, Evrope i Svijeta prate globalne trendove i idu putem fundamentalne transformacije načina na koji funkcionira javni sektor, ali i načina pružanja usluga korisnicima. U Bosni i Hercegovini institucije vlasti na svim nivoima uprave prolaze kroz digitalnu transformaciju kako bi pružale javne usluge efikasnije, transparentnije i isplativije, a što građani modernog doba i očekuju od istih. Digitalna transformacija podrazumijeva procese koji se odnose na duboke promjene koje se događaju u svim sektorima ekonomije i društva, a kao rezultat usvajanja i primjena digitalnih tehnologija. Koristi od digitalne transformacije javne uprave imaju građani, pravni subjekti, a na koncu i javna uprava, a ogledaju se u transparentnijoj i efikasnijoj upravi, kao i na uštedama u pružanju javnih usluga.

Razvoj novih tehnologija omogućio je da se organizacije kroz digitalnu transformaciju povežu sa svojim korisnicima na različite načine, poput informiranja, pomoći u odlučivanju, prikupljanja informacija i slično. Proces transformacije podrazumijeva faze poput digitalizacije i digitalne transformacije. Digitalizacija podrazumijeva transformaciju podataka i informacija u digitalni format koji je moguće pohraniti, procesuirati i prenositi korištenjem digitalnih i informacionih tehnologija. Digitalizacija, s druge strane, podrazumijeva transformaciju procesa i operacija na način da iste budu automatizirane korištenjem digitalnih i informacionih tehnologija. Konačno, digitalna transformacija podrazumijeva sveobuhvatne promjene u cijeloj organizaciji koje dovode do potpuno novog načina pružanja usluga. Jedan od osnovnih ciljeva današnjih arhiva je prilagoditi svoje poslovanje novim trendovima i potrebama informacijskog društva. Pojam informacijskog društva može se razumjeti kao sinonim za nove informacijske i komunikacijske tehnologije kao i naziv za informatički obrazovano savremeno društvo. Arhiv Federacije BiH je u prethodnom periodu napravio velike iskorake i napredak na polju digitalne

transformacije i prilagođavanju svog poslovanja novim trendovima i potrebama informacijskog društva. Naša institucija je opredjeljena da pomogne institucijama i organizacijama iz djelokruga svojih nadležnosti da na zakonit način i sigurno upravljaju svojom dokumentacijom i s tim ciljem će ponuditi stručnu i tehničku pomoć svim registraturama na uvođenju efikasnog sistema za upravljanje dokumentima. Prije svega smo obezbijedili veoma vrijedan softver za digitalni arhiv vrijednosti 250 000 KM. Preuzimanjem ovog vrijednog softvera Arhiv Federacije je započeo novu eru rada institucije, prateći savremene tokove i tehnologiju, te zvanično započeo digitalizaciju arhivske građe.

Glavni cilj projekta je da se arhiva učini lahko dostupnim, kao i da olakša istraživanje arhive. Također, važan rezultat projekta je obezbjeđivanje kontinuiteta podataka, čak i u slučaju katastrofe u prostorijama korisnika (požar, poplava). Pored navedenog Arhiv Federacije je sklopio sporazum o stručno-tehničkoj saradnji sa renomiranom bosanskohercegovačkom kompanijom Cloud IT d.o.o. Sarajevo koja više od deset godina razvija digitalna rješenja i alate komunikacije sa registraturama koja je bez naknade ustupila Arhivu Federacije. Arhiv Federacije je u prethodnom periodu započeo proces digitalne transformacije i umrežavanje svih registratura (organa uprave i službi za upravu i pravnih lica), odnosno uvođenje digitalnih servisa komunikacije sa korisnicima - registraturama.

Sporazum o stručno-tehničkoj saradnji sa Cloud IT d.o.o

U sklopu aktivnosti izrade registra institucija nad kojima Arhiv FBiH ima nadležnost nadzora i kontrole arhivskog poslovanja prikupljeni su podaci o 619 registratura organa uprave, službi za upravu, te pravnih lica iz nadležnosti Arhiva FBiH. U proteklom periodu kreirali smo upitnik koji smo poslali svim registraturama, tražeći podatke o

registraturama, te pitanja u vezi provođenja zakona o arhivskoj djelatnosti FBiH u njihovim institucijama. Trenutno prikupljamo informacije o stručnom osoblju unutar institucija kao i o načinu vođenja arhivske knjige i arhivskih poslova čija će uspostava osnovnih pokazatelja u registru biti kompletirana. U okviru strategije aktivne komunikacije sa registraturama Arhiv FBiH je, u sklopu sporazuma o stručno tehničkoj saradnji sa BH kompanijom CloudIT d.o.o. Sarajevo, pripremio odgovarajuću obuku za sve odgovorne u registraturama koje želi obučiti za zakonito upravljanje registraturnom i arhivskom građom. Pored obuke Arhiv FBiH će osigurati efikasnije digitalne servise za komunikaciju sa registraturama i osigurati da svoje zakonske obaveze izvršavaju jednostavno i na vrijeme.

U okviru digitalnih servisa koje će Arhiv FBiH ponuditi registraturama nad kojima ima nadležnost su:

- Dostava prijedloga Liste kategorija sa rokovima čuvanja i cijeli proces odobravanja Liste kategorija koje će biti praćen digitalnim poslovnim procesom;
- Dostava arhivske knjige koja je definirana Zakonom o arhivskoj građi će također biti omogućena putem digitalnih servisa;
- Dostava liste građe za otpis kao i kompletan postupak izlučivanja i otpisa dokumentacije će biti ispraćen uz podršku digitalnog procesa.
- Na ovaj način Arhiv FBiH je prva institucija u BiH koja će svojim korisnicima – registraturama ponuditi cjelovita digitalna rješenja sa ciljem olakšanja poslovanja i potpune zakonske usklađenosti na području arhivskog poslovanja kroz besplatne servise arhiviraj.ba i DARHIV koje je kroz sporazum o saradnji Arhivu FBiH donirala kompanija CloudIT. Sve ove funkcionalnosti će korisnicima biti predstavljene na obuci koju će Arhiv FBiH organizirati preko Agencije za državnu službu FBiH.

Centar za digitalizaciju

Arhiv Federacije je nedavno otvorio Centar za digitalizaciju, najsavremeniji takav centar u Bosni i Hercegovini ali i regionu, u kojem se u jednom danu može digitalizirati više od 50.000 dokumenata. Centar je izuzetno važan kao preduslov digitalnoj transformaciji javne uprave u Federaciji BiH. Odmah nakon otvaranja Arhiv Federacije je započeo proces digitalizacije trajne arhivske građe Vlade Federacije BiH, organa uprave i službi za upravu koje su u nadležnosti Arhiva Federacije BiH. Centar za digitalizaciju Arhiva Federacije BiH je finansirala Turska agencija za saradnju i koordinaciju (TIKA) u saradnji sa Cloud IT d.o.o. Sarajevo u vrijednosti oko 250.000 KM.

Centar za digitalizaciju

Otvaranje Centra za digitalizaciju

Harmonizacija zakonske regulative

Arhiv FBiH je zadužen za pripremanje i predlaganje zakonskih i podzakonskih akata kada je riječ o upravljanju registraturnim i arhivskim materijalom (u papirnom i digitalnom obliku), načinu i standardu pohrane i čuvanja registraturnog i arhivskog materijala, budućem načinu upotrebe elektronskog dokumenta i digitalnog potpisa i u tom smislu želi da uzme aktivnu ulogu u budućim aktivnostima u ovim procesima, a u skladu s Uredbom (EU) br. 910/2014 Europskog parlamenta i Vijeća od 23. juna 2014. godine o elektroničkoj identifikaciji i uslugama povjerenja za elektroničke transakcije i Modelom zahtjeva za upravljanje elektronskim dokumentima, DLM Forum – Europska komisija 2001. godine. Zakon o elektronskom dokumentu FBiH („Službene novine Federacije BiH”, broj: 55/13). Arhiv Federacije je jedan od glavnih ciljeva za 2024. godinu definirao hitnu harmonizaciju zakonske regulative, a u skladu sa svojim nadležnostima iz oblasti arhiviranja, a sa ciljem da proširi svoje djelovanje na oblasti digitalnog arhiviranja i da na taj način stvori pretpostavke za upotrebu elektronskog dokumenta, a u skladu sa važećom regulativom u Bosni i Hercegovini, te međunarodnim smjernicama i standardima za sve institucije (organe uprave, službi za upravu i pravna lica) na području Federacije BiH. Izmjenama i

dopunama Zakona o arhivskoj građi FBiH Arhiv će omogućiti upotrebu elektronskih dokumenata u skladu sa BiH regulativom i međunarodnim standardima i smjernicama poštujući temeljna načela upotrebe i upravljanja elektronskim dokumentima: načelo očuvanja dokumentarnog materijala i iskorištenosti njegovog sadržaja, načelo trajnosti, načelo cjelovitosti, načelo dostupnosti i načelo zaštite kulturnog naslijeđa.

Novi Zakon će odrediti postupke i uslove zaštite elektronske dokumentarne građe, tako da pri prijemu, pretvorbi, pohrani i reprodukciji bude osigurana njegova upotrebljivost, dostupnost, nepromjenjivost, cjelovitost sadržaja i oblika, autentičnost, vjerodostojnost, mogućnost migracije i tako dalje.

Zbog iznimno brzog razvoja informacionih tehnologija, neophodno je usvojiti nove Uredbe o organizovanju i načinu vršenja arhivskih poslova u organima uprave i službama za upravu i pravnim licima u Federaciji BiH, te uredbu o jedinstvenim tehnološkim zahtjevima za čuvanje elektronskog gradiva u digitalnom obliku, usvojenim temeljem novoga Zakona, čime će se odrediti način izvođenja uslova i tehnoloških zahtjeva, odnosno standardi prijema, pretvorbe, čuvanja, dostupnosti, reproduciranja, odnosno očuvanja digitalnih zapisa (naročito za formate i nosioce zapisa).

Zbog stalnih i brzih promjena računarske, mašinske i programske opreme, usluga – radnji, medija odnosno nosioca zapisa, načina zapisa, formata itd., nepotrebno je tehnološke zahtjeve odrediti Zakonom, već podzakonskim aktima, jer su važeći akti prepreka digitalnoj transformaciji, a koja treba da bude zasnovana na međunarodnim standardima i da doprinese harmonizaciji, standardizaciji, unificiranosti, sveobuhvatnosti i olakšanju javnoj upravi i privredi sa omogućavanjem upotrebe elektronskog dokumenta.

Izmjenama i dopunama Zakona i podzakonskih akata, Arhiv će propisati precizne korake certifikacije IKT-sistema (informaciono-komunikacione tehnologije), a u skladu sa Zakonom o elektronskom dokumentu FBiH i međunarodnim standardima, a koji će omogućiti ispunjavanje preduslova za kreiranje, slanje, prijem, čuvanje i arhiviranje elektronskih dokumenata.

Naučno-istraživačke, izdavačke i kulturno-obrazovne aktivnosti Arhiva Federacije

Jedna od djelatnosti koje su omogućile arhivima nasuprot nekadašnjoj zatvorenosti, danas u njihovom životu bude prihvaćena kao neophodna potreba, jeste i njihova kulturno-obrazovna djelatnost. Ovakav preokret je rezultat novih koncepcija i pristupa o arhivima i njihovoj ulozi u društvu, nastalih na osnovu novih društvenih pojava koje su se zbile u prošlosti.

Arhivi u savremenim tokovima obuhvataju stručnu, kulturnu, naučnu, upravnu i uslužnu djelatnost. Pored navedenog arhivi imaju izrazito veliku ulogu u stvaranju kolektivnog identiteta jednog društva. Imaju moć nad oblikom i smjerom povijesnog učenja, kolektivnog pamćenja i nacionalnog identiteta, nad time kako sebe poznamo kao pojedince, grupe i društva. Oni čine povijesnu i kulturnu memoriju društva, oni povezuju sadašnjost i povijest. U savremenom okruženju arhivi teže postati središta kulturnih, znanstvenih i općedruštvenih zbivanja. Pripremanje i organiziranje raznih izložbi i naučnih skupova je važan segment našeg rada, to je upravo oblik kulturno – prosvjetne djelatnosti koji arhivima pruža najšire polje rada i prezentiranje javnosti historije jedne države.

Savremeno društvo ne može zamisliti, naprimjer, neku naučnu ili kulturnu instituciju koja bi mogla živjeti izolovano, zatvoreno, isključivo posvećana svom internom, stručnom i naučnom radu, a to znači koja bi bila dovoljna sama sebi. Osnovna ideja u savremenoj demokratizaciji svih društvenih djelatnosti, pa i kulture, upućuje ih, naravno sa institucijama koje u njoj djeluju, na što intenzivnije obogaćivanje tekućeg društvenog života. Ovaj problem demokratizacije kulture, o kome se u savremenom svijetu sve više govori, za našu zemlju ima duboko značenje.

Jedna od osnova na kojima se temelji ovakav preobražaj je revalorizacija kulturne baštine naših naroda, u šta spada i arhivska građa. Njena interpretacija u historiografiji, publicistici i ostalim djelatnostima kulturno – prosvjetnog života treba da doprinese pobjedi nad starim shvatanjima i idejama u nauci. Karakter arhivskog dokumenta, koji on ima po svom obliku, tekstu koji sadrži, po elementima koji ga čine izvorom informacija i svjedokom historijskih procesa, čine da je on ne samo nezaobilazno sredstvo za naučne i druge (pravne i sl.) potrebe već i veoma pogodan za razne oblike kulturno – prosvjetne djelatnosti. Ogromna je snaga kojom originalni arhivski dokument, a uz to i na savremen način prezentira, djeluje na njegovog posmatrača. Neposredni kontakt, vizuelni efekt i doživljaj koji publici pruža originalni dokument može zadovoljiti želju sa upoznavanjem sredine u kojoj je nastao, odnosno života u tom periodu. Vrlo su raznovrsni oblici rada koji nam omogućavaju da to sredstvo koristimo. To su: naučni skupovi, okrugli stolovi, arhivske izložbe i predavanja, proučavanje zavičajne historije, saradnja sa školama, bibliotekama, muzejima i galerijama, sredstva javnog informisanja (štamptom, radijom, televizijom), turističkim i drugim organizacijama i sl.

Zbog gore svega navedenog, arhivi u savremenom okruženju arhivi teže postati središta kulturnih, znanstvenih i opće-društvenih zbivanja. Pripremanje i organiziranje raznih izložbi je važan

segment našeg rada, to je upravo oblik kulturno-prosvjetne djelatnosti koji arhivima pruža najšire polje rada i prezentiranje javnosti historije jedne države. Uzevši u obzir da živimo vrijeme borbe za istinu odnosno borbe protiv falsificiranja bliske bosanskohercegovačke prošlosti smatramo se i pozvanim da organiziramo naučne skupove i izložbe putem kojim ćemo prezentirati dokumente i fakte i dati naučni odgovor na kvazi-naučne projekte i rezultate tih nenaučnih istraživanja i falsificiranja naše bliske prošlosti. To smatramo i moralnom obavezom prema žrtvama, ali i prema generacijama koje će doći poslije nas. Naučna istraživanja, provjerljivost rezultata do kojih se dođe naučnim metodama jedini su garant utvrđivanja istine.

Arhiv Federacije je u prethodnom periodu realizirao desetine izložbi, nekoliko naučnih skupova i okruglih stolova. Navest ćemo samo neke od njih koje smo realizirali u prethodne dvije godine.

- Organizovane su arhivske izložbe pod nazivom:**
- "Tri decenije nezavisnosti BiH"
 - "Žene borci Armije Republike Bosne i Hercegovine"
 - "Bosna u vrijeme Kulina bana" Zenica
 - "Dokumentovan, a nepresuđen genocid"
 - 9.januar-Put u genocid"
 - "1. mart - Dan nezavisnosti BiH"
 - "Zločini bez granica"
 - "Underground-Pod zemljom" (Atomsko sklonište Ciglane-Sarajevo)

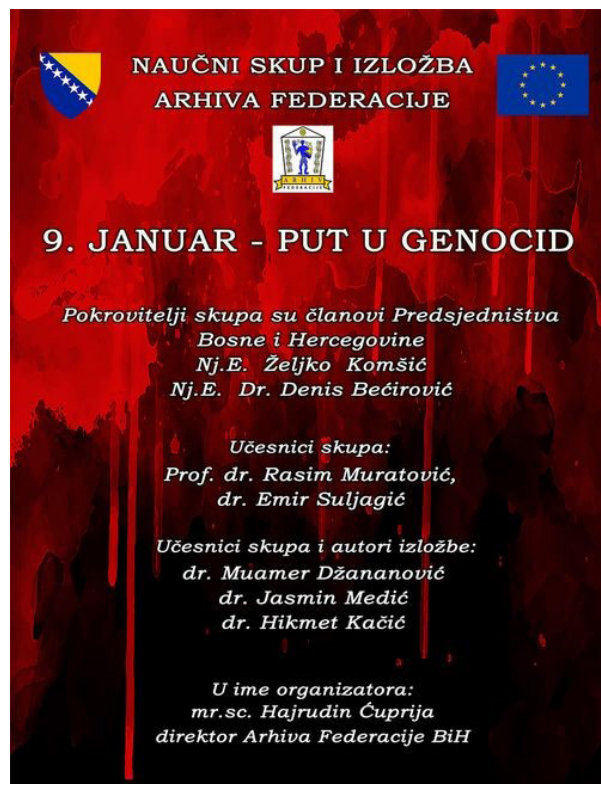
Izložba; Žene borci Armije RBiH

Izložba; Zločini bez granica

Izložba; Dokumentovan, a ne presuđen genocid

Izložba; 9.januar-Put u genocid

Izložba; Underground-Pod zemljom

Naučni skupovi:

- “Dokumentovan, a nepresuđen genocid”
- “9.januar-Put u genocid”

Naučni skup -9. januar-Put u genocid

Okrugli stolovi:

- “Tri decenije nezavisnosti Bosne i Hercegovine”
- “Žene borci Armije Republike Bosne i Hercegovine”

Okrugli stol i izložba; Tri decenije nezavisnosti BiH

U prethodnom periodu smo uspostavili saradnju sa velikim brojem institucija i udruženja, a cilju realizacije zajedničkih projekata. Navest ćemo samo neke od njih:

- Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“
- Udruženje” Žene borci 92-95”
- Muzeja Unsko-sanskog kantona
- Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta
- Bosansko kulturni centar Tuzla
- CloudIT d.o.o. Sarajevo /D-Arhiv

- JU Muzej „Alija Izetbegović”
- Centrom za zaštitu ljudskih prava i toleranciju- Polimlje
- Udruženjem Prijedorčanki” Izvor”
- JU Muzej Sarajevo
- Bošnjačko-nacionalno vijeće Srbija
- Istraživačko dokumentacioni centar Sarajevo
- Fond Memorijala KS
- Državni arhiv Sjeverne Makedonije
- Državni arhiv Crne Gore
- Memorijalni centar Srebrenica

Uspostavljena saradnja sa Državnim arhivom Crne Gore

Uspostavljena saradnja sa Državnim arhivom Sjeverne Makedonije

Uspostavljena saradnja sa Državnim arhivom Republike Slovenije

Dodjela priznanja Arhiva Federacije

Arhiv Federacije u skladu sa Uredbom o zaštitnom znaku Arhiva Federacije i vrsti, kriterijima i postupku dodjele priznanja u oblasti arhivske djelatnosti („Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine“, broj 29/18), domaćim ili inozemnim ličnostima, državnim organima, pravnim licima i institucijama za njihov doprinos u afirmaciji arhivističke djelatnosti dodjeljuje sljedeća priznanja, i to:

- Plaketa Kralj Tvrtko Prvi Kotromanić
- Plaketa Povelja Kulina bana
- Plaketa Bosanski stećak
- Pismena pohvala Arhiva Federacije

Arhiv Federacije u prethodne tri godine, dodijelio je priznanja za doprinos afirmaciji arhivističke djelatnosti i pamćenju bosanskohercegovačke prošlosti i to;

- Plaketa Kralj Tvrtko Prvi Kotromanić: Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“, Bošnjačka zajednica kulture „Preporod“, Jevrejsko kulturno-prosvjetno i humanitarno društvo „La benevolencija“ i Srpsko prosvjetno i kulturno

društvo „Prosvjeta“, te Christiane Amanpour, Ed Vulliamy i Roy Gutman.

- Plaketa Povelja Kulina bana: Florence Hartmann, Amor Mašović, dr. Emir Suljagić, Avdo Huseinović, Ian Williams, Penny Marshall i Bob Stewart.
- Plaketa Bosanski stećak: Nacionalna i univerzitetna biblioteka Bosne i Hercegovine.
- Pismena pohvala Arhiva Federacije: Muharem Handanović, Šefko Hodžić i Indira Kučuk – Sorguč

Dodjela priznanja Arhiva Federacije

Umjesto zaključka

Vlada Federacije BiH je nedavno prihvatila Informaciju o stanju u Arhivu Federacije Bosne i Hercegovine sa akcentom na digitalnu transformaciju u skladu sa važećom regulativom i međunarodnim standardima sa ciljem stvaranja pretpostavki za digitalno arhiviranje i upotrebu elektronskog dokumenta u organima uprave, službi za upravu i pravnih lica u Federaciji BiH. Arhiv Federacije, a u skladu sa svojim nadležnostima i zaključkom Vlade je u fazi Izmjene i dopune Zakona o arhivskoj građi FBiH, a sa ciljem omogućavanja upotrebe elektronskog dokumenta. Također, u pripremi su prijedlozi; Uredbe za upotrebu elektronskih dokumenata, digitalno arhiviranje i certifikaciju IKT-sistema za upravljanje elektronskim dokumentima, prijedlog Uredbe o organizovanju i načinu vršenja arhivskih poslova u organima uprave i službama za upravu u Federaciji BiH i prijedlog Uredbe o organizovanju i načinu vršenja arhivskih poslova u pravnim licima u Federaciji BiH, a u skladu sa Zakonom o elektronskom dokumentu FBiH i međunarodnim standardima iz oblasti digitalnog arhiviranja.

Pored navedenog, aktivno radimo na rješavanju trajnog smještaja Arhiva Federacije, koji je nakon nekoliko preseljavanja smješten u zgradi Vladi, u uslovima koji ne ispunjavaju ni minimalne standarde za smještaj arhivske građe, a pored

toga su svi kapaciteti popunjeni. Arhiv Federacije je dužan u skladu sa Zakona o arhivskoj građi Federacije Bosne i Hercegovine, po isteku 30 godina od nastanka građe preuzeti istu od stvaraoaca, a s obzirom da je veliki broj institucija/registratura osnovan 1994. godine, bit će neophodno u narednom periodu preuzeti njihovu arhivsku građu za koju je neophodno obezbijediti prostor. Napravljena je detaljna analiza svih registratura u smislu središnosti arhivske građe i količine arhivske građe da bi se blagovremeno pristupilo obezbjeđivanju prostora za prijem iste.

Arhiv FBiH je prva institucija u BiH koja će svojim korisnicima – registraturama ponuditi cjelovita digitalna rješenja sa ciljem olakšanja poslovanja i potpune zakonske usklađenosti na području arhivskog poslovanja kroz besplatne servise arhiviraj.ba i DARHIV. U narednom periodu Arhiv FBiH će organizirati obuku za korištenje digitalnih servisa za komunikaciju sa registraturama i osigurati da svoje zakonske obaveze izvršavaju jednostavno i na vrijeme.

Također, nakon otvaranja Centra za digitalizaciju u narednom periodu ćemo intenzivnije raditi na digitalizaciji arhivske građe Vlade Federacije BiH, organa uprave i službi za upravu koje su u nadležnosti Arhiva Federacije BiH.

Abstract: *The work gives a short description of the historical development of the Archives of the Federation of Bosnia and Herzegovina, its competencies and organisation of work. In addition, it represents the data on the archival material stored in the Archives of the Federation of BiH, as well as on the archival material and current records outside of the Archives. In the second part of the work, the author lists the activities that are currently performed in the Archives with an emphasis on digital transformation and importance of the Archives in the process of digital transformation, considering that the Archives must be the first to align the relevant legislation as a pre-condition of the public administration reform and digital transformation of the administration, its services and legal entities in the Federation of Bosnia and Herzegovina. The third part of the work presents the scientific-research, publishing and cultural-educational activities of the Archives of the Federation of BiH and also lists the winners of the Archives awards for contribution given to affirmation of archival business and memory of the BiH past in the last three years. In the end, the author lists further steps to be undertaken in the development of the Archives of the Federation of BiH, which is considered to be a very important institution, a centre of cultural, scientific and general social happenings, the key and unavoidable institution in field of digital transformation and reform of public administration.*

Mr. Ornela Rezinović, dipl.graf.ing.
Zavod za zaštitu spomenika

Zaštitni premazi i punila za papir

Abstract: *Eksperiment korištenja rasprostranjenog korova, postojećeg ili kultivisanog, u svrhu dobijanja zaštitnog premaza za arhivski papir koji bi produžio njegovu trajnost na dugi vremenski period, po ugledu na japanski papir koji je u Evropi skup ali neophodan u arhivima.*

Sama sirovina koja je u fokusu eksperimenta ima dobre fizičko-kemijske osobine kao punilo za papir koje bi u potpunosti mogle imitirati osobine japanskog papira uz dobre ekološke i ekonomske efekte.

Uvod

Grafička industrija treća je, najrazvijenija i najraširenija industrija u svijetu, nakon prehrambene i farmaceutske. Iako je područje njenog djelovanja odavno prošireno na digitalne medije, papirni mediji i dalje ostaju kamen temeljac grafičke komunikacije i izražavanja. Grafička industrija djeluje u bliskoj vezi s papirnom industrijom neprestano prilagođavajući kvalitetu papira rastućim potrebama proizvodnje, stvarajući tako najbolje moguće ispise po najprihvatljivijoj cijeni. Drugim riječima, papirna industrija uspješno prati sve napretke u grafičkom sektoru, pravovremeno odgovarajući na nove zahtjeve kreiranjem različitih premaza za papir. Ovi premazi papira izrađeni su prema pažljivo formuliranim receptima koji garantiraju kvalitetu, vizuelnu i taktilnu privlačnost i vrhunski otisak, pri čemu se ne vodi mnogo računa o trajnosti. Težitiše kod otpornosti papira u savremenoj tehnologiji je otpornost na atmosferilije više nego na gljivice i bakterije koje su istinski neprijatelji papira.

S druge strane problematike trajnosti su arhivisti koji rade u muzejima ili drugim ustanovama koje čuvaju manje ili veće zbirke papirnih dokumenata različitog porijekla, starosti ili sadržaja, koji susreću se s brojnim problemima u očuvanju ove vrste arhivske građe.

Stoga je važno nastaviti s kontinuiranim istraživanjem tehnologije proizvodnje papira kako bi se na adekvatan način riješila pitanja vezana uz očuvanje dokumenata.

U tom smislu, ovaj članak predstavlja jedan od novih pristupa koji se temelji na prirodnim potencijalima biljke crni bljušt (*Dioscorea communis*, *Tamus communis*).

Prednosti bljušta u tehnologiji papira su dvojake:

- Može se koristiti kao osnova za punila koja bi omogućila stvaranje papira visoke kvalitete i dugotrajnosti, pa bi eventualni plantažni uzgoj bljušta potencijalno mogao dovesti do održivije i finansijski učinkovitije proizvodnje papira;
- Ekstrakcija steroidnih saponina iz bljušta omogućuje proizvodnju finog premaza za papir koji se može koristiti za obradu dokumenata u vrijednim arhivskim zbir-kama kako bi se smanjila degradacija, poboljšala zaštita i produžila dugovječnost.

Osnovna komponenta - *Tamus communis*

Osnovni sastojak za novu tehnologiju papira predstavljenu u ovom članku je biljka *Dioscorea communis*, također nazvana *Tamus communis*, na engleskom *black bryony*, *lady's-seal* ili *black bindweed*.

Podzemni dio biljke je zadebljali korijen u obliku rizoma koji može doseći 20-30 cm duljine i 5-10 cm širine. Vanjska strana mu je smečkasta, a jezgra bijela. Sadrži veliku količinu ljepljivog soka (sluzi), specifičnog neugodnog mirisa i papreno-gorkog okusa.

Stabljika je vrlo dugačka, tanka i vijugava, penje se po drveću i grmlju. Listovi su mu tanki, sjajni i različitog oblika, od jajolikog i trokutastog do srcolikog sa šiljastim vrhom. Mladi listovi mogu se koristiti u kuhinji, ali konzumacija većih količina može izazvati gastrointestinalne smetnje.

Stanište: *Tamus communis* raste na neobrađenom, nutritivno bogatom, nevezanom, blago kompostiranom, kamenitom ili glinastom tlu od nizina do planina. Dio je niskog rastinja u umjerenim listopadnim šumama i izdanacima.

Rasprostranjenost: *Tamus communis* je rasprostranjen diljem atlantske obale zapadne Europe, sve do Belgije i Engleske, u srednjoj i južnoj Europi, na Kanarskim otocima, Krimu, Kavkazu, Maloj Aziji (Anadolija), Iraku, Iranu kao i sjevernoj Africi.

Sabiranje: rizom (korijen) se bere u svako doba, a mladi jestivi listovi moraju se brati u martu. Biljka cvate od maja do jula, dok sazrijeva u avgustu, dajući osebujne crvene bobice.

Hemijski sastav: škrob, kalcijev oksalat u obliku velikih vretenastih kristala, steroidni saponini. Saponini su sadržani i u rizomu (korijenu) i bobicama. Biljka je nedovoljno istražena.

Indikacije: Narodni lijek za hematome i reumatizam. Može se koristiti kao razrijeđeni sok svježe iscijeđen iz korijena u obliku obloga (kompresa). Nuspojave su obično lokalne upale, mjehuri i rane, djelomično zbog velikih i oštrih kristala kalcijevog oksalata, ali uglavnom zbog toksičnosti rizoma i crvenih bobica u zreloj biljci. Stoga, dijelove tijela tretirane ovim oblozima treba isprati mlijekom, a potom nahraniti aromatičnim uljima ili prirodnim umirujućim balzamicima. Bilo je nekoliko slučajeva smrtonosnog trovanja, uglavnom zbog nepravilnog rukovanja i gutanja.

Steroidni saponini

U prirodi su steroidni saponini rijetko raspoređeni spojevi. Karakteristično ih proizvode jednosupnice iz porodice Dioscoreaceae, uključujući i *Tamus communis* kao jednog od predstavnika ove porodice. Saponini se nalaze u staničnoj citoplazmi, gdje se sintetiziraju kao fitoaleksini, čiji je cilj zaštita stanice od bakterijskih i gljivičnih infekcija. Obično su ravnomjerno raspoređeni unutar biljke, no ipak su saponini u najvećoj koncentraciji akumulirani u njezinim podzemnim organima, kao što su korijen, rizom i lukovica, te u plodovima i sjemenkama.

Fizikalna i kemijska svojstva

Steroidni saponini imaju jezgru koja se sastoji od 27 atoma ugljika. To su amorfnе tvari visoke molekularne mase i kristalne strukture neugodnog mirisa i nadražujućeg okusa poput sapuna. Saponini su izrazito polarni (ionizirani), pa se otapaju u vodi kao i u razrijeđenim alkoholima. Njihova ekstrakcija iz biljaka nije jednostavna: prvo

se cijeli kompleks saponina ekstrahira razrijeđenim metanolom; zatim se pojedine komponente odvajaju i izoliraju metodom preparativne kromatografije.

Dešifriranje strukture saponina također je vrlo komplicirano. Temelji se na spektroskopiji nuklearne magnetske rezonancije mase. Mogu se koristiti i kromatografske metode (kao što su denzitometrija, plantarna kromatografija, tekućinska kromatografija). Međutim, većina tih metoda koristi se za identifikaciju tvari u toksikologiji, a ne za mjerenje količine saponina.

Saponini nisu otrovni za ljude i toplokrvne životinje, dok su izrazito otrovni za hladnokrvne životinje, kao što su žabe, ribe i dr.

Kada se daju intravenozno ljudima, uzrokuju hemolizu crvenih krvnih stanica. Ako je teško, može dovesti do smrti.

Metodologija

Istraživanje je obavljeno u julu 2014. godine. Korijen bljušta iskopan je na Stojčevcu, zaštićenom izvorištu koje se nalazi u podnožju planine Igman (1502m) iz treseta umjerene listopadne šume (Sarajevo, Bosna i Hercegovina). Budući da se nalazi u podnožju planine, zrak je svjež i čist tijekom cijele godine, a temperatura je niža za nekoliko stepeni u odnosu na grad. Tlo je nevezano, umjereno vlažno. Mjesto iskopa je u sjeni. Biljka je odabrana i ubrana nakon vizuelne procjene. Visoka je 1,25 m s neoštećenim velikim listovima i snažnom stabljikom, raste u blizini stabla bukve. Korijen je izvađen poljoprivrednim alatom cijeli i neoštećen. Transportiran je u laboratoriju, ispran destiliranom vodom 5 sati nakon iskopavanja i ostavljen da se suši na sobnoj temperaturi (23°C) 16 sati, nakon čega je izmjerena težina korijena bila 1,3 kg (1300 g). Površina mu je bila gotovo crna. Zatim je izrezan na male komadiće i usitnjen. Podvrgnut je centrifugiranju kroz vrlo gustu rešetku (snaga 1000W), i dobijena mikrofiltracijska kaša. Odvajanjem tekuće i čvrsta faze dobilo se 1,2 dl (120 ml) tekućine iz svakog korijena bljušta. Tekućina je bezbojna i neprozirna. Zatim je ostavljena na temperaturi od 5°C 24 sata. Čvrsta faza je također ostavljena na temperaturi od 5°C, 24 sata. Nakon tog perioda pojavila se sitna smečkasta sedimentacija u tekućoj fazi, ali je i dalje bila bezbojna i neprozirna. Tekućina je zatim promiješana porculanskim alatom i podijeljena na dvije polovice. U prvih 60 ml tekućine dodano je 60 ml destilirane vode, dok je u drugu polovicu dodan 96% etanol. Obje smjese su stavljene u disperzer. Obradeno je nekoliko različitih vrsta papira: papir zaražen bakterijama, papir zaražen

gljivicama, papir koji je promijenio boju zbog disocijacije lignina te novi visokoupojni papir koji sadrži i tekstilna vlakna (papir za likovnu umjetnost tipa Fabriano). Svi papiri su A4 formata i označeni prema vrsti smjese korištene za tretiranje. Ukupno je obrađeno 16 listova papira: od toga 8 jednostrano, 8 obostrano. 10 papira ostavljeno je u izrazito nepovoljnom okolišu (vlažan, neprozračen, zaražen, kontaminiran bakterijama, gljivicama). 6 radova ostavljeno je u optimalnom okruženju prostorija arhive dokumenata. Papiri su pomno praćeni 22 mjeseca na bakterijske i gljivične infekcije.

Rezultati

Papiri ostavljeni u optimalnim uslovima pokazali su očekivane rezultate – nije došlo do bilo koje vrste degradacije.

Papiri ostavljeni u ekstremno lošim uslovima pokazali su veoma specifične rezultate. Pošto je otopina na njih nanosena disperzijom (raspršivačem), jednostrano i obostrano, i zbog samog odabira tehnike nanošenja površina papira nije u potpunosti prekrivena otopinom nego nasumično, kapljično, tako je i papir zaražen gljivicama na onim mjestima gdje nije poprskan. Ali, gdje je bio tretiran otopinom nema nikakve zaraze ili destrukcije čak ni u tako lošim uslovima vlage i kontaminiranosti. Razlike između jednostrano i obostrano tretiranim papirima u količini vidljive kontaminacije nema.

Zaključujem da bi se zaštitna otopina trebala nanositi kistom preko cijele površine papira radi potpune zaštite cijele površine. Dugotrajnost ovog zaštitnog efekta bi se trebala istražiti na višegodišnjem ili decenijskom vremenskom odmaku za dokaz o efektnoj zaštiti.

Ostaje još eksperiment sa dodavanjem otopine u papirnu kašu prije izljevanja papira kao punilo za papir.

Tamus communis kao punilo za papir

Bljušt bi se mogao koristiti kao punilo kako za ručnu proizvodnju papira tako i za automatiziranu proizvodnju u industriji.

Iako je ručna proizvodnja papira ograničena kapacitetima i tržištem, ova vrsta minuciozno izrađenog papira može istaknuti originalnost i umješnost obrtnika ili male manufakture. Može višestruko obogatiti proces proizvodnje jer omogućuje eksperimentiranje s varijacijama u

receptima (receptima). Radeći to, proces rezultira izgradnjom različitih vrsta papira, svih s različitim značajkama, prilagođenih specifičnim namjenama papira ili zadovoljavanju specifičnih potreba klijenta.

Dok zapadne tehnike ručne proizvodnje papira obraćaju pažnju na njegovu kvalitetu u završnoj fazi, istočne metode dominantno se fokusiraju na kvalitetu celuloze i utiču na nju pri formiranju celuloze u papir.

Prednosti malih edicija ručno izrađenih papira su razne, uključujući i finansijsku učinkovitost. Osim toga, ovakav bi papir mogao zamijeniti japanski papir u procesu obnove arhivskih zbirki.

U ručnoj proizvodnji cijeli proces pripreme vlakana je vrlo nježan i pažljiv, tako da se očuvaju velike količine hemiceluloze, a da se istovremeno smanji koncentracija lignina. Visok postotak hemiceluloze u finalnom proizvodu osigurava njegovu visoku kvalitetu. Konkretno, hemiceluloza ima visok afinitet prema vodi, pa tako ima učinak plastificiranja (kalupljenja) na vlakna papira, dajući im golemu sposobnost upijanja.

U automatiziranoj industriji papira većina sadržaja hemiceluloze se značajno smanjuje nakon zagrijavanja pod visokim tlakom i zatim mljevenjem papirnih vlakana, dok se hemiceluloza gotovo potpuno gubi izbjeljivanjem. Nažalost, sve gore navedene tehnike su nezaobilazni koraci u industrijskoj proizvodnji papira. Pri ovom procesu zaostaju velike količine lignina koji u papiru vremenom oksidira i daje mu onu ružnu žutu boju a pri tome je i prijemčiv za sve vrste napasnika koji uništavaju papir.

Hemiceluloza ima nekoliko slabih vodikovih veza u usporedbi s jakim kovalentnim – stoga gruba mehanička i kemijska obrada vlakana gotovo potpuno uništava ovaj spoj. Nije presudno za dugovječnost papira, ali ima značajnu ulogu za očuvanje papira kao i za održavanje nekih njegovih svojstava. Papiru daje određeni postotak prozirnosti i prirodnog sjaja te tako utječe na cjelokupni izgled i percepciju papira.

Bilo bi mudro vratiti u upotrebu davno izgubljeni Stamper, stroj za homogenizaciju papirne mase razvlaknjivanjem (međusobnim odvajanjem vlakana na način da zadrže dužinu), zajedno sa svim popratnim dijelovima koji se tradicionalno koriste u proizvodnji papira. Time bi se izbjeglo mljevenje vlakana koje se izvodi u Hollander mješalici koja je pomalo agresivna prema celulozi. Stamper i Hollander bater imaju više-manje isti izgled. Međutim, njihov sisitem jezgre i princip homogenizacije pulpe značajno se razlikuju. Stamper ima jezgru sačinjenu od oštrica koje se nalaze ispod vlakana. Dok je Hollander mlin zapravo

molin koji ciljano melje vlakna svojim konusnim noževima, Stamper mlin nema izravnu protusilu koja osigurava rezanje vlakana, već ovisi o brzini oštrica, gustoći pulpe i postotku vlakana u mješavini.

Korijen bljušta može se jednostavno dodati u pulpu pripremljenu za ručnu proizvodnju papira. Njegovi bi učinci na konačni proizvod bili višestruki. Nakon što se korijen izreže na sitne komadiće, namače se u vodi bez ikakvih dodatnih tvari dok voda ne postane sluzava. Ova masa je gotovo u stanju sola (koloidne suspenzije), što pogoduje disperziji celuloznih vlakana u pulpi i olakšava lijevanje na sito. Sol se u pulpu dodaje kontrolirano i u unaprijed definiranom postotku.

Usitnjeni korijen bljušta nije preporučljivo tretirati visokim temperaturama jer se gube fitoaleksini, a samim time i njegovo antibakterijsko i antigljivično djelovanje, što je i glavni razlog zašto se ovaj korijen koristi u pripremi papira. S druge strane, mehanička obrada ne uieće na ova svojstva, tako da se centrifugiranjem može ukloniti voda i odvojiti netopiva suha tvar (celuloza) korijena.

Ako se celuloza na ovaj način odvoji od samljevenog korijena, bolji izbor bi bilo prethodno potapanje u etanol (96%), razrijeđen određenim postotkom destilirane vode čime se steroidni saponini mogu razrijediti u alkoholu, a ne u vodi.

Obje otopine (ona napravljena nakon odvajanja celuloze od korijena i druga koja sadrži mljeveni ili usitnjeni korijen bljušta) mogu se dodati u pulpu kako bi se povećao volumen pulpe, a time i količina konačnog papirnog proizvoda. Papir koji sadrži celulozu izdvojenu iz korijena bljušta naizgled je drugačiji i u taktinom i u vizuelnom smislu. Međutim, čini se da je zaštitni učinak isti za obe otopine.

Što se tiče upotrebe korijena bljušta u industrijskoj proizvodnji papira, neka od tehničkih pitanja tek treba riješiti u obliku kontroliranih laboratorijskih eksperimenata, posebno onih koja se odnose na visoke temperature pulpe u trenutku njezinog lijevanja na papirne trake, tj. temperatura pulpe u trenutku dodavanja punila, količina steroidnih saponina koja je potrebna za optimalnu zaštitu s obzirom na masu pulpe, sposobnost izbjeljivanja (ispiranja) saponina itd.

Zaštitni premaz na papiru

Iako bi bez opsežnih i kontroliranih laboratorijskih istraživanja možda bilo pretenciozno isticati uspješnost premazivanja papira od korijena bljušta u zaštiti dokumenata u arhivskim zbirkama, preliminarni rezultati su ipak obećavajući.

Korijen bljušta je masivan, tako da samo jedna biljka može proizvesti veliku količinu sirovine za pripremu premaza. Korijen se melje dok ne dobije konzistenciju fino mljevene kafe. U prah se dodaje voda i nakon nekog vremena ova smjesa postaje sluzava. Zatim se smjesa podvrgava centrifugiranju kroz čeličnu mrežicu veće gustoće. Proizvedena tekućina se može koristiti tako da se velikim kistom nanese na papir u samo jednom sloju. Također se prije upotrebe može dodatno razrijediti etanolom (96%) kako bi se nanio raspršivačem koji stvara aerosol iznad papira. Međutim, raspršivač koji stvara veće kapi treba izbjegavati, jer veće kapi nisu ravnomjerno raspoređene po papiru. To je već spomenuto u opisu rezultata eksperimenta.

Ovo rješenje ne utiče na boju papira ili, u rijetkim slučajevima, uzrokuje malo svjetlije boje. Najveći problem u korištenju otopine bljušta je tinta. Različiti sastav i različite tehnike pripreme tinte u raznim geografskim regijama dale su tinte sa različitim osobinama. Stoga je od presudne važnosti upoznati se s hemijskim sastavom tinte, jer ako je tinta topiva u vodi, onda bi šteta nadjačala korist!

Autor rada radio je s različitim vrstama tinte: fero-galična tinta koja je vodootporna ne reagira sa zaštitnim premazom, dok je tinta s kamenim ugljenom vrlo osjetljiva. Međutim, u zbirci koja je bila uključena u eksperimente nije bilo previše dokumenata s ovom vrstom tinte.

Osim toga, već zaraženi dokumenti mogu se tretirati premazom bljušta. Bolji rezultati uočeni su kod gljiva nego kod bakterija. Ako otopina sadrži etanol, pojačavaju se antimikrobni učinci. Štoviše, postoji dodatni učinak na manje inficirane površine: nakon tretiranja zaštitnim premazom, vraćene su izvorne boje izgubljene zbog infekcije. Najveća koncentracija antimikrobnih tvari-toksina je u crvenim bobicama bljušta koje se mogu brati od sredine do kasnog ljeta.

Ovo bi istraživanje pomoglo da se rasvijetli dilema: je li koncentracija steroidnih saponina dovoljno velika da je učini toksičnom ili biljka sadrži neki drugi toksin koji bi pojačao njene učinke za konzerviranje papira.

Autor ovog članka tretirao je različite vrste papira supstancom izoliranom iz bljušta i inkubirao ih u nekoliko različitih mikrookruženja (od maksimalno degradirajućih do okruženja s idealnim uvjetima). Kako bi se mogli bolje pratiti rezultati, kao kontrola postavljen je netretirani papir. Eksperiment se još uvijek prati.

Literatura:

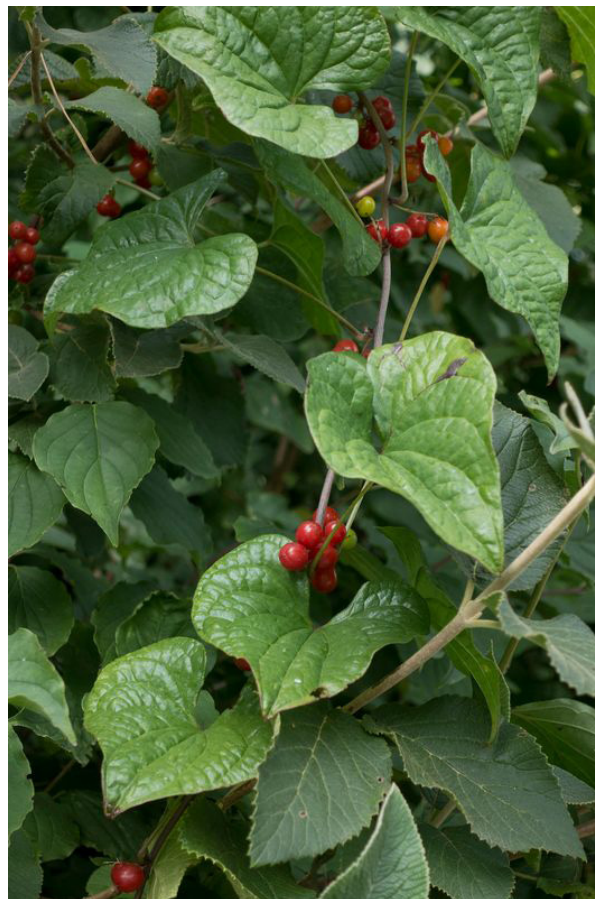
- Nature Photography by Savić Dragiša, [Internet], Fruška Gora : Paragovo, Srbija, 2005.
Available from: <http://www.naturefg.com/pages/a-plants/dioscorea%20communis.htm>
- Šilić Čedomil, *Šumske zeljaste biljke*, [Forest herbaceous plants], Sarajevo; 1977. p.181. Bosnian.
Grlić Ljubiša, *Enciklopedija samoniklog jestivog bilja*, [Encyclopedia of wild edible plants], Zagreb; 1990. p.63-64. Croatian.
- Acta Plantarum, Photo by Adriano Bruna, Maniago, Italia, 2007. [Internet]
Available from: <http://www.actaplantarum.org/floraitaliae/viewtopic.php?t=24533>
- Srpska akademija nauka i umetnosti, *Lekovite biljke Srbije*, posebno izdanje odeljenja prirodno-matematičkih nauka, [Medicinal plants of Serbia: a special edition of the departments of Mathematics and Natural Sciences], book 65, DXCVIII, Beograd; 1989. p.544 - 545. Serbian.
- Kišegci Jan, *LEKOVITO BILJE – Gajenje, sakupljanje, upotreba*, [HEALING HERBS – Growing, collection, use], Beograd; 2002. Serbian.
- Kovačević Nada, *Farmakognozija*, [Pharmacognosy], Farmaceutski fakultet univerziteta u Beogradu, Beograd; 2010. Serbian.
Barrett Timothy, *Japanese Papermaking Raditions, Tools, and Techniques*. New York and Tokio: Weatherhill; 1983.

Abstract: An experiment of using the spread weeds, either existing or cultivated, for making a protective layer for the archiving paper that may prolong its durability for a long period of time, according to the Japanese paper model that is very expensive in Europe but much needed in the archives.

The raw material itself, which is in the focus of the entire experiment, has good physical and chemical features as a paper filler, which features could actually fully imitate the features of the mentioned Japanese paper with good ecological and economic effects.

Dioscorea; tamus communis, podzemni i nadzemni dijelovi biljke. Autor fotografija: ilbusca

Almedina Salihagić, dipl. komp. i dipl. bibl.
Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine

Dokumentiranje kulturne baštine na primjeru projekta „Preventivne konzervacije zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine“

Abstract: Zaštita naslijeđa provodi se u različitim područjima te ovisi o nizu postupaka djelovanja koji nisu isključivo unutar područja kulturnog naslijeđa. Različite sudionike i postupke u cilju zaštite naslijeđa povezuju dokumentacija i dokumentiranje. Ovaj rad ističe važnost izrade dokumentacije i dokumentiranja koje prati sve faze pripreme i realizacije projekta „Preventivne konzervacije zbirke Zemaljskog muzeja“ (2015-2022), u cilju zaštite nacionalnog spomenika. Također, ovaj rad ima za cilj istaći značaj zajedničke saradnje Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine (BiH), Ambasade Sjedinjenih Američkih Država u BiH - Fonda za kulturno naslijeđe i Zemaljskog muzeja BiH na zajedničkom projektu. Komisija je realizirala ovaj kompleksni projekt pružajući tehničku, administrativnu, pravnu i finansijsku odgovornost. Realizaciju projektnih aktivnosti pratilo je kontinuirano dokumentiranje koje je objedinjeno u digitalnoj i štampanoj publikaciji „Projekt preventivne konzervacije zbirke Zemaljskog muzeja“. Ovaj rad želi istaći ulogu dokumentiranja u pripremi i realizaciji projekata zaštite naslijeđa prateći smjernice međunarodnih organizacija (ICA, IFLA, ICOM, ICCROM), koje uključuju analizu, kontinuirano upravljanje projektnim aktivnostima, dokumentiranje, komunikaciju i koordinaciju sa svim sudionicima koji su ključni za uspješno provođenje projekata zaštite naslijeđa.

Ključne riječi: dokumentiranje, spomenici Bosne i Hercegovine, saradnja, kulturna baština.

Uvod

U općem smislu kulturna baština obuhvata širok spektar materijalnog i nematerijalnog stvaralaštva, koji je u svojoj suštini jedan od temelja nacionalnih korijena identiteta, te se sastoji od arhitektonskog naslijeđa, historijskih spomenika, pokretnih kulturnih dobara i nematerijalne kulturne baštine. Bosna i Hercegovina baštini kulturna dobra nastala u širokom rasponu od predhistorijskih i antičkih do srednjovjekovnih, osmanskih i modernih vremena. Kulturno naslijeđe naroda Bosne i Hercegovine je mozaik koji sadrži različite elemente materijalne i duhovne kulture svih naroda koji su živjeli i žive u njoj. Taj mozaik kulturalnosti veoma je važno proučavati, vrednovati, sačuvati i promovisati. Očuvanje kulturnog i prirodnog naslijeđa je višestruki i kompleksan poduhvat od mnogostrukih koristi za društvo, danas institucije kulture sve više saraduju na različitim projektima čiji je cilj dvojak: unapređenje položaja institucija kulture i očuvanje kulturne baštine. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine (Komisija) je državna institucija definisana *Opštim okvirnim sporazumom za mir u Bosni i Hercegovini*

1995. godine (Dejtonski mirovni sporazum)¹ koja od svog osnivanja 2002. godine kontinuirano saraduje s drugim ustanovama u realizaciji projekata zaštite, rehabilitacije, obnove i promocije kako najugroženijih nacionalnih spomenika tako kulturnog naslijeđa općenito. Nakon uspješne realizacije više od dvadeset projekata u saradnji s Ambasadam Sjedinjenih Američkih Država u BiH i uz finansijsku podršku Fonda američkih ambasadora za očuvanje kulturnog naslijeđa (Ambassadors Fund for Cultural Preservation AFCP)² Komisija 2015. godine započinje realizaciju projekta „Preventivne konzervacije zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine“. Projekt je trajao sedam godina, realizovan je u dvije faze, značajno je doprinio uslovima za očuvanje, smještaj i izložbu eksponata Zemaljskog muzeja u Odjeljenju prahistorije i etnologije.

¹ The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina | Office of the High Representative (ohr.int)

² <https://ba.usembassy.gov/education/grant-opportunities/ambassadors-fund-for-cultural-preservation/>

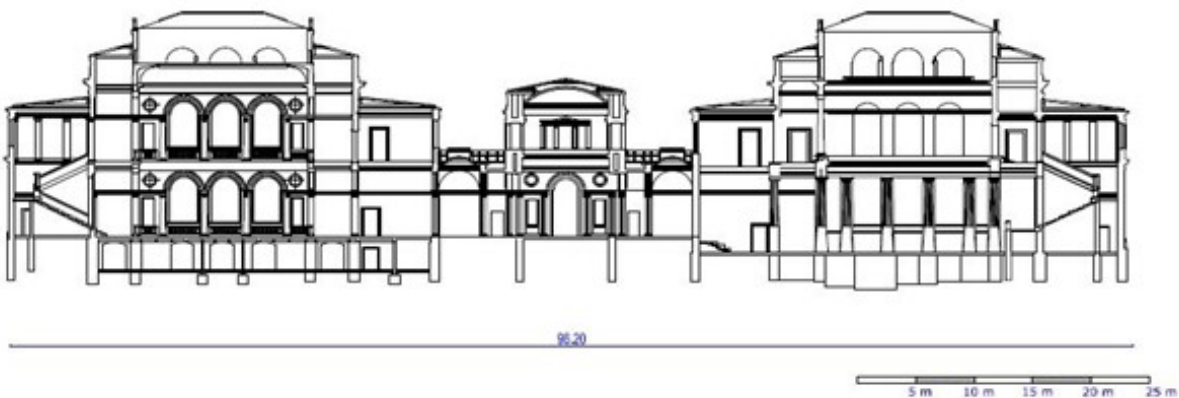
Zemaljski muzej nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine

Zemaljski muzej je najstarija naučna institucija u Bosni i Hercegovini, osnovala ga je Zemaljska vlada 1. februara 1888. godine i time je otpočela državna briga i zaštitom kulturno-historijskog naslijeđa na području Bosne i Hercegovine. Osnivajući Zemaljski muzej, vlada Austro-ugarske monarhije je imala vizionarsku svijest. Na samom početku smješten je u prostoru penzionog fonda od 1888. do 1913. godine. Muzejski kompleks koji danas poznajemo izgrađen je 1913. godine, a čine ga paviljoni Odjeljenja za arheologiju, Odjeljenja prirodnih nauka, Odjeljenja etnologije te zgrada uprave s bibliotekom postavljenih oko botaničke bašte. Kompleks Zemaljskog muzeja projektirao je češki arhitekta Karl Paržik (Jičin, Čehoslovačka, 1857. – Sarajevo, 16. VI 1942), u neorenesansnom stilu. Tokom austrougarskog perioda u Bosni i Hercegovini Zemaljski muzej predstavlja prvi namjenski projektovan muzej u ovom dijelu svijeta. Ovo monumentalno arhitektonsko rješenje svojim izgledom sugerira značaj ustanove za koju je projektirano. Zbog izuzetnog značaja, graditeljski kompleks Zemaljskog muzeja proglašen je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine odlukom 2018.³ koju je donijela Komisija. Izuzetan značaj ogleđa se u arhitektonskim, estetskim i ambijentalnim vrijednostima koje ima za društvo, kao i očuvanim atributima autentičnosti i integralnosti (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, 2018(1)). U fondu Zemaljskog muzeja nalazi se više od tri miliona artefakata iz oblasti arheologije, etnologije i prirodnih nauka koji svjedoče o postojanosti bosanskohercegovačke

države i njenih naroda. Ekspoziti koji se čuvaju imaju izuzetnu vrijednost ne samo za proučavanje bosanskohercegovačke nego i svjetske historije. Kao mjesto gdje se publika može upoznati s materijalnim dokazima svoje prošlosti i kao čuvar kulturnog naslijeđa Zemaljski muzej ima veoma značajnu ulogu u izgradnji i formiranju identiteta, kako nacionalnog i kolektivnog, tako i ličnog.

Projekt „Preventivna konzervacija zbirki Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine“

U cilju očuvanja vrijednih zbirki i artefakata, kao i samog Muzeja, 2015. godine, je počela implementacija projekta „Preventivne konzervacije zbirki Zemaljskog muzeja BiH“. Komisija započinje realizaciju projekta u vrijeme kada je muzej zbog teškog materijalnog stanja bio zatvoren već tri godine, prvi put u svojoj 124 godine dugoj historiji. U tom periodu pokrenuta je građanska akcija pod nazivom „Ja sam Muzej“, kojom se željelo podsjetiti bosanskohercegovačku i međunarodnu javnost na činjenicu da je najveća i najznačajnija kulturna institucija u Bosni i Hercegovini zatvorena skoro tri godine, te utjecati na odgovorne da se ovaj problem što hitnije riješi. Kampanja „Ja sam Muzej“ je omogućila povratak Zemaljskog muzeja u žižu javnosti prevashodno kroz primjenu umjetničke fotografije (Zijah Gafić) koja se kasnije razvila u sadržaj kojim se promovirao muzej. Akcija „Ja sam muzej“ promijenila je svijest građana o kulturi i pokazala pravu vrijednost Zemaljskog muzeja.

Skica zgrada Zemaljskog muzeja, dio tehničke dokumentacije nastale na projektu (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH)

³ Odluka o proglašenju graditeljske cjeline – Zemaljski muzej u Sarajevu nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Dostupno online na: Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika u Bosni i Hercegovini (kons.gov.ba) Službeni List- Pregled Dokumenta (sluzbenilist.ba)

Zahvaljujući zalaganju svih koji su bili uključeni u proces realizacije projekta, muzej je ponovno otvoren za javnost.

Projekt „Preventivne konzervacije zbirki Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine“ je realiziran od 2015. do 2022. godine u saradnji s Ambasadom Sjedinjenih Američkih Država u BiH. Projektne aktivnosti su kreirane u saradnji sa Zemaljskim muzejom tako da odgovore zahtjevima za osiguranje optimalnih uvjeta za čuvanje zbirki, rad kustosa i sigurnost posjetitelja. Projektne aktivnosti realizirane su uz multidisciplinarni pristup, mjere preventivne konzervacije i konzervatorsko-restauratorske postupke. Komisija je realizirala ovaj kompleksni projekt pružajući stručnu i tehničku podršku uz administrativnu, pravnu i finansijsku odgovornost. Primjenu predviđenih mjera preventivne konzervacije i konzervatorsko-restauratorskih postupaka prilikom izvođenja radova, pored Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika, pratio je Zavod za zaštitu spomenika Federalnog ministarstva kulture i sporta te eksperti Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.⁴ Najznačajnije prednosti realiziranih aktivnosti na projektu uključuju prije svega interdisciplinarni pristup u rješavanju izazova s kojim se svi sudionici u projektu suočavaju, Osim multidisciplinarnog pristupa i timski rad također doprinosi većoj efektivnosti rezultata projekta.

Proveden je široki spektar zahvata od fizičke zaštite objekata Zemaljskog muzeja BiH uvođenjem sistema video nadzora nad cijelim kompleksom, protuprovale⁵ i restauracije balustradnih ograda kompleksa; zaštite od požara putem sistema vatrodjave i izmjene dotrajalih elektroinstalacija; zaštite od poplava sanacijom kanalizacione mreže; otklanjanjem rizika od negativnih okolinskih utjecaja restauracijom krovova i restauracijom i zamjenom prozora; osiguranjem uvjeta za čuvanje i konzervaciju zbirki restauracijom i opremanjem depoa; pa do nabavke sofisticirane opreme za zaštitu i restauraciju artefakata. Restauracija zidnog i stropnog slikarstva omogućila je ponovnu uspostavu trajne izložbe Odsjeka za prahistoriju, koje nije radilo od 1992. godine.⁶

Projekat „Preventivne konzervacije zbirki Zemaljskog muzeja BiH“ kreiran je i realiziran u skladu s praksom značajnih međunarodnih

institucija, poput ICCROM-a (International Centre for Studies for the Conservation and Restoration of Cultural Heritage) i ICOM-CC (International Council of Museums - Committee for Conservation).

Preventivna konzervacija predstavlja “Skup mjera i radnji usmjerenih na izbjegavanje ili minimiziranje budućeg pogoršanja ili gubitka dobra. Provode se na okolinu i u kontekstu samog dobra ili skupa dobara, bez obzira na njihovo stanje ili doba. Takve mjere i radnje su indirektno – ne zadiru u materijale i strukturu robe i ne mijenjaju njihov izgled”. („Set of measures and actions aimed at avoiding or minimizing future deterioration or loss. They are conducted on the environment and in the context of the good, generally a set of goods, regardless of their condition or era. Such measures and actions are indirect – they do not interfere with the materials and structure of the goods and do not change their appearance.”).⁷

U skladu s tim, ICCROM je kreirao i posebnu metodu zvanu RE-ORG,⁸ usmjerenu ka reorganizaciji muzejskih depoa i zbirki, kreativno stvarajući uslove za sigurno i svrsishodno korištenje resursa. Aktivnosti na Projektu provedene kroz dvije faze značajno su poboljšale uvjete čuvanja kolekcija Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

FAZA I (2015–2019)

U skladu sa prijedlozima i potrebama Zemaljskog muzeja BiH u prvoj fazi je:

- Izvršena restauracija krovova nad Odjeljenjem za prahistoriju i restauracija enterijera
- Provedena je restauracija zidnog i stropnog slikarstva
- Radovi poduzeti u Odjeljenju za prahistoriju, stvorili su uvjete za postavljanje izložbe “Bosna i Hercegovina u prehistorijsko doba”
- Ugradnja sistema vatrodjave u zgradama arheologije i prirodnih nauka
- Provedenim radovima na ugradnji videonadzora u cijelom kompleksu Zemaljskog muzeja BiH, sa ukupno 104 vanjske i unutarnje kamere i protuprovalnim sensorima značajno je unaprijeđena sigurnost od krađe i vandalizma
- Nabavljena oprema za potrebe provođenja postupaka preventivne konzervacije zbirki, 13 savremenih aparata koji će unaprijediti rad Odjeljenja za konzervaciju
- Modernizacija djela depoa Arheološkog i Odjeljenja za prirodne nauke.

⁴ Komisija je potpisala tripartitni sporazum sa Zemaljskim muzejom Bosne i Hercegovine i Zavodom za zaštitu spomenika u sastavu Federalnog ministarstva kulture i sporta, gdje su njihovi eksperti bili uključeni u aktivnosti iz njihove nadležnosti i ekspertize.

⁵ Instalacije protuprovale nisu bile dio Projekta Komisije, iste je finansirao Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine i predstavljaju integralni dio fizičke zaštite objekata i kompleksa Muzeja.

⁶ Preventive Conservation of the Collections of the National Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo / Mirela Mulalić Handan ... [et al.], Sarajevo : Commission to Preserve National Monuments, Sarajevo, 2022.

⁷ Preventive Conservation www.iccrom.org/projects/preventive-conservation

⁸ RE-ORG - Collection Storage Reorganization | ICCROM

Faza II (2019–2022)

U drugoj fazi projekta je izvršena:

- Izrada projekata elektroinstalacija za sva četiri paviljona muzeja, elaborat za restauraciju i zamjenu prozora i vrata i elaborat za zamjenu kanalizacione mreže
- Izveden je i redizajn koncepta osvjetljenja muzeja
- Provedeni su radovi na elektroinstalacijama u Odjeljenju za etnologiju kojima su smanjeni rizici od požara
- Obnavljanjem vodovodnih i kanizacionih instalacija otklonjeni su rizici od poplava
- Izvršena je restauracija i zamjena prozora i vrata u zgradi Odjeljenja za prirodne nauke, osiguravši odgovarajuće uvjete za zbirke i poboljšanje energetske učinkovitosti
- Urađena je hitna sanacija krova iznad Odjeljenja za arheologiju⁹
-

Prikaz projektne aktivnosti po fazama projekta (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika)

⁹ Salihagić, Almedina i Bećević-Šarenkapa, Azra. *Primjer saradnje baštinskih institucija na projektu „Preventivna konzervacija zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine“*. Zbornik radova IV konferencije LAM. Cetinje, 2024.

Ovako osmišljen program aktivnosti predstavlja najobimniji zahvat u cilju uspostavljanja suvremenih standarda preventivne konzervacije muzejskih zbirki izveden na području Bosne i Hercegovine. Rezultati Projekta su brojni od toga da su uspostavljeni uvjeti za otvaranje izložbe u Odsjeka za prahistoriju koje je bilo zatvoreno od 1992. godine, ublaženi ili otklonjeni rizici po fizičku sigurnost, požare, poplave, uspostavljeni uvjeti za čuvanje zbirki i rad kustosa, ali i za dalji razvoj Muzeja.

Dokumentiranje kao sastavni dio zaštite kulturnog naslijeđa

Zaštita kulturnog naslijeđa podrazumijeva: proučavanje, istraživanje, dokumentiranje, čuvanje, pravnu i tehničku zaštitu, prezentaciju, korištenje i upravljanje. Dokumentiranje kulturne baštine neizbježan je uslov u organiziranoj djelatnosti zaštite kulturnih dobara. Ako će se određeno kulturno dobro proučavati, zaštititi ili će se pak na njemu poduzeti neke intervencije, nužno je prvo upoznati i proučiti pripadajuću dokumentaciju. U zaštiti kulturnog naslijeđa dokumentacija je od izuzetne važnosti. Dokumentacija bilježi sve odlike pojedinog spomenika, dokumentira postojeće stanje u svim mogućim aspektima, te u budućnosti omogućava radove na zaštiti, ponekad i restauraciji ili rekonstrukciji spomenika. Dokumentiranje predstavlja proces prikupljanja ili stvaranje dokumentarne građe, selekciju, obradu, pohranu, čuvanje, dostupnost i komparativnu analizu prikupljene dokumentacije. Ovaj proces odvija se u pet nivoa:

1. prikupljanje (iz arhiva, biblioteka i muzeja) ili stvaranje (rad na terenu) nove dokumentacije,
2. obrada i digitalizacija,
3. čuvanje dokumentarne građe,
4. monitoring kulturnih dobara,
5. javna dostupnost za potrebe istraživanja naučne i stručne zajednice.

Oblast zaštite naslijeđa pridaje veliku važnost principima i standardima u usmjeravanju stručnjaka i drugih učesnika ka odgovarajućoj strategiji dokumentiranja svih procesa u zaštiti naslijeđa. Značaj dokumentiranja naslijeđa naglašen je u „Principima i smjernicama za očuvanje nacionalnih spomenika“¹⁰ Evaluacija i dokumentiranje baštine provodi

se u sklopu redovne djelatnosti u institucijama zaštite naslijeđa. Dio je to osnovnog poslovanja svih ustanova koje se bave zaštitom nepokretnih i pokretnih kulturnih dobara. Dokumentacija nastaje u svim fazama zaštite naslijeđa, a nedostatak planiranja dokumentiranja jedan je od bitnih rizika za kulturno naslijeđe koje može biti ugroženo zbog vremenskog propadanja ili usred prirodnih katastrofa. Integralni dijelovi preventivne zaštite su dokumentacijski postupci i dokumentiranje tokom neke izvanredne (posebne) situacije čija važnost dolazi do izražaja prilikom konzervacije i restauracije. Konačno, potrebno je naglasiti da je ponekad dokumentacija koju izradimo tokom projekta realni snimak trenutnog stanja, te kao takva ima dodatnu informacijsku, ali zasigurno i dokumentarnu vrijednost. Uloga dokumentarnog i arhivskog gradiva u konzervaciji i restauraciji naglašena je gotovo u svim smjernicama, a pogotovo onima koje tematiziraju obnovu oštećenoga ili rekonstrukciju uništenog nepokretnog kulturnog dobra. Dokumentiranje projektnih aktivnosti zasigurno je specifičnije u odnosu na dokumentiranje redovnih radnih aktivnosti ili dokumentiranja u slučaju nekih katastrofa koje ima specifične protokole djelovanja. Moglo bi se reći da dokumentiranje projektnih aktivnosti predstavlja proces koji je negdje između tekućeg i kriznog dokumentiranja. Nužno je analizirati i planirati primjenu različitih metoda i tehnika dokumentiranja te se pripremiti za izradu i upravljanje dokumentacijom različitih vrsta i sadržaja. Osim izrade dokumentacije potrebno je planirati pohranu, obradu, dostupnost i iskoristivost dokumentacije.

Dokumentacija projekta „Preventivna konzervacija zbirki Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine“

U procesu implementacije projekta nastala je vrijedna dokumentarna građa: tehnička dokumentacija i fotodokumentacija, koja predstavlja značajan osnov za daljnje aktivnosti na restauraciji i poboljšanju funkcionalnosti zgrada Zemaljskog muzeja. Dokumentiranje na ovom projektu počinje samim ispunjavanjem aplikacije kojom su definirane projektne aktivnosti čiju realizaciju je pratilo kontinuirano evidentiranje i stvaranje dokumentacije za različite projektne faze. U ovom projektu uloga dokumentiranja smatra se jednakovrijednom ostalim postupcima u pripremi i realizaciji projekta. Tokom izvođenja radova koji su rađeni na projektu došlo se do novih saznanja tako da je sačinjena obimna

¹⁰ *Principi i smjernice za očuvanje nacionalnih spomenika*, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH, Sarajevo, 2019.

projektno-tehnička dokumentacija, foto i video dokumentacija, potkrijepljena elaboratima o konzervatorskom tretmanu i izvještajima o svim fazama rada. Napravljen je i promotivni materijal – dva filma o projektnim aktivnostima, poster, održane prezentacije i predavanja za studente i javnost o preventivnoj konzervaciji i rezultatima projekta. Dokumentacija je podijeljena na stručni dio i administrativno-tehnički dio, a oba su informacijski isprepletena i čine jednu cijelinu.

Dokumentarna građa projekta:

- Arhivska/administrativna građa (izvještaji, zahtjevi, dopisi, zapisnici sa sastanaka, tenderska dokumentacija, evidencije budžeta, e-mail korespondencije i dr.)
- Tehničko-projektna dokumentacija (tehnički projekti rekonstrukcije krova, projekat elektro instalacija, projekt video nadzora i dr.)
- Fotografije (fotodokumentacija zatečenog stanja, tekućih aktivnosti na projektu i završnih radova)
- Novinski članci (press-clipping objava u pisanim i online medijima koji su izvještavali o projektu)
- Grafička građa (poster i letci)
- PP Prezentacije (prezentacije nastale za potrebe prezentacije projekta i potrebe edukacije studenata na radionicama koje su se realizovale tokom projekta)
- Plakati (poster nastali za potrebe promocije aktivnosti na projektu)
- Filmska građa (dva promotivna filma koja predstavljaju prvu i drugu fazu realizacije projekta)
- Publikacija *“Preventivna konzervacija zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu 2015–2022” (štampana i online forma)*
- Online sadržaji i društvene mreže (objave na facebook stranici projekta i zvaničnim online servisima sudionika u projektu)

Kao krajnji rezultat procesa dokumentiranja na projektu *„Preventivna konzervacija zbirke Zemaljskog muzeja BiH“* nastaje tematska zbirka koja se u papirnoj i digitalnoj formi čuva u prostorijama biblioteke i dokumentacionog centra Komisije. Također, na osnovi obimne dokumentacije koja nastala u periodu realizacije projekta tokom 2015–2022. godine Komisija je izdala publikaciju na engleskom jeziku *„Preventive Conservation of the Collections of the National Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo 2015–2022“*, u kojoj autori na metodološki cjelovit način daju ključne informacije o Projektu,

počevši od preciznog opisa zgrade, njezinih zbirki i realizovanih projektnih aktivnosti. Ovo posebno izdanje osim dokumentarne važnosti ima dodatnu vrijednost kao priručnik koji može služiti stručnoj akademskoj zajednici, kao dobar model za buduće projekte zaštite kulturnog naslijeđa. Ova

Slika 3. Publikacija projekta *„Preventivna konzervacija zbirki Zemaljskog muzeja BiH“*

publikacija je za posjetitelje Zemaljskog muzeja dostupna online putem QR koda na ploči koja je postavljena na ulazu u zgradu.

Da bi se postigla veća vidljivost projekta u cilju podizanja svijesti o značaju projekta i afirmacije mladih u kulturu, naročito ako se ima u vidu da oni najčešće koriste internet radi informiranja, zabave i edukacije, u skladu s tim savremenim trendovima projekat je prezentiran na društvenim mrežama putem posebno izrađene facebook stranice projekta *Preventivna konzervacija zbirke zemaljskog muzeja*. Pored toga sve aktivnosti bile su prezentirane putem oficijelnih web stranica institucija sudionika na projektu Zemaljskog muzeja i Komisije i Ambasade Sjedinjenih Američkih Država u BiH.

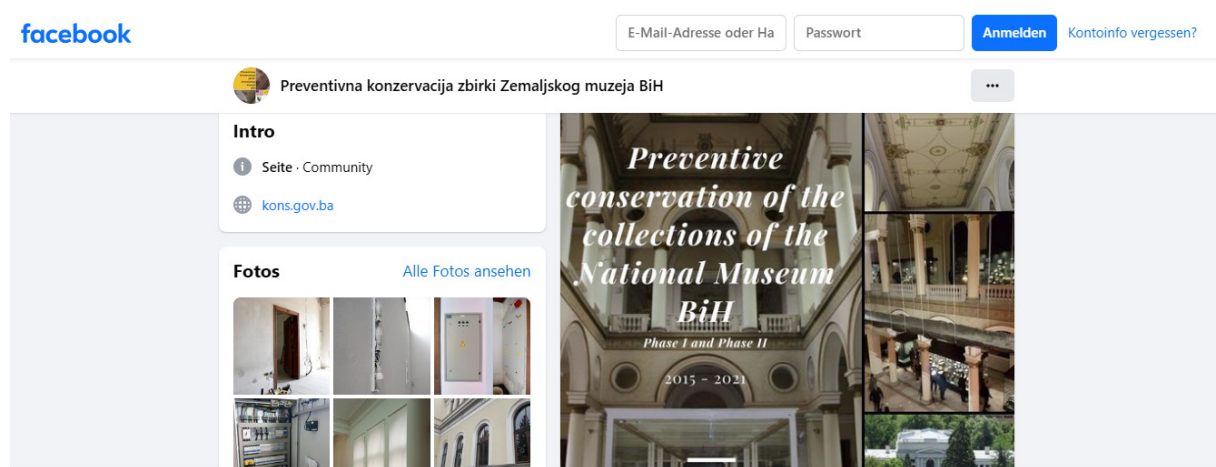
Zaključak

Realizacijom projekta *„Preventivna konzervacija zbirki Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine“* poboljšana je otpornost sva četiri muzejska

paviljona na rizike od požara, poplava, negativnih okolišnih utjecaja na zbirke i rizika od provala i vandalizma, te osigurani adekvatni uvjeti za čuvanje i izlaganje muzejskih eksponata, rad kustosa muzeja i sigurnost za posjetitelje. Osim već postojeće dokumentacije na ovom projektu nastala je nova dokumentacija koja je pratila realizaciju projektnih aktivnosti. Dokumentacija se čuva u biblioteci i dokumentacionom centru Komisije u formi tematske zbirke koja je vezana za zvirku *Spomenički dosije*. Ova dokumentarna građa

garancija je za buduće proučavanje naslijeđa tj. nacionalnog spomenika Zemaljski muzej. Međutim, u doba vizualnosti, dokumentarnim sadržajima osim historijskog značaja mora se dati i kvaliteta estetskog, a publici koja je sve manje spremna da bude pasivni sudionik, tražeći interaktivni pristup, ponuditi impresivan doživljaj što je postignuto promotivnim filmovima i digitalnim sadržajima na facebook stranici projekta. Naravno od izuzetne je važnosti ostaviti trajan sadržaj stručnoj i naučnoj javnosti što je postignuto izdanjem publikacije

Prikaz projektnih aktivnost kroz dokumentaciju

Facebook stranica projekta

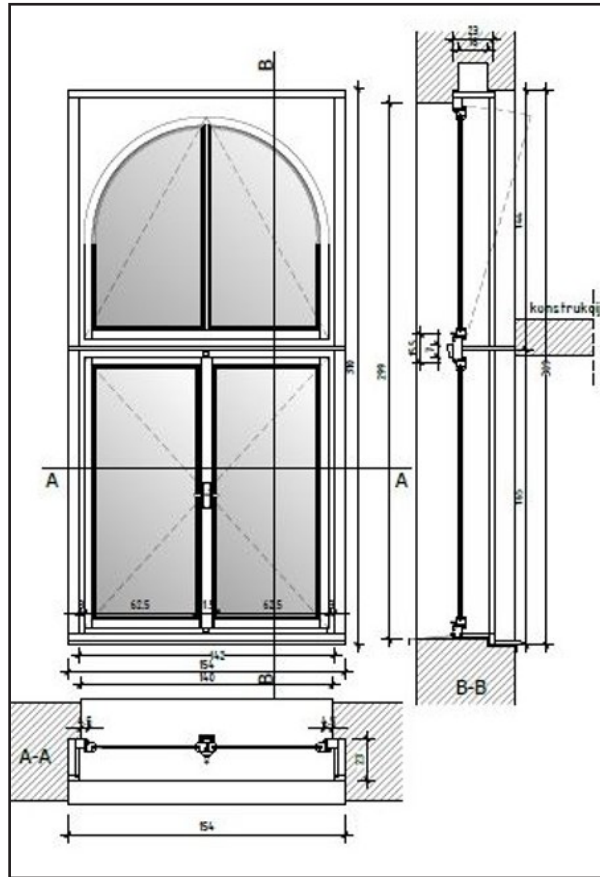
Radovi u Odjeljenju prahistorije

Radovi na krovu

Poboljšani uslovi za zbirke u Odjeljenju etnologije

Projektna dokumentacija stolarije

Reparacija stolarije

Prezentacija opreme za zaštitu zbirki

Video nadzor

Promotivni materijal film

„Preventivna konzervacija zbirki Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine“ u štampanoj i digitalnoj formi.

Literatura:

- Aličić, A., (2013). *Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine – Studija Izvodljivosti*. Zavod za zaštitu spomenika Federalnog ministarstva kulture i sporta. Sarajevo.
- Ambassadors Fund for Cultural Preservation Grants Ambassadors Fund for Cultural Preservation - U.S. Embassy in Bosnia and Herzegovina (usembassy.gov)
- Deytonski mirovni sporazum za Bosnu i Hercegovinu. (1995). Dostupno online na: The General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina | Office of the High Representative (ohr.int)
- Đurić-Mičević, T., (2019). Stare prakse i nove mogućnosti u radu na stvaranju dokumentacije. *Društvo povjesničara umjetnosti Hercegovine*. Dostupno online na: Stare prakse i nove mogućnosti u radu na stvaranju dokumentacije - Issuu
- Kurtalić, I., (2018). Modeli saradnje arhiva, biblioteka i muzeja u savremenom tehnološkom okruženju, *Završni diplomski rad*, Sarajevo. Dostupno online na: Irma-Kurtalic.pdf (unsa.ba)
- Lipa, A., & Tešić, A., (2010). “Dokumentiranje spomenika kulture”. postersko izlaganje, *Zbornik radova konferencije BAM*, Sarajevo.
- Mutapčić, E., (2018). Zaštita kulturno-historijskog naslijeđa - izazovi i perspektive, *Baština sjeveroistočne Bosne broj 10*. Tuzla.
- Odluka o proglašenju graditeljske cjeline – Zemaljski muzej u Sarajevu nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine*, (2018). Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine. Dostupno online na: Službeni List- Pregled Dokumenta (sluzbenilist.ba)
- Project Proposal “Preventive Conservation of collections of the National Museum of Bosnia and Herzegovina - Continuation”* (2018). Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.
- Preventive Conservation of the Collections of the National Museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo*. (2022). Mirela Mulalić Handan ... [et al.]. Commission to Preserve National Monuments, Sarajevo. str. 8.
- Preventive Conservation. Dostupno online na: www.iccrom.org/projects/preventive-conservation
- Preserving cultural heritage an IFLA guide. Dostupno online na: [Preserving Cultural Heritage: an IFLA Guide](http://www.ifla.org/publications/view/preserving-cultural-heritage-an-ifla-guide)
- Principi i smjernice za očuvanje nacionalnih spomenika*, (2019). Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- RE-ORG - Collection Storage Reorganization | ICCROM, www.iccrom.org
- Salihagić, A. & Bećević-Šarenkapa, A., (2024). Primjer saradnje baštinskih institucija na projektu “Preventivna konzervacija zbirki Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine“. *Zbornik radova IV konferencije LAM*, Cetinje. str. 130. Dostupno online na: [plhqf2vhhql6fda612ob1kbt15874.pdf](https://www.lam.ba/wp-content/uploads/2024/06/plhqf2vhhql6fda612ob1kbt15874.pdf) (nb-cg.me)
- Skopljak, A. (2023). Promocija kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine kroz savremeni modni identitet. *Magistarski rad*. Sarajevo. Dostupno online na: [Amila-Skopljak.pdf](https://www.unsa.ba/wp-content/uploads/2023/06/Amila-Skopljak.pdf) (unsa.ba)
- Smjernice za kulturno nasleđe, tehnički instrumenti za zaštitu i upravljanje nasleđem. (2011). *Dokumenat je urađen u okviru zajedničkog projekta “EU/SE Podrška promociji kulturne raznolikosti na Kosovu”*, Priština.

Web-stranice:

- www.kons.gov.ba
- www.zemaljskimuzej.ba
- www.usembassy.ba
- www.iccrom.org
- www.ifla.org

Završna ceremonija projekta

Abstract: Protection of heritage is undertaken in various areas and depends on a whole range of actions that do not necessarily belong to cultural heritage. Different stakeholders and different actions of heritage protection are connected by documentation and documenting. This work aims at pointing out how important it is to create the documents and to document all steps along the process of preparation and realisation of the project titled "Preventive Conservation of the National Museum Collections" (2015-2022) with the goal to protect the national monument. In addition, the author wants to emphasize the importance of cooperation between the Commission for National Monuments Protection of Bosnia and Herzegovina (BiH), US Embassy to BiH – Cultural Heritage Fund and National Museum of BiH on the common project. The Commission has executed this complex project by having provided technical, administrative, legal and financial responsibility. The project activities execution was continuously documented in digital and printed form - „Project of Preventive Conservation of the je National Museum Collections“. In addition, the work focuses on the role of documentation in the process of preparation and realisation of heritage protection projects following the guidelines of international organisations (ICA, IFLA, ICOM, ICCROM) that include analysis, continuous project management, documentation, communication and coordination between all participants that are of key importance for conducting the heritage protection projects.

Keywords: documenting, monuments of Bosnia and Herzegovina, cooperation, cultural heritage

Dženana Šaran, d.i.a.
Zavod za zaštitu spomenika

Prirodna kulturna baština BiH koja je postala dio svjetske kulturne baštine

VJETRENICA

Vjetrenica je najveća i najpoznatija špilja u Bosni i Hercegovini i zaštićeni spomenik prirode od 1950. godine. Nalazi se u jugoistočnom dijelu Hercegovine, na zapadnom rubu Popova polja u općini Ravno na 300 m od Zavale, 80 km od Mostara te 12 km od obale Jadranskog mora. Prvi put se spominje polovinom 1. vijeka nakon Hrista u djelu "Povijest prirode" (Historia naturalis) koju 77. godine objavljuje Plinije Stariji.

Naučna istraživanja o Vjetrenjici počinju tek s krajem 19. vijeka. Najopsežnija istraživanja je proveo češki speolog Karel Absolon u trajanju od dvije godine (1912-1914.) u kojima je otkrio gotovo sve do danas poznate pećinske kanale, dok ju je naučno opisao (1929.) beogradski geograf Mihajlo Radovanović. Hidrološka ispitivanja je sproveo (1938.) geomorfolog Sime Milojević.

Upotrebom teodolita kompletan nacrt su (1958.) u koperaciji uradili bosanski privredni gigant Energoinvest i Speološko društvo bosansko-hercegovački krš. Najnovija istraživanja su sprovveli speolozi SD Velebit iz Zagreba, (2000.) a rezultirala su otkrićem novih kanala i izradom nove topografske karte. Od 2005. godine kontinuirano se radi monitoring koji uključuje kontinuirane izmjene temperature pritiska vazduha i vode, brzinu i smjer strujanja vazduha, nivo vode kao i relativnu vlažnost vazduha. Speološke osobenosti ove pećine su nestvarna ljepota, 7014 m podzemnih kanala, brojna jezera i velika i mala, nekoliko vodopada, više potoka koji stalno teku i na desetne periodičnih tokova koji teku u raznim smjerovima, prostrani hodnici i sale te brojne nakupine sige. Specifičnost je i pojava snažnog vjetra na ulazu kao i osjetno strujanje vazduha na nekoliko mjesta u unutrašnjosti pećine.

Vjetrenica je zanimljiva i u ekološkom i u geomorfološkom smislu. Unutrašnja temperatura vazduha

je 11,4°C, a vode 11,3°C. Zanimljivo je da je bila naseljena i u kameno doba o čemu svjedoči crtež nastao dvanaest hiljada godina prije Hrista. U njoj je pronađen i čitav niz vrlo zanimljivih paleontoloških nalaza, a najznačajniji je cjelovit kostur leoparda (*Panthera pardus*) pronađen 1968. godine. Mirko Malez je 1969. godine napravio najobuhvatniji paleontološki opis pećine.

Specifičnost Vjetrenice je i bogat pećinski svijet, u kojem je zabilježeno oko 200 različitih životinjskih vrsta, od toga 91 troglobionata. Bioraznolikost je čini prvom u svijetu jer je u njoj 37 njih prvi put pronađeno i opisano na ovom mjestu. Faunu Vjetrenice odlikuje veliki broj uskih endema, tj. stenoendema.

Za turističke posjete je otvorena 1964. godine kada je elektrificirana u dužini od 1050 metara.

Na prijedlog ANUBIH vjetrenica je kandidovana za UNESCO-ov spisak prirodne baštine. Nominacija je predata u UNESCO u martu 2023. godine. Na 46. Zasjedanju UNESCO- ovog Odbora za svjetsku baštinu, koji je zasjedao od 21. do 31. jula 2024. godine u New Delhiju u Indiji, službeno je uvrštena na svjetski popis zaštićenih spomenika te tako postala prvi samostalni prirodni fenomen iz Bosne i Hercegovine na UNESCO-voj listi zaštićenih spomenika i na taj način postala 10 spomenik iz Bosne i Hercegovine na UNESCO-voj listi svjetske baštine.

Za Bosnu i Hercegovinu, upis Vjetrenjice predstavlja priznanje izuzetne vrijednosti i osobenosti naše prirodne baštine.

Od 1972. godine, kada je usvojena Konvencija za zaštitu svjetske kulturne i prirodne baštine, do danas je na UNESCO-ov popis svjetske baštine upisano ukupno 936 dobara, od čega 725 kulturnih, 183 prirodnih i 28 mješovitih.

Pećina Vjetrenica uvrštena je na Popis svjetske baštine UNESCO-a. 26. jula 2024.

In memoriam

Prof.dr. Dubravko Lovrenović 1956. - 2017.

(Jajce, 30. 08. 1956. – Sarajevo, 17. 01. 2017.)

Dana 17.01.2025. godine navršit će se osam godina od smrti profesora Dubravka Lovrenovića. Njegov odlazak predstavlja veliki gubitak ne samo za njegovu porodicu, nego i za naučnu, kulturnu i akademsku zajednicu Bosne i Hercegovine. Otišao je čovjek koji je svojom upornošću, strpljivošću i znanjem s jedne, i posebnim odnosom prema “običnom čovjeku” s druge strane, stekao veliki broj poštovalaca i prijatelja. Ne samo zato što je bio profesor, naučnik, akademik, nego iz razloga što je bio prije svega dobar čovjek, koji je nauči Bosne i Hercegovine mogao još puno toga pružiti. Tek danas, u ovom teškom vremenu u kojem smo suočeni sa brojnim iskušenjima, pojavom historijskog revizionizma u kojem se davno prohujala vremena pokušavaju interpretirati kroz savremena politička kretanja, vidimo koliko nedostaje njegov kritički osvrt i stručni odgovor. Bio je čovjek koga su jednako cijenili kako u njegovom Jajcu, Banjoj Luci, Mostaru, Sarajevu... tako i izvan granica Bosne i Hercegovine.

Prof. Dubravko Lovrenović rođen je 1956. godine u Jajcu. Filozofski fakultet, završio je u Sarajevu 1979. godine. Postdiplomski studij upisao je na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1981, da bi 1985. na istom fakultetu odbranio magistarski rad na temu Balkanske zemlje prema mletačko-ugarskim ratovima početkom XV stoljeća. Na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1999. godine odbranio je doktorsku disertaciju kojoj su prethodila obimna istraživanja građe arhiva u Dubrovniku, Zadru i Zagrebu te biblioteka u Budimpešti, Zagrebu, Zadru i Beogradu.

Tokom ljetnog semestra školske godine 2001/2002. boravio je kao gostujući profesor na Američkom univerzitetu Yale. Tokom ljetnog semestra školske godine 2004/2005. boravio kao stipendist na Centralno-europskom univerzitetu u Budimpešti. Školsku godinu 2007/2008. proveo je na University of Chicago kao stipendist Fulbright fondacije.

Objavio je brojne naučne radove posvećene bosanskom i europskom srednjovjekovlju u domaćim i stranim stručnim časopisima.

Bio je član Komisije za suradnju sa UNESCO-m i Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine od 2002. do 2016. godine. Njegov doprinos radu ove institucije, zajedno s ostalim članovima prvog saziva ove institucije, nemjerljiv je. Osim rada na stručnoj valorizaciji kulturnih dobara učestvovao je i u tri projekta nominacije nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine za upis na Listu svjetske kulturne baštine UNESCO-a: Most Mehmeda-paše Sokolovića u Višegradu, Historijsko područje grada Jajca (koordinator izrade Nominacijskog dosijea) i Stećci – srednjovjekovni nadgrobni spomenici (koordinator izrade Nominacijskog dosijea – Bosna i Hercegovina, Srbija, Hrvatska i Crna Gora).

Dobitnik je brojnih nagrada i priznanja.
Za dopisnog člana Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine u Odjeljenju humanističkih
nauka izabran je 2012. godine.

Profesor Dubravko Lovrenović, napustio nas je 17.
01. 2017. godine.

Sigurni smo da će uspomena na prof. Lovrenovića
ostati do živi u nama do kraja naših života,

a da će njegovi radovi na zaštiti i očuvanju
bosanskohercegovačkog kulturnog naslijeđa biti
vrijedna naučna građa za naredne generacije. Na
mladim stručnjacima je obaveza da taj proces
nastave i da, kako bi on to volio reći, istražuju,
bilježe i objavljuju stručne radove.

I da vole svoju zemlju.

Mr. sc. Mirzah Fočo, dipl. ing. arh.

